
PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏVƏRLƏRİ

ИЗВЕСТИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Серия гуманитарных, общественных и педагогико-психологических наук

Series of humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences

2019, С. 67, № 2

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ
Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2019, C.67, №2

Baş redaksiya heyəti

T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov (*baş redaktor*), f.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), N.Q.Aslanova (*məsul katib*), b.e.d., prof. B.İ.Ağayev, f.-r.e.d., prof. M.S.Cəbrayilov, f.-r.e.d., prof. E.Ə.Eyvazov, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. V.H.Əliyev, f.e.d., prof. N.M.Xudiyev, k.e.d., prof. Ə.N.Qurbanov, f.-r.e.d., prof. V.M.Qurbanov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev

Seriyanın redaksiya heyəti

F.e.d., prof. V.H.Əliyev (*redaktor*), p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov (*redaktor müavini*), c.ü.e.d., dos. M.A.Abduev, f.e.d., prof. M.A.Balayev, psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, f.ü.e.d., prof. F.R.Xəlilov, f.e.d., prof. B.Ə.Xəlilov, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova

Редакционная коллегия

Д.н.и., проф. Дж.М.Джафаров (*главный редактор*), д.ф.-м.н., проф. А.Д.Заманов (*зам. глав. редактора*), Н.Г.Асланова (*ответственный секретарь*), д.б.н., проф. Б.И.Агаев, д.ф.-м.н., проф. М.С.Джабраиллов, д.ф.-м.н., проф. Э.А.Эйвазов, член корр. НАНА, д.и.н., проф. В.Г.Алиев, д.ф.н., проф. Н.М.Худиев, д.х.н., проф. А.Н.Гурбанов, д.ф.-м.н., проф. В.М.Гурбанов, д.н.ф., проф. Ф.Ч.Рзаев

Редакционная коллегия серии

Д.ф.н., проф. В.Г.Алиев (*редактор*), д.н.п., проф. М.И.Ильясов (*зам. редактора*), д.н.г., проф. М.А.Абдуев, д.ф.н., проф. М.А.Балаев, д.псих.н., проф. Р.И.Алиев, д.н.п., доц. Ш.Г.Алиева, д.н.ф., проф. Ф.Р.Халыгов, д.ф.н., проф. Б.А.Халилов, д.ф.н., проф. З.А.Халилов, д.ф.п., проф. И.Н.Исаев, д.ф.н., проф. Г.А.Гасымов, д.н.и., проф. Ж.Г.Гадимова, д.п.н., проф. Ф.А.Рустамов, д.н.ф., доц. Н.М.Садыгова

Senior Editorial Board

Prof. Dr. J.M.Jafarov (*editor-in-chief*), Prof. Dr. A.D.Zamanov (*deputy of editor-in-chief*), N.G.Aslanova (*executive secretary*), Prof. Dr. B.İ.Ağayev, Prof. Dr. M.S.Jabrayilov, Prof. Dr. E.A.Eyvazov, Prof. Dr. V.Q.Aliyev, Prof. Dr. N.M.Khudiyev, Prof. Dr. A.N.Qurbanov, Prof. Dr. V.M.Qurbanov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev

Editorial Board of the series

Prof. Dr. V.Q.Aliyev (*editor*), Prof. Dr. M.İ.İlyasov (*deputy of editor*), Prof. Dr. M.A.Abduev, Prof. Dr. M.A.Balayev, Prof. Dr. R.İ.Aliyev, Ass. Prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Prof. Dr. F.R.Khalilov, Prof. Dr. B.A.Khalilov, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. PhD İ.N.Isayev, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. J.H.Qadimova, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Ass. Prof. Dr. N.M.Sadigova

©ADPU, 2019
©AGPU, 2019
©ASPU, 2019

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Abbasov Ə.M. SÖZ-CÜMLƏNİN SİNTAKTİK-SEMANTİK TIPLƏRİ.....	12
Axundova T.R. İNGİLİS DİLİNİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNDƏ MULTİMƏDİA TƏDRİS VASİTƏLƏRİ	18
Əhmədova V.H. DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SAHƏLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ LEKSİK UYĞUNLUQ	23
Əlizadə A.Ş. NİZAMİ GƏNCƏVİ TARİXDƏN BƏDİİLİYƏ DOĞRU (M.HÜSEYN VƏ H.ARASLI ƏSƏRLƏRİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ)	30
Əlizadə G.İ. ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏ SİNTAKTİK TƏKRARLAR	37
Haqverdiyeva K.H. DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	45
Heybətova A.C. PAŞA QƏLBİNUR AZƏRBAYCAN SƏRBƏST VƏZNLİ ŞEİRİNİN YARADICILARINDAN BİRİ KİMİ	59
Qəhrəmanova Ə.A. MUSA CƏLİL YARADICILIĞI	65
Məmmədov X.B. FOLKLORDA QIDA MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR ..	71
Orucova G.Ş. ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN “DİVAN”INDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN YERİ	83
Rəsulova S.H. XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (MAARİFÇİ-REALİST FİKİR AXARINDA)	90
Yusifov F.A. ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ METODİKASI: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR	101

İctimai elmlər

Abbasov N.N. AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ COĞRAFİYASININ "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" EPOSUNDA ƏKSİ	110
Balayev M.A. ORTA ƏSRLƏRDƏ OSMANLI DÖVLƏTİ, ONUN SOSİAL-SİNFİ STRUKTURU VƏ SİYASİ TƏŞKİLİ	116
Cabbarlı Ə.H. HEYDƏR ƏLİYEV: NAXÇIVANA MUXTARİYYƏT STATUSU VERİLMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ	121
Əliyeva S.Q. QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ- MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ	128

<i>Haqverdiyev T.Ş.</i> ANİMİSTİK ANLAYIŞLARIN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN MÜASİR DİNLƏRƏ TƏSİRİ	134
<i>İsayev M.Ə., Axundov A.Ə.</i> BÖYÜK TARİXİ QAYIDIŞ RESPUBLİKADA SİYASİ SABİTLİYİN, TƏRƏQQİNİN VƏ COŞQUN İNKİŞAFIN ZƏMİNİ KİMİ	142
<i>Məmmədov X.M., Məmmədov N.Z.</i> AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ŞƏRQ DÜNYASININ İLK DEMOKRATİK DÖVLƏTİDİR	151
<i>Məmmədov N.R.</i> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AĞDAM RAYONUNDA ERMƏNİ VANDALİZMİ (1988-1995-ci illər)	160
<i>Məmmədova G.E.</i> XVIII ƏSRİN I RÜBÜNDƏ SƏFƏVİ TORPAQLARINI BÖLÜŞDÜRMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏ: I PYOTRUN XƏZƏRYANI BÖLGƏLƏRƏ YÜRÜŞÜ ..	167
<i>Məmmədova R.O.</i> SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN İNSANLAR – AZƏRBAYCANDA SOSİAL MÜNASİBƏTLƏRİN SUBYEKTLƏRİDİR	181
<i>Sadıqova İ.V.</i> AZƏRBAYCANIN QƏDİM ABİDƏLƏRİNİ QORUYAN KOMİTƏNİN (AQAQK) MATERİALLARINDA LAÇIN RAYONUNUN ARXEOLÖJİ TƏDQIQATINA DAİR (XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİ)	190

Pedaqoji-psixoloji elmlər

<i>Cəfərli R.H.</i> B.B.KOMAROVSKİNİN PEDAQOJİ İRSİNİN AZƏRBAYCANDA DİDAKTİK FİKRİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	198
<i>Əzizov Q.Q.</i> MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TƏFƏKKÜR KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏZAHÜR FORMALARI	204
<i>Həsənova G.A.</i> İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ DEZADAPTASIYANIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ PSIXOLOQ İŞİ	209
<i>Xudiyeva F.T.</i> QABAQCIL PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İŞİ	218
<i>Məmmədova E.N.</i> AKADEMİK MEHDİ MEHDİZADƏ VƏ “AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ” NDƏ PEDAQOJİ FİKİR VƏ TƏHSİL QURUCULUĞU MƏSƏLƏLƏRİ	224
<i>Məmmədova M.İ.</i> MÜASİR DƏRSDƏ MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMA SƏVİYYƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ	236
<i>Məmmədova S.Ə.</i> ÜNSİYYƏT EMOSİONAL SFERANIN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ	241
<i>Zeynalova N.E.</i> MÜASİR TƏHSİLİN PARADİQMİ, TƏLİM PROQRAMLARI VƏ KREATİVLİK ...	247

Sənətsünaslıq və memarlıq

Əhmədova (Səfixanova) A.Ş.

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MUSIQI FOLKLORUNDA PAMBIQ NƏĞMƏLƏRİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

257

Əsədova N.M.

“CAVANŞİRİN ƏRƏBLƏRLƏ DÖYÜŞÜ” TABLOSUNUN BƏDİİ-TARİXİ
TƏHLİLİ

265

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

<i>Аббасов А.М.</i> СИНТАКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СЛОВА	12
<i>Ахундова Т.Р.</i> МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ УЧЕБНЫЕ СРЕДСТВА В КОММУНИКАТИВНОМ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	18
<i>Ахмедова В.Г.</i> ЛЕКСИЧЕСКАЯ СОВМЕСТИМОСТЬ В ИСЛЕДОВАНИИ ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ ЯЗЫКОВ.....	23
<i>Ализаде А.Ш.</i> НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ ИЗ ИСТОРИИ ДО ПОЭЗИИ (НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.ГУСЕЙНА И Г.АРАСЛЫ)	30
<i>Ализаде Г.И.</i> СИНТАКТИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ.....	37
<i>Ахвердиева К.А.</i> ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКОВ	45
<i>Гейбатова А.Дж.</i> ПАША ГЕЛБИНУР КАК ОДИН ИЗ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ БЕЛОГО СТИХА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ	59
<i>Кахраманова А.А.</i> ТВОРЧЕСТВО МУСЫ ДЖАЛИЛЯ	65
<i>Мамедов Х.Б.</i> КУЛЬТУРА ПИТАНИЯ В ФОЛЬКЛОРЕ И НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ	71
<i>Оруджева Г.Ш.</i> МЕСТО ВСОПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ”ДИВАН”Е Ш.И.ХАТАИ	83
<i>Расулова С.Г.</i> ОТНОШЕНИЕ К ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ XIX ВЕКА (НА ОСНОВЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ)	90
<i>Юсифов Ф.А.</i> МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ: ПРОБЛЕМЫ, ЗАДАЧИ	101

Общественные науки

<i>Аббасов Н.Н.</i> ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОСЕ «КИТАБИ ДЕДЕ-ГОРГУД»	110
<i>Балаев М.А.</i> ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА, ЕЕ СОЦИАЛЬНО- КЛАССОВАЯ СТРУКТУРА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ	116
<i>Джаббарлы А.Г.</i> ГЕЙДАР АЛИЕВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАХИЧЕВАНИ СТАТУСА АВТОНОМИИ	121

Алиева С.Г. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ	128
Ахвердиев Т.Ш. СУЩНОСТЬ АНИМИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ РЕЛИГИИ	134
Исаев М.А., Ахундов А.А. БОЛЬШОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ КАК ЗАЛОГ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ, ПРОГРЕССА И БУРНОГО РАЗВИТИЯ	142
Мамедов Х.М., Мамедов Н.З. АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА – ПЕРВАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА В ВОСТОЧНОМ МИРЕ	151
Мамедов Н.Р. АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ТЕРРИТОРИИ АГДАМСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	160
Мамедова Г.Э. БОРЬБА ЗА РАЗДЕЛЕНИЕ СЕФЕВИДСКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА: ПОХОД ПЕТРА I В ПРИКАСПИЙСКИЕ РЕГИОНЫ	167
Мамедова Р.О. ЛЮДИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ – СУБЪЕКТЫ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	181
Сидыгова И.В. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛАЧИНСКОГО РАЙОНА В МАТЕРИАЛАХ АЗКОМСТАРИСА (В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА).....	190

Педагогико-психологические науки

Джафарли Р.Г. ВЛИЯНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Б.Б.КОМАРОВСКОГО НА РАЗВИТИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В АЗЕРБАЙДЖ	198
Азизов Г.Г. ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	204
Гасанова Г.А. РАБОТА ПСИХОЛОГА ПО ВЫЯВЛЕНИЮ ДЕЗАДАПТАЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	209
Худиева Ф.Т. ИЗУЧЕНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕРЕДОВОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА	208
Мамедова Э.Н. АКАДЕМИК МЕХТИ МЕХТИЗАДЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ И ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ЖУРНАЛЕ “АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ” ...	224
Мамедова М.И. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ-УЧЕНИКА В СОВРЕМЕННОМ УРОКЕ	236
Маммедова С.А. ОБЩЕНИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ	241
Зейналова Н.Э. ПАРАДИГМА СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ, УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ	

И КРЕАТИВНОСТЬ 247

Искусствоведение и зодчество

Ахмедова (Сафиханова) А.Ш.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕСЕН ХЛОПКА
МУЗЫКАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА 257

Асадова Н.М.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАРТИНЫ «БИТВА
ДЖАВАНШИРА С АРАБАМИ» 265

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

<i>Abbasov A.M.</i> SYNTACTIC-SEMANTIC TYPES OF WORD	12
<i>Axundova T.R.</i> MULTIMEDIA EDUCATIONAL RESOURCES IN COMMUNICATIVE TEACHING OF ENGLISH LANGUAGE.....	18
<i>Ahmedova V.H.</i> THE LEXICAL COMPATIBILITY PRINCIPLE IN THE LEXICAL-SEMANTICAL RESEARCH OF LANGUAGE	23
<i>Alizadeh A.Sh.</i> NIZAMI GANJAVI FROM HISTORY TO ARTISTRY (IN THE CROSSING OF THE WORKS OF M.HUSEYN AND H.ARASLI).....	30
<i>Alizade G.I.</i> SYNTACTIC REPETITIONS IN THE PROVERBS AND SAYINGS	37
<i>Hagverdiyeva K.H.</i> THE INTERRELATION OF THE LANGUAGES	45
<i>Heybatova A.J.</i> PASHA GALBINUR ONE OF THE CREATIVES OF AZERBAIJAN FREE SYLLABLE POEM	59
<i>Gahramanova A.A.</i> CREATIVITY OF MUSA JALIL	65
<i>Mammadov Kh.B.</i> FOOD CULTURE AND NATIONAL-MORAL VALUES IN FOLKLORE	71
<i>Orujova G.Sh.</i> AUXILIARY WORDS OF SPEECH IN SH.I.KHATAI'S "DIVAN"	83
<i>Rasulova S.H.</i> ATTITUDE TO CHILDREN'S LITERATURE IN THE AZERBAIJANI LITERARY AND THEORETICAL THOUGHT OF THE XIX CENTURY (IN THE EDUCATIONAL-REALISTIC FLOW)	90
<i>Yusifov F.A.</i> LITERATURE TEACHING METHODOLOGY: PROBLEMS, TASKS	101

Social sciences

<i>Abbasov N.N.</i> REFLECTION OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE MEDIEVAL HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE EPIC "KITABI DEDE-GORGUD"	110
<i>Balayev M.A.</i> THE OTTOMAN STATE, ITS SOCIAL-CLASS STRUCTURE AND POLITICAL ORGANIZATION IN THE MIDDLE AGES	116
<i>Jabbarly A.H.</i> HEYDAR ALIYEV: HISTORICAL SIGNIFICANCE OF ISSUE OF STATUS OF AUTONOMY TO NAKCHIVAN	121
<i>Aliyeva S.G.</i> GLOBALIZATION AND NATIONAL-SPIRITUAL VALUES	128

<i>Hagverdiyev T.Ş.</i> THE ESSENCE OF ANIMISTIC CONCEPTS AND ITS IMPACT ON MODERN RELIGIONS	134
<i>Isayev M.A., Akhundov A.A.</i> GREAT HISTORICAL RETURN AS THE BASE OF POLITICAL STABILITY, PROGRESS AND OVERWHELMING DEVELOPMENT IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC	142
<i>Mammadov Kh.M., Mammadov N.Z.</i> AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IS THE FIRST DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE EASTERN WORLD	151
<i>Mammadov N.R.</i> ARMENIAN VANDALISM ON THE TERRITORY OF THE AGDAM REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	160
<i>Mammadova G.E.</i> STRUGGLE FOR THE DIVISION OF THE SAFAVIDS LANDS IN THE FIRST QUARTER OF THE XVIII CENTURY: MILITARY CAMPAIGN PETER I TO THE CASPIAN SEA REGION	167
<i>Mamedova R.O.</i> DISABLED PEOPLE - THE SUBJECTS OF SOCIAL RELATIONS IN AZERBAIJAN	181
<i>Sadigova I.V.</i> ON ARCHEOLOGICAL RESEARCHES OF LACHIN DISTRICT IN THE MATERIALS OF AGTAGK (20'S IN XX CENTURY)	182

Pedagogical-psychological sciences

<i>Jafarli R.H.</i> INFLUENCE OF PEDAGOGICAL HERITAGE OF B.B.KOMAROVSKY ON DEVELOPMENT OF DIDACTIC IDEAS IN AZERBAIJAN	198
<i>Azizov G.G.</i> MANIFESTATION FORMS OF COGITATIVE QUALITIES IN PRESCHOOL CHILDREN.....	204
<i>Hasanova G.A.</i> PSYCHOLOGIST’S WORK TO IDENTIFY MALADAPTATION IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS	209
<i>Khudiyeva F.T.</i> STUDYİNG AND İMPROVİNG ADVANCED PEDAGOGİCAL EXPERİENCE ..	218
<i>Mammadova E.N.</i> ACADEMICIAN MEHDI MEHDIZADE, PEDAGOGICAL IDEAS AND ISSUES OF EDUCATION IN THE JOURNAL "AZERBAIJAN MEKTEBI"	224
<i>Mammadova M.İ.</i> THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF LEVEL OF FORMATION THE TEACHER-STUDENT RELATIONSHIP İN MODERN LESSON	236
<i>Mammadova S.A.</i> COMMUNICATION AS THE DEVELOPMENT FACTOR OF EMOTIONAL SPHERE	241
<i>Zeynalova N.E.</i> THE PARADİQM OF MODERN EDUCATION, CURRİCULUM AND	

CREATIVITY 247

Art criticism and architecture

Ahmadova (Safikhanova) A.Sh.

STRUCTURAL SEMANTIC ANALYSIS OF COTTON SONGS IN FOLKLORE OF
GARABAG REGION 257

Asadova N.M.

AN ARTISTIC-HISTORICAL ANALYSIS IN THE TABLE TITLED OF
"JAVANSHIR'S WAR WITH THE ARABS" 265

Humanitar elmlər

UOT 81

Ə.M.Abbasov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abbasov-edalat@mail.ru

SÖZ-CÜMLƏNİN SİNTAKTİK-SEMANTİK TIPLƏRİ

Açar sözlər: izahedici sözlər, obyekt, subyekt, predmet, struktur görüntü, stilistik məqam, təsdiq və inkari cavab

İzahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən bir sözdən və söz birləşmələrindən ibarət təktərkiibli üzvlənməyən cümləyə söz-cümlə deyilir. Söz-cümlənin sintaktik-semantik məzmunu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımdan rəngarəngdir.

Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlədən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modalı işlənir. Bu zahiri struktur görüntü ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənaətini yaradır.

Məntiqə görə, təsdiq və inkari münasibəteyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məzmunu bildirən stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır.

Söz-cümlə termini iki sözdən ibarətdir. Bu sözlərdən birincisi göstərir ki, belə cümlələr adətən bir sözdən ibarət olur. İkinci tərəfi göstərir ki, bunlar bütöv bir cümlənin məzmununa uyğun məzmun ifadə edir.

A.M.Аббасов

СИНТАКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СЛОВА-ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Ключевые слова: объяснительные слова, объект, субъект, структурное изображение, стилистическая точка, положительный и отрицательный ответ

Односоставное нечленимое предложение, которое состоит из одного слова, нераспространённого с помощью объясняющих, поясняющих слов, называется словом-предложением. Синтаксико-семантическое содержание слова варьируется с точки зрения разнообразия предметного объекта.

В некоторых случаях перед отрицательным словом-предложением используется модальное «конечно». Эта внешне структурированная видимость на первый взгляд наводит на мысль, что утвердительные и отрицательные слова-предложения могут употребляться параллельно.

Согласно логике, утвердительные и отрицательные отношения не могут быть выражены в синтаксико-семантическом контексте. Исключение составляют стилистические моменты, выражающие содержание отбора.

Термин слово-предложение состоит из двух слов. Первое из этих слов показывает, что такие предложения обычно состоят из одного слова. Вторая сторона указывает, что они выражают содержание соответственно содержанию целого предложения.

A.M.Abbasov

SYNTACTIC-SEMANTIC TYPES OF WORD

Keywords: *explanatory words, object, subject, structural image, stylistic point, positive and negative answer*

Expressed by word-cuneiform, unmindful words and word combinations, which are not expanded through explicit, clarifying words. The syntactic-semantic content of the word is varied from the point of view of the diversity of subject matter's object.

In some cases, the "course" model is used, which includes a statement of presentence. This outwardly structured image creates the conclusions at first sight and parallel processing of the contradictory word.

According to logic, the confirmation and denialist attitude can not be seen in the same syntactic-semantic context. Such cases are the only exception to stylistic moments that highlight the content of the selection.

The term word-sentence consists of two words. The first of these words shows that such sentences usually consist of one word. The second side indicates that the content is in line with the content of a whole sentence.

Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan) bir sözdən və söz birləşmələrindən ibarət təktərkibli üzvlənməyən cümləyə söz-cümlə deyilir. Bu cümlələrdə baş və ikinci dərəcəli üzvlər özünü göstərir. Ona görə də bu cür cümlələr bir ümumi başlıq altında – üzvlənən cümlələr adı altında öyrənilir (3, s.212). Söz-cümlənin semantik məzmununu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından rəngarəngdir:

1) Emosional-qiyətləndirici söz-cümlə danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirən söz-cümləyə deyilir. Adətən, belə cümlə tipləri nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur.

Məsələn:

- Deməli, yazırdın?

- Yazırdım..

- Kimə yazırdın?

- Camaat gəlib xahiş edirdi, mən də yazırdım.

- Əhsən! Afərin sənə! (Elçin "Ölüm hökmü, s.210, Bakı, "Yazıçı", 1989).

2) İnkâr söz-cümlə ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya başqasının fikri ilə razılaşmağı bildirən, ya da danışanın öz fikrini inkar edən söz-cümləyə deyilir. İnkâr söz-cümlə əsasən inkar ədatları: “yox”, “xeyir” sözləri ilə, habelə “əsla”, “qətiyyən”, “heç”, “heç vaxt” sözləri ilə ifadə edilmiş olur (1).

Sizin başınıza hava gəlib, siz aqlınızı itirmişiniz, - Horri Heldmen yalnız bunları deyə bildi.

- Yox, belə deyil! – Dranqo sərt şəkildə onun sözünü kəsdi.

- Yadınıza salın, komissar – Dranqo canlandı, - yaxşı-yaxşı yadınıza salın: orda boz rəngli xırda bir açar yox idi ki? Təxminən, bax bu boyda, - deyə Dranqo barmağı ilə göstərdi, - lap balaca.

- Yox. (Abdullayev Ç. Məntiq qaydaları. Bakı, “Qanun”, 2013, s.75).

Burası həməzənlər düşərgəsi imiş.

- Bunların kişiləri yoxdurmu?

- Xeyr.

Bu söhbətdən sonra Alpaqay neçə vuruşmada olduğunu soruşdu.

- Heç

- Ölümdən qorxursanmı? – deyə soruşdu və gülümsədi.

- Əsla! (Çəmənzəminli Y.V. Qızlar bulağı. Bakı, “Hədəf”, 2013, s.158-159).

Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlələrdən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modalı işlənir. Bu zahiri struktur görüntü ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənatini yaradır. Məntiqcə təsdiq və inkari münasibət eyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məzmunu bildirən stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır.

Məsələn:

- Düşün və qərarını ver:

- Ya hə, ya yox!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsdiq və inkari söz-cümlənin eyni zamanda işləndiyi məqamlarda verilən suala inkari cavabla yanaşı, özünün fikrini bildirmə, başqasının fikri ilə razılaşmamaq məzmununun ifadəsi önə çəkilir.

Məsələn:

- Siz bunu ciddi deyirsiniz? – heyrətə gəlmiş Stiven Ross handan – hana dilləndi.

- Əlbəttə ki, yox (Abdullayev Ç. Məntiq qaydaları, s.74).

- Qanacaq yaxşı şeydisə, vədə əməldə heç pis sey deyil.

- Nə vədə?!

- Mənə verdiyin vədi unuttun?

- Şübhəsiz, xeyir! (Babanlı V. Zəmanə adamı, Bakı, “Elm-təhsil”, 2015, s.71).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ifadə olunan fikrə danışanın münasibəti inkar cavabla yanaşı təzahür etdirilir.

3) Sual söz-cümlə müsahibin fikrinə modal qiymətvermə məqamında işlənilib, təsdiq və inkar bildirən “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə”, “aydındır” və s. sözlərlə ifadə edilən söz-cümləyə deyilir.

Məsələn:

Çöldən içəri girəndə hay-küylə qabağıma yüyürənim olsun. Boynuma atılanım olsun...

Qumaş arvadın alın qırışları sıxlaşdı:

- Həəə?

Getməyim sərfəlidir. Orda yaramazın iyirənc sifətini birdəfəlik unudaram, çoxdandı kütləvi yerlərə ayağım dəymir. Getmək lazımdır!

- Yaxşı?

Əgər bilsəm ki, bu hərəkət sonuncudur, bir daha təkrarlanmayacaq, mənə çətin də olsa, əfv eləyəərəm.

- Ona arxayın ol! - Əfsun ilan dili çıxardı, - Qəti söz verirəm: sonuncudu!

- Yaxşı, bağışladım.

- Demək, bağışladın, elə? (Babanlı V. Zəmanə adamı, s.30- 129).

4) Təsdiq söz-cümlə ya verilən suala cavab olan, ya danışanın razılığını bildirən, ya da danışanın fikrini təsdiq edən söz-cümləyə deyilir (4, s.233).

5) Üzvlənməyən təktərkiibli cümlənin bu növü aşağıdakı sözlərin və birləşmələrin köməyi ilə düzəlir: “bəli”, “əlbəttə (ki)”, “şübhəsiz (ki)”, “sözsüz (ki)”, “yaxşı”, “təbii (ki)”, “yəqin (ki)”, “çox gözəl”, “çox əla”, “çox pakizə”, “hə”, “həri”, “həri ya”, “bəli”, “bəlia” və s.

Məsələn:

Bir nəfər odunçu yolla getdiyi halda onu bir filosof görür. Anamın şələsi kimi, o da odunu nizamla yığıbmış, filosof onu saxlayır. Bu odunları belə səliqə ilə üst-üstə kim yığıb? – Soruşur:

- Özüm, – o da cavab verir.

- Təzədən bir də açıb yığa bilərsənmi?

- Əlbəttə. (Həsənzadə N. Nabat xalanın çörəyi, Bakı, “Gənclik”, 1988, s.113).

Əfsun ərklə müdaxilə etdi:

- Qarabağa Yardım Komitəsi də dövrün, indiki zamanın mühüm sahəsidir. Çox yəqin ki, bu işi də məhz bu sahələrə görə sizə etibar ediblər.

- Bəli. (Babanlı V. Zəmanə adamı, s.311).

Təsdiq söz-cümlənin iki mənə incəliyini qeyd etmək yerinə düşərdi:

a) Təsdiq söz-cümlənin müəyyən bir qismi (“hə”, “bəli”, “əlbəttə”, “şübhəsiz”, “yaxşı”) özündən əvvəl söylənən fikrə kəskin, tamamlayıcı cavab bildirir, özündən sonra izahedici, aydınlaşdırıcı sözlərin işlənməsinə yer qoymur.

Məsələn:

Qırıxdan baxanlar da görsünlər ki, nənənin qayğısına qalanlar çoxdur... Necə sözdü, Mara Abramova? Siz dünya görmüş qadınsınız, belə yaxşıdır, ya yox?

- Hə.

Yaxud:

Əfsun biləyini çırmayıb saatına baxdı:

Onda bir az da yatsın, çox əziyyət çəkib, heydən tamam düşüb.

- Hə.

b) Təsdiq söz-cümlə özündən əvvəlki fikrə münasibətinə görə, nisbətən qəti və tam cavab ifadə etmir. Odur ki, əlavə tamamlayıcı sözlərə, izahedici ifadələrə ehtiyac duyulur.

Həmin ifadələr (aydınlaşdırıcı) ya yerində işlədilir, ya da mətnə (əsasən verilən sualın məzmununa) görə təfəkkürdə düşünülür. İdraki təsəvvür cəhətdən də təsdiq-söz cümlənin bu tipi xəbəri və mübtədasi zehində canlandırılan təktərkiibli cümlələrə oxsayır. Bu, təktərkiibli cümlələrin genosintaktik xüsusiyyəti sayılır.

Məsələn:

- Əllərinin ikisini də qaldır yuxarı. Yəqin mənimlə zarafat eləyir. – dedim, əllərimi qaldırdım yuxarı.

- Tərpənmə.

- Yaxşı, tərpənmirəm (Həsənzadə N. Nabat xalanın çörəyi. B., “Gənclik”, 1988, s.132).

- Serj sizin otağa qalxmışdı? – Dronqo soruşdu.

- Hə. Mən əvvəlcə ona parkda rast gəlmişdim. O, iki dəfə yerə yıxılmışdı.

- Siz də onu öz otağımıza gətirdiniz, eləmi?

- Hə, mən öz otağıma gətirdim. (Abdullayev Ç. Məntiq qaydaları, s.133).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, söz-cümlənin məzmununu özündən əvvəlki mülahizəni bütöv tərzdə yekunlaşdırmır. Bu səbəbdən də əlavə izahedici sözlərin işlənməsi üçün zərurət duyulur.

Təsdiq və inkar söz-cümlələrin sintaktik-semantik mənasının rəngarəngliyinin yaranmasında, onun ifadə tərzinin müxtəlifliyinin rolu böyükdür.

“Təsdiq və inkar söz-cümlələr müxtəlif ifadə tərzlərində tələffüz edilir:

1. Eyni söz-cümlənin təkrar olunması yolu ilə.
2. Bir neçə söz-cümlənin yanaşı işlədilməsi yolu ilə.
3. Modal sözlər, bəzi nidalar, təkid, məhdudiyət bildirən ədatların söz-cümlə ilə birlikdə işlənməsi yolu ilə” (2, s.298).

4. Təhrikedici söz-cümlə – əvvəlcə söylənən fikrə və ya yaranan vəziyyətə danışanın münasibətini, başqasını bir işə təhrik etdiyini bildirən söz-

cümləyə deyilir. Bu cümlələr məzmununda hərəkət anlayışı olan nidalar və nidalaşmaqda olan sözlərdən ibarət olur. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

Marş! Haydı! Savaş! Urra! Hə!

Məsələn:

Eldar:

Ha...ha...ha.... buna bax,

Buna bax, Arşak!

Haydı! Çıxar qılıncını, südəmər uşaq! (Vurğun S. Vaqif. B., "Elm", 1998, s.121).

Durna eyni pıçıltı ilə:

- Sonra danışarıq – dedi.

Əfsunun dili sizildadı.

- Yəni, gözləyək deyirsən?

- Hə! (Babanlı V. Zəmanə adamı, s.65).

Bu cür söz-cümlələr sintaktik məzmunundakı təhrikediciliyin qətiyyətlilik dərəcəsinə görə iki yerə bölünür: a) Başqasını bir işə bilavasitə təhrik etmə; b) Başqasını bir işə qismən təhrik etmə.

Beləliklə, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan da çox asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı: AEA, 1963, 151 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası (II) Bakı: AEA, 1959, 403 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 427 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (IV), 3-cü nəşr. Bakı: Qərb-Şərq, 2007, 421 s.

UOT 811.111

T.R.Axundova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
turan-huseynova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNDƏ MULTİMƏDİA TƏDRİS VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *multimedia, innovativ texnologiyalar, multimedia tədris vasitələri, müasir texnologiyalar, tədris prosesi*

Məqalədə ingilis dilinin kommunikativ yönümlü tədrisində multimedia tədris vasitələrindən, onların funksiya və xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Burada həmçinin müasir pedaqogikanın aktual və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərindən biri olan ali məktəblərdə ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrdə kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir.

T.P.Ахундова

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ УЧЕБНЫЕ СРЕДСТВА В КОММУНИКАТИВНОМ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: *мультимедия, инновативные технологии, мультимедийные учебные средства, современные технологии, учебный процесс*

В статье были показаны мультимедийные средства в коммуникативном обучении английскому языку, их функции и характеристики. Здесь также автор затронул одну из актуальных и важных проблем современной педагогики – усвоение коммуникативных навыков студентами, которые профессионально изучают английский язык в вузе.

T.R.Axundova

MULTIMEDIA EDUCATIONAL RESOURCES IN COMMUNICATIVE TEACHING OF ENGLISH LANGUAGE

Keywords: *multimedia, innovative technologies, multimedia educational resources, modern technologies, education process*

The article talks about the multimedia, which is used in communicative teaching of English language, its functions and properties. The article also includes one of the main and actual issues of modern pedagogy – the forming communicative abilities of students who learn English professionally.

Multimedia ingilis sözü olub, “çoxsaylı üsullar”, “çoxsaylı yanaşma” anlamına gəlib çıxır. Bizim halda isə “multimedia” – elektron mətn, qrafika, video, audio və s. kimi çoxsaylı müxtəlif üsulların elmi sferada təzahürüdür.

Müasir təhsil sistemi ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində innovativ texnologiyaları (İKT) ön plana çəkir.

Müasir metodikanın olduqca aktual və xüsusi əhəmiyyət hesab edilən problemlərindən biri ali məktəblərdə ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə kommunikativ bacarıqların aşılmasının səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və həyata keçirilməsidir. Aşağı mərhələ tələbələrdə dil üzrə kommunikativ bacarıqlar məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə formalaşdırılmalı, inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Tələbələrdə kommunikativ bacarıqlar təcrid olunmuş şəkildə deyil, kommunikativ kompetensiyanın komponentləri olan qrammatik (linqvistik), yaradıcı və pedaqoji-metodiki baxımdan düzgün formalaşdırılmış şəkildə inkişaf etdirilməlidir.

Bu mövzu ilə bağlı elmi-metodik əsərlərin müəllifləri qrammatik (linqvistik), kommunikativ, yaradıcı səriştə və qabiliyyətlərin tələbəyə ardıcıl şəkildə aşılmasını, digərləri isə kommunikativ kompetensiyanın komponentlərinin kompleks şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini tövsiyə edirlər. Tələbələrə tədris edilən ingilis dili təlim kontekstində tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün yararsız olan, aktuallığını itirmiş metod və üsullardan deyil, tələbə-yönümlülük, interaktivlik, kommunikativlik, funksional-yönümlülük prinsipləri üzərində qurulan, tələbələrin ehtiyac və tələbatlarını, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işlənilib hazırlanmış innovativ metodlardan istifadə edilməlidir.

Tədris prosesində kommunikativ mühitin mövcudluğu əsas faktorlardan biridir. Müasir təhsil konsepsiyası tələbəni tədris prosesi zamanı kommunikativ mühitə yönləndirməyi ön plana çəkir. Elektron tapşırıqlar ingilis dilinin tədrisində auditoriya mühitində təbii dil mühitinin yaradılmasına yardımçı olur.

Kommunikativ yönümlü tədris prosesi zamanı multimedia texnologiyaları vasitəsilə qurulan elektron tədris tapşırıqları multimedia tədris vasitələri adlanır.

Tədris multimedia vasitələri (elektron tədris tapşırıqları) – bütöv bir tədris sistemi olub, özündə texniki və elmi didaktik funksiyaların vəhdətini təşkil edərək tələbələrin elmi-peşəkar tələblərini ödəmək məqsədilə müasir tədrisimizdə istifadə olunur. Digər sözlə ifadə etsək, tədris multimedia vasitələri multimedia proqramları vasitəsilə yaradılan elektron tədris resurslarını özündə əks etdirir.

Elektron tədris multimedia vasitələri (elektron tapşırıqlar) elektron texnologiyalar vasitəsilə meydana gələn və tətbiq edilən tədris vasitələridir.

Tədris modulyar multimedia vasitələri (və ya sadəcə tədris multimedia vasitələri) elektron tədris resursların yeni mərhələsi hesab olunur [1].

Bu cür tədris tapşırıqlarından istifadə tələbənin diqqətini lazımi materiala yönəltməyə, təfəkkür və məntiqi qabiliyyətləri inkişaf etdirməyə, sərbəst analiz etmə bacarığını formalaşdırmağa yönəlir. Lakin burada bir nüansı da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, bu tip tədris elektron vasitələrin tətbiqi ilk öncə planlı şəkildə təşkil olunmalıdır. Müəllim seçdiyi tədris tapşırıqlarının xüsusiyyətlərini məhz tədris etdiyi qrupun və ya auditoriyanın bilik səviyyəsinə, eləcə də planlaşdırdığı tədris metoduna və ya nail olmaq istədiyi nəticəyə uyğun olaraq seçməli və uyğun şəkildə tətbiq etməlidir: istər leksiyaların aparılması, istər yoxlama testləşdirmə və ya sadəcə yeni materialın izahı. Məhz vurğulanan kriteriyaları nəzərə almaqla müəllim istədiyi nəticəni əldə etmiş olacaq.

Cədvəl. Tədris multimedia vasitələri və onların tətbiq istiqamətləri

Tədris multimedia vasitələri	İngilis dili fənni üzrə tətbiq istiqamətləri
Multimedia prezentasiyaları	<ul style="list-style-type: none"> - Yeni dərslərin izahı - Sxem ,cədvəllərin, qrafiklərin nümayişi - Keçirilən dərslərin təkrarı
Elektron tapşırıqlar Elektron dərslər Elektron ensiklopediyalar Elektron lüğətlər	<p>Tələbə:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Verilmiş materialın sərbəst surətdə öyrənilməsi və analizi <p>Müəllim:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Verilmiş material üzrə tədrisə hazırlıq
Videodərslər Tədrisi filmlər	<ul style="list-style-type: none"> - Leksiya - Yeni materialın izahı
Biliyin yoxlanılmasına dair elektron testlər sistemi	Testləşdirmə

Cədvəldə təqdim olunan multimedia tədris vasitələri və onların tətbiqi məhz müəllimin öz üzərinə buraxılır. Yuxarıda qeyd olunan cədvəl və bütün bu vurğulananlar bir daha sübut edir ki, tədris prosesinin bütün mərhələlərində

multimedia proqramlarından və multimedia tipli tədris tapşırıqlarından istifadə etmək mümkündür [1].

Akademik İ.V.Robert elektron tapşırıqların tədris prosesi zamanı istifadəsinin metodiki əsaslarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir:

- Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi;
- Tədrisi informasiyanın vizuallaşdırılması;
- Tələbələrin buraxdığı səhvlərin daimi diaqnostikası;
- Elektron tapşırıqlar vasitəsilə laborator və eksperimental işlərin aparılması;
- Təfəkkürün inkişafı;
- Tədrisi motivasiyanın artırılması;
- Tələbənin dərk etmə qabiliyyətinin formalaşdırılması [2].

Tədris multimedia vasitələri (elektron tapşırıqlar) multimedia proqramları vasitəsilə tərtib olunur və adətən CD, BBS disklərində və FTP fayl daşıyıcılarında saxlanılır.

Müasir dövrlərdə tədrisi multimedia vasitələri bir neçə üsullarla tərtib olunur:

- Proqramlaşdırma dillərində
- Hazır tədrisi proqramlar vasitəsilə
- Multimedia proqramları vasitəsilə

Bu üsullardan ən geniş yayılmışı multimedia proqramları hesab olunur.

Tədris multimedia vasitələri ilk olaraq distansion təhsil üçün yaradılmışdır. Lakin daha sonralar öz imkan genişliyinə görə auditoriyadaxili istifadə üçün də tətbiq olunmağa başladı. Elektron tapşırıqlar bir qayda olaraq universal şəkildə tərtib olunur ki, məzmununa görə tam, savadlı şəkildə formaya salınmış, yüksək informativlik qabiliyyətinə malik, həm auditoriyadaxili, həm də tələbənin sərbəst şəkildə istifadəsi üçün yararlı olsun.

Multimedia vasitəsilə elektron tapşırıqların tərtibində bəzi aparıcı nüanslar nəzərə alınmalıdır:

1. Anlaşılması və oxunulmasını asanlaşdırmaq məqsədilə tapşırıqların başlıqları qısa, konkret və aydın şəkildə olmalı;

2. Suallar tədris materialına uyğun olaraq planlı şəkildə tərtib olunmalı və müəyyən başlıqlar altında cəmləşdirilməlidir (məsələn, mütləq həlli tələb olunan, şifahi xarakter daşıyan və ya əlavə material kimi işlənə bilən və s.).

3. Auditoriyadakı tələbələrin bilik səviyyəsinə və psixoloji atmosfərə uyğun olaraq;

4. Tapşırıqların həllinin və izahının çox vaxt aparmaması üçün qarşıya qoyulan tələbin konkret və yığcam, lakin olduqca informativ xarakter daşmalıdır [2].

Elektron tapşırıqların məzmunu öncə müəllimin qurduğu dərsin strukturundan asılı olur. Belə ki, əgər müəllim tədris prosesində kompyuter texnologiyalarının bir neçə variantından və ya multimedyanın bir neçə növündən istifadə etməyi planlaşdırırsa, bu halda elektron tapşırıqların formaları da multimedia proqramlarının növünə görə dəyişəcək. Burada əsas göstərici, tələbəni çoxsaylı texnologiya və çoxsaylı tapşırıq növləri ilə yormamaq, əksinə, tələbədə tədrisə qarşı yaradıcı və əqli maraq oyatmaqdır.

Əgər dərs prosesinin strukturunda yalnız bir növ elektron tapşırıqlar sistemindən istifadə ediləcəyi planlaşdırılsa, tapşırıqlarda mürəkkəbliyə yol verilə bilər. Bu halda əlbəttə ki, auditoriyadakı tələbələrin yaş həddinə və individuallıq faktoruna nəzər yetirmək lazımdır.

Beləliklə, ingilis dilinin kommunikativ yönümlü tədrisində tədris multimedia vasitələri (elektron tapşırıqlar) aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- ✓ Nəşri tapşırıqlardan fərqli olaraq elektron tapşırıqlar tələbənin elmi məntiqi düşüncəsi ilə yanaşı, yaradıcı qabiliyyətini artırır.
- ✓ Tələbələrdə fənnə qarşı motivasiyanı artırır.
- ✓ Mətni və audio faylların vəhdətini təşkil edərək dilə kommunikativ yanaşmanı təmin edir.
- ✓ Hər bir auditoriyanın və hər bir tələbənin individual bilik və psixoloji səviyyəsinə uyğun şəkildə tərtib olunur [3].

ƏDƏBİYYAT

1. <https://research-journal.org/wp-content/uploads/2016/04/4-2-46.pdf>
2. Роберт И.В., Панюкова С.В., Кузнецов А.А., Кравцова А.Ю. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: Учебно-методическое пособие. М., 2008, 312 с.
3. <http://kandik.ru/uchebnaja-dejatelnost/yelektronnye-obrazovatelnye-resursy.html>.

UOT 811.112.2

V.H.Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
axmedova3178@mail.ru

DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SAHƏLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ LEKSİK UYGUNLUQ PRİNSİPİ

Açar sözlər: leksik-semantik sahə, linqvistika, polisemiya, metanoma, metafora

Məqalə german dillər qrupuna aid olan dillərin leksik-semantik sahələrinin tədqiq edilməsindən bəhs edir. Məqalə dilə həsr olunmuş və leksik-semantik sahələrin öyrənilməsində yeni fikirlər təklif edilmişdir. Tədqiqatın təhlili onun leksik uyğunluğu, leksik-semantik kateqoriyalar və semantikasını baxımından təqdim olunur. Dilin leksik-semantik sahələrinin morfoloji və fonetik xüsusiyyətləri bir neçə nümunədə izah olunur. Sözlərin mənası onun linqvistik təsiri ilə deyil, sözlərin, frazeoloji birləşmələrin və kök mənşəli sözlərin tətbiqi ilə ölçülmür. Məqalədə eyni zamanda, dildə koqnitiv və funksional semantikanın müxtəlif xüsusiyyətləri şərh olunur. Metamorfizm, metafora və prototipin əsas fonemlər kimi başlıca ideyaları tədqiq edilmiş və nümunələrlə izah edilmişdir.

В.Г.Ахмедова

ПРИНЦИП ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, лингвистика, полисемия, метаномия, метафора

В статье рассматриваются лексико-семантические поля языков немецкой языковой группы. Статья посвящена языку; предложены новые идеи в исследовании лексико-семантических полей. Анализ исследований представлен с точки зрения их лексической совместимости, лексико-семантических категорий и их семантики. Морфемные и фонетические особенности лексико-семантических полей языка объясняются на нескольких примерах. Значение слов измеряется не его лингвистическим подтекстом, а введением слов, фразеологических сочетаний и слов корневого происхождения. В то же время в статье изложены различные особенности когнитивной и функциональной семантики в языке. Основные идеи метаморфизма, метафоры и прототипа как основных фонем были изучены и объяснены в примерах.

V.H.Ahmedova

THE LEXICAL COMPATIBILITY PRINCIPLE IN THE LEXICAL-SEMANTICAL RESEARCH OF LANGUAGE

Keywords: *lexical-semantic field, linguistics, polysemiology, metonymy, metaphor*

The article deals with the study of lexical-semantic fields of languages belonging to the German language group. The article focuses on language and proposed new ideas in researching lexical-semantic fields. The research analyses are described with principles on lexical compatibility, lexical-semantic categories are given with the examples and some impact ways of lexical richness on its semantics have been presented. The morphemic and phonetic features of the lexical-semantic fields of the language are explained with some examples. The meaning of words is measured not by its linguistic implication, but by the introduction of words, phraseological combinations, and rooted-origin words. At the same time, the paper states the different features of cognitive and functional semantics in language learning. The main ideas of metamorphism, metaphor, and prototype as basic phonemes have been studied and explained in the examples.

Müasir dövrdə tələb olunan sahələrdə german dilləri qrupuna aid olan dillərin istənilən kontekstdə düzgün işlənməsi onun müqayisəli leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sözsüz ki, cəmiyyətin tələbləri baxımından xarici dilin morfem və leksemləri onun müxtəlif situasiyalarda və müxtəlif mənələrdə işlənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan dilin fərqli məkanlarda fərqli mənələrdə işlənməsində bəzi problemlər yaşanmaqdadır. Buna səbəb dilin leksik-semantik sahələrində leksik uyğunluq prinsipinin pozulması və zəif tədqiq olunmasıdır. Buna uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin və sözlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır və leksik uyğunluq baxımından lüğətimizə daxil olması yerli kontekstdə zəif başa düşülür. Aydındır ki, dilin leksik-semantik sahələri onun morfem və fonetik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Xarici dilin məzmununda baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq dilin leksik bazasına daxil olan yeni anlayışları dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə onun leksik uyğunluq prinsipləri cəhətdən tədqiq etmək qeyri-mümkündür.

German dillər qrupuna aid olan alman dilinin leksik sahələri müvafiq normalar əsasında tənzimlənir. Məqalənin aktuallığı məhz alman dilinin müqayisəli leksik semantikasının bəzi əsas problemlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Burada səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, german dillərində leksik vahidlərin komponentləri kimi daxili və xarici semantik

strukturların tədqiqində söz qruplarının düzgün seçilməsi və bu zaman hansı sözcüklərin leksik sahələr kimi qəbul edilməsi və hansıların qəbul edilməməsi vacib şərtidir.

Leksik uyğunluq prinsipi əsasında dilin leksik-semantik sahələrinin zənginliyini yaratmaq mümkün olmadığı halda, hansı anlayışları ifadə edən termin kimi daxil edilməsi zərurətə çevrilir. Yeni leksik vahidlərin alınması o zaman zəruri olur ki, dilin müvafiq məfhumunu, anlayışını ifadə edən termin, söz olmasın.

Leksik semantikada analiz vahidləri

Leksik semantika dil semantikasının alt sahəsidir. Dilin leksik semantikasında təhlil vahidləri yalnız sözlər deyil, əlavə sözlər və ya hətta birləşmələr və sözlər kimi alt sözlər və ya alt söz birləşmələrini əhatə edən leksik vahidlər əsas yer tutur. Semantik analiz fərdi sözlər arasındakı əlaqədən başlaya bilər. Bu, hiponimiya və hipernimi, mertoniya, polisemiya, sinonimlər, antonimlər və homonimlər də daxil olmaqla, sözün iyerarxiyasını anlamaq tələb edir. Həm də bir sözü əhatə edən və ya tez-tez ətrafdakı sözlərin xüsusi kombinasiyası olan mənə çağırışı (semiotics) və birləşmələr (collocation) kimi anlayışlar aiddir. Bu zaman dilin semantikasi onun sintaktikasına interfeys etmiş olur. Bu baxımdan dilin leksik-semantikasının tədqiqi aşağıdakı şəkildə nəzərdə tutulur:

- leksik vahidlərin təsnifatı və ayrılması;
- leksik semantik strukturdakı fərqliliklər və oxşarlıqlar linqvistik olaraq xarakterizə olunur;
- sözün mənası və sintaksisinə aid olan leksik mənə əlaqəsi yaranır.

F.Dornsayf (Dornseiff F., 2004) yazır ki, semantik sahələr sözün kəmiyyət və keyfiyyətli şəkildə zənginləşdirilməsi üçün faydalı ola bilər; leksik vahidləri mövcud normalara uyğunlaşdırmaq, fərqli kontekstlərdə semantik sahələrin leksiyalarını səhsiz istifadə etmək zəruri haldır. Dil öyrənənlərin şüurlu anlaması üçün avtomatik dil bacarıqlarını təmin etmək və onların aktual lüğətlərini artırmaq üçün leksik vahidlərini onun prinsiplərinə uyğun düzgün seçmək faydalı cəhət hesab edilir.

Dilin leksik uyğunluq prinsipi nədir?

Leksik uyğunluq prinsipləri mərhələli şəkildə aşağıdakı leksik-semantik sahələrdə öyrənilir. Dilin koqnitiv-linqvistik, sosial-kultural, funksional və ya kommunikativ prinsipləri onun leksik-semantik mənasını daha tez açıqlayır. Bu prinsip üzrə leksik vahidlərin dilin sintaktik quruluşuna verdiyi mənə ifadə olunur. Nəzəri olaraq əsas leksik-semantik yanaşmalar tarix boyu əsasən preformuralist-semantik, strukturist-semantik və koqnitiv semantika yanaşmaları kimi tanınmışdır. Bu nəzəri çərçivələr söz-mənə tədqiqatlarına istifadə yönümlü bir yanaşma deyil, eyni zamanda, tarixi inkişafda bir sistem yönümlü olub-olmadığı ilə fərqlənir; hər biri təsviri və konkret leksik-semantik

məna kimi formallaşmışdır. İngilis alimləri C.Lyons və D.Kruzun (Lyons J., 1977; Cruse D.A., 1986) əsərlərində verilmiş klassik mətnlər iyirmi-otuz il ərzində leksik semantikanın təbiətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi.

Birincisi, dilin linqvistik prinsipləri onun leksik semantikasını ilə məhdudlaşdırır. İkincisi, "leksik semantika"nın "morfoloji semantikaya" istinad etmək lazım deyil. Üçüncüsü, sözlərin mənasını onun linqvistik tətbiqinə görə öyrənilir, mətnlərin leksik müxtəlifliyi alınma sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, köklü-mənşəli sözlərin daxil edilməsi ilə ölçülür. Kaplan (Kaplan, 1987), Çarlz C.Filmor (Charles J. Fillmore, 2014) qeyd edirlər ki, dilin koqnitiv və funksional növləri haqqında öz mülahizələrində yazırlar ki, koqnitiv cəhətdən leksik semantika söz mənalarının kodlaşdırılmasını əhatə edir, yəni bəzi semantik xüsusiyyətlərə daxildir (məsələn, + animasiya, + obyekt, hərəkət). Koqnitiv semantika dilin daha çox ümumi idraki qabiliyyətlərinin bir hissəsidir və buna görə hər bir insanın düşüncəsi dünyanı təsvir edə bilər. Müxtəlif linqvistik icmalar dünyadakı sadə şeylər və prosesləri fərqli bir şəkildə və fərqli mədəniyyətlərdə dərk edir, bir insanın konseptual dünyası ilə gerçək dünyası arasındakı bir fərqi, yanlış inancları göstərir.

Koqnitiv semantikadan fərqli olaraq funksional semantika fikir və arqumentlərin leksik təbiətini göstərir. Marios Andreu (Marios Andreou, 2017) dilin leksik-semantik təqdimatının iki hissədən: semantik/qrammatik (skeleton) və semantik/pragmatik (bədən dili) olmasını qeyd edir. Skeleton sözün sintaktik əlaqəsini iyerarxiş şəkildə təşkil edir. Bədən dili isə sözlərin hissi, mədəni və ensiklopedik məna olan bütün aspektlərini kodlaşdırır. Dilin leksik uyğunluq prinsipi sözün leksik-semantik mənasını, cümlədəki söz və söz birləşmələri arasında olan əlaqənin, müxtəlif icmalarda fərqli mədəniyyətlərin dilinin o dilin qanunauyğunluqlarına görə öyrənilməsidir. Leksik-semantik vahidlərin bəziləri çox aydın, ciddi və sistemli kateqoriyaya malikdir. Məsələn, bir hərəkəti göstərən feillər üç elementdən fərqli olan bir ardıcıl sistemdir: 1) hərəkət rejimi (*getmək, sürmək, sail, uçmaq* və s. – *gehen, reiten, segeln, fliegen*); 2) hərəkətin təbiəti – müstəqil və asılı olması (*getmək, gəzmək və daşımaq, daşımaq, daşıma* və s. – *gehen, spazierengehen und bewegen, bewegen, tragen*); 3) hərəkət istiqaməti (*səyahət etmək, sürmək, hərəkət etmək, buraxmaq, ayrılma* və s. – *reisen, sich bewegen, sich bewegen, verlassen, verlassen*). Bunun üçün alman dilində lemanton kateqoriyalar mövcuddur ki, onlar leksemləri, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri açır.

Alman dilinin leksikonundakı lemanton kateqoriyalar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər. Burada leksik vahidlər *hipertoniya, hipernomiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya və homonomiya* olmaqla müntəzəm nümunələrdə iştirak edir. Digər prinsiplərdən olan – dilin kommunikativ prinsipində onun leksik-semantik rolu pragmatik şəkildə situasiyada izah olunur və konteksti aydınlaşdırır. Təsviri olaraq dilin leksik-semantik əlaqəsi öncə sözün daxili

semantik strukturu və onun lüğətlə əlaqəsini əhatə edir. Semiotikada mənalının mahiyyətini başa düşmək üçün sözlərdən çıxış etmək lazımdır, çünki söz mənanın daşıyıcısıdır. Bir bələdçi kimi leksik prinsiplər dilin əldə olunması üçün aydın strategiyalarla müəyyən edilmişdir. Hər bir dil öyrənən yeni bir söz öyrənəndə sözün bütün obyektinin, obyektin bir hissəsinin, maddənin, rəngin və materialın olub-olmadığı barədə qərar qəbul etməlidir.

İlk leksik sahəyə qeyri-müəyyənlikdən fərqli olaraq əsas fonemlər kimi *çoxmənalılıq*, *metanoma*, *metafora* və *prototiplik* (polysemie, metonymie, metaphor und prototypizität) daxildir. İkincisi, əsas mövzular üzrə leksik sahələr, leksik əlaqələr, konseptual metafora, metonoma və çərçivəsi daxildir.

Çoxmənalılıq – polisemiya (polysemie)

Avropa dilində nitq elementləri ümumiyyətlə, beş əsas kateqoriyada təsnif edilir: 1) bənzərlik və ya əlaqələr rəqəmləri (məsələn, simül, metafora, təvazökarlıq, paralellik, şəxsiyyət, metonimiya, sinekdok və euphemizm); 2) vurğulanma və ya aşağılama rəqəmləri (məsələn, hyperbole, litotes).

Bir sözün hansı mənanı verdiyini müəyyənləşdirmək leksik-semantik tədqiqatlardakı əsas addımdır. Polisemiya bir leksik məqalənin birdən artıq mənanaya malik olduğu vəziyyətin ümumi dövrüdür, məsələn, "*gecikən, gecikmiş və ya gecikmiş*", (verzögert, verzögert oder verzögert) "*gecikmiş və ya razılaşıdırılmış vaxtdan sonra*" (nach einer verspäteten oder vereinbarten Zeit), *gecikmiş bir yemək* (eine verspätete Mahlzeit) və ya "*artıq diri olmamaq*" – *mənim gec halım* (meine späte). Terminoloji baxımdan polisemiya omonimlərlə qeyri-dəqiqliyi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Sözlərin 20 %-dən çoxu alman dilinin leksikonunda polisemiyaya və bir-birinə uyğun olan sözlərə aiddir. Bir çox alman dilçilərinin: Stofel, (Stoffel, 1901), Bayderman (Biedermann, 1969), Bolinqer (Bolinger, 1972), Alerton (Allerton, 1987), Os (van Os, 1989) mülahizələrində polisemiya müxtəlif qüvvətləndirici kateqoriyalara bölünmüşdür. Alman dilində linqvistik cəhətdən vacib sayılan bu qüvvətləndirici sözlər Hentsel (Hentschel, 1998) tərəfindən hazırlanmışdır.

Metanoma və metafora (metonymie, metaphor)

Ənənəvi olaraq metafora və metonomiya semantik dəyişmənin əsas mexanizmləri hesab olunur və adətən uyğunluq, davamlılıq baxımından açıqlanır. Onlara müxtəlif elmi maraqlar diqqət yetirdikləri üçün, onların açıqlamaları daim zəruri dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Svitser (Sweetser, 1990: 19), Lakof, Conson (Lakoff, Johnson, 1980: 128) öz əsərlərində koqnitiv dilçilikdə metaforanın funksional rolunu daha çox müqayisə edərək onu nəinki sözün semantik strukturunun əsas qüvvəsi adlandırırlar, eyni zamanda konseptual bir sistem kimi bir neçə funksiyasını, necə qəbul edəcəyimizi, necə düşünəcəyimizi və nə etdiyimizi yerinə yetirə bildiyini qeyd edirlər.

Məsələn,

1. *Orte und Ereignisse, die dort vorkommen*

Rio war ein Erfolg → „*Die Ereignisse in Rio waren ein Erfolg*“

1. *Ursachen und ihre Auswirkungen*

Eine gesunde Ernährung → „*eine Ernährung, die Gesundheit verursacht*“

2. *Menschen und ihre hervorstechenden Eigenschaften*

Die Blondine betrat das Zimmer → *Die Frau mit blonden Haaren ging in den Raum* “

3. *Das Virtuelle und das Tatsächliche*

Er hat es geschafft → *Er hat es geschafft*

Panther və Tornbuq (Panther and Thornburg, 1998), Serli (Searle, 1969) pragmatik tipli metanomları bu şəkildə fərqləndirərək, onları sözlü metanoma, məcburi metanoma kimi qeyd etmişlər.

Dildə metafora sözün bir və ya bir neçə mənada ifadə etdiyi bir sözün və ya sözün digər mənada məcazi olaraq istifadə edildiyi və linqvistik quruluşa malik olan ritorik ifadələrdən ibarətdir. Bəzi formal mülahizələr göstərir ki, monolinqual metaforanın tədqiqi onun koqnitiv təbiətinə əsaslanır. Məsələn,

"Der Vorhang der Nacht fiel auf uns."

"Ihre Augen glitzerten Juwelen". Beləliklə, çoxmənalılıq, metanoma və metafora dildə leksik uyğunluq prinsiplərini tənzimləyən elementlərdir. Bu elementlər sözlərin müxtəlif kontekstlərdə işlədilməsinə xidmət edir.

Nəticə

Beləliklə, dilin leksik-semantik sahələri dilin leksik prinsiplərinə uyğun tədqiq edildikdə dilin leksik zənginliyi onun müxtəlif kontekstlərdə düzgün işlənməsinə təsir edir. Sözsüz ki, yeni ixtiraların, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili – morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Sözün istifadəsini bir feillə işlətmək onun istifadə olunmasına təşviq edən sözlərin spesifikasiyasını ehtiva edir. Aydınır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Biedermann R.* Die deutschen Gradadverbien, Diss. Heidelberg, 1969
2. *Bolinger D.* Degree Words. The Hague: Mouton, 1972
3. *Cruse D.A.* Lexical Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1986
4. *Dornseiff F.* Der Deutsche Wortschatznach Sachgruppen. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2004
5. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm
6. *F.Y.Veysəlli.* Struktur dilçiliyin əsasları. Filologiya. Bakı. 2005, s.299-316
7. *Hentschel E.* Die Emphase des Schreckens: Furchtbar Nett und Schrecklich Freundlich. In Harden, T.; Hentschel, E. (eds.). *Particulaeparticularum.* Tübingen, 1998, 119-132

8. *Lakoff G. & Johnson M.* Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980
9. *Lyons J.* Semantics: Volume 2. Cambridge, Cambridge University Press, 1977
10. *Marios Andreou.* Subject: Morphology, Semantics Online Publication Date: Mar 2017 DOI:10.1093/acrefore/9780199384655.013.2
11. *Stoffel C.* Intensives and Down-toners: a Study in English Adverbs. Heidelberg: Winter, 1901

UOT 82 (091)

A.Ş.Əlizadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aygul.elimerdanova@mail.ru

NİZAMI GƏNCƏVİ TARİXDƏN BƏDİİLİYƏ DOĞRU (M.HÜSEYN VƏ H.ARASLI ƏSƏRLƏRİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ)

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Mehdi Hüseyn, Həmid Araslı, tarixi əsər, tarixi şəxsiyyət

Qəblərdə əbədi məskən salmış unudulmaz şair tarixi şəxsiyyət və hadisələri öz əsərlərində canlandırdığı kimi özü də tarixi şəxsiyyətə çevrilmiş, bir çox elmi və bədii əsərlərin əsas mövzu qaynağı, obrazı olmuşdur. Filosof-şairin əsrlər öncə cismani ömrü sona çatsa da, adı, əsərləri, ümumiyyətlə həyat və yaradıcılığı dillər əzbəridir, əsərlərin mərkəzindədir.

Nizaminin dahiliyindən doğan münasibət akademik Həmid Araslı və nasir Mehdi Hüseynin əsərlərində də yer almışdır. Nəticədə “Şairin həyatı” və “Nizami” kimi tarixdən gəlib tarixə düşən əsərlər yaranmışdır.

Adlarını qeyd etdiyimiz əsərləri oxuduqca bu əsərlər arasında əlaqələrin daha çox olduğunu görürük. Bəhs etdiyimiz əsərlərdən birini hissə-hissə oxuduqda yaranan sualların cavabını digər əsərdə tapmaq mümkündür.

Hər iki müəllifin elmi düşüncə və bədii dilindən yaranan əsərinin hər birini ayrı-ayrılıqda mükəmməl hesab edə biləcəyimiz qədər onları daha da dolğunlaşdıran bu əsərlərin birlikdə oxunub müqayisə edilməsidir. Bu baxımdan “Şairin həyatı” və “Nizami” əsərlərinin dərinədən öyrənilməsi, müqayisələrin aparılması, birgə araşdırılması, bədii süzğəcdən keçən tarixin nə qədər gerçək və ya bədii təfəkkürün nəticəsi olduğunu aydınlaşdırmağa, bu əsərlərin yenidən yaddaşda canlanmasına və adlarının qoşa qanad kimi yanaşı çəkilməsinə kömək olur.

A.Ш.Ализаде

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ ИЗ ИСТОРИИ ДО ПОЭЗИИ (НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.ГУСЕЙНА И Г.АРАСЛЫ)

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Мехти Гусейн, Гамид Араслы, историческое произведение, историческая личность

Достопамятный поэт, навеки живущий в сердцах, превратился в историческую личность, поскольку в своих произведениях изображал исторических личностей и событий и был источником главной темы и образом многих научных и художественных произведений. Хотя много столетий назад закончилась земная жизнь философа-поэта, его имя, произведения, в общем жизнь и творчество поэта живут в сердцах и памяти народа.

Отношения, рожденные от гениальности Низами, нашли свое место и в произведениях академика Гаида Араслы и прозаика Мехти Гусейна. В результате появились такие исторические и оставшиеся в истории произведения как «Жизнь поэта» и «Низами».

Читая названные произведения, мы видим ещё большую связь между ними. Частично читая одно из произведений, которые стали предметом обсуждения, ответ на возникшие вопросы можно найти в другом произведении.

По тому, как мы судим каждое произведение, созданное из научного мышления и художественного языка обеих авторов – совершенным более полноценным их делает сравнение произведений прочитав их вместе. С этой точки зрения глубокое изучение произведений «Жизнь поэта» и «Низами», их сравнение, исследование вместе помогают выяснить, насколько они являются результатом, прошедшим через художественный фильтр истории, реалистического или художественного мышления, возрождению этих произведений в памяти и название их как пара крыльев.

A.Sh.Alizadeh

NIZAMI GANJAVI FROM HISTORY TO ARTISTRY (IN THE CROSSING OF THE WORKS OF M.HUSEYN AND H.ARASLI)

Keywords: *Nizami Ganjavi, Mehdi Huseyn, Hamid Arasly, historical work, historical identity*

Unforgettable poet inhabited in the hearts permanently became himself historical identity as he animated the historical identities and events in his works, was main subject source, image of many scientific and literary works. Flesh life of philosopher-poet ended centuries ago, his name, works, generally life and creativity are well-known; are in the center of the works.

The attitude arisen from the genius of Nizami has taken its place in the works of academician Hamid Arasli and prose-writer Mehdi Huseyn. As a result, the works such as “Life of the poet” and “Nizami” coming from the history and written in the history have been created.

As reading the mentioned works, we understand that there are more connections between these works. As reading partially one of the said works, it is possible to find the answer in other work for the occurred questions.

What makes the works more substantial as we can consider each of the works emerged from the scientific thoughts and literary languages of both authors excellent separately as is their comparison by reading them jointly. In this respect, deeply learning, the comparison and jointly studying of “Life of the poet” and “Nizami” contribute to clarifying how much the history filtered artistically is the result of reality of literary thinking, to revive these works in the memories and mention their names as two-winged.

Tarixi öz əsərlərinə gətirən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi hər dövrdə özündən sonrakı nəsil üçün yaşamış və yaşayır. Qəlblərdə əbədi məskən salmış unudulmaz şair tarixi şəxsiyyət və hadisələri öz əsərlərində canlandırıdığı kimi, özü də tarixi şəxsiyyətə çevrilmiş, bir çox elmi və bədii əsərlərin əsas mövzu qaynağı, obrazı olmuşdur. Filosof-şairin əsrlər öncə cismani ömrü sona çatsa da, adı, əsərləri, ümumiyyətlə həyat və yaradıcılığı dillər əzbəridir, əsərlərin mərkəzindədir.

Azərbaycanın görkəmli alimi, ədəbiyyatşünas Həmid Araslı Nizami Gəncəvi haqqında ilk tədqiqat aparan alimlərimizdənədir. Onun “Şairin həyatı” və digər əsərləri Nizami dünyası, həyat və yaradıcılığı, düşüncələri ilə yaxından tanış olmaq üçün əsas mənbə kimi, istər adi bir oxucu, istər tədqiqatçı, bir sözlə, hər kəs üçün dəyərlidir, zəngin materiallardır.

Akademik H.Araslı ilə eyni ildə, yəni 1909-cu ildə anadan olmuş nasir, dramaturq və tənqidçi Mehdi Hüseyn də bir çox tarixi əsərlərin, o cümlədən “Nizami” əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır. M.Hüseynin Nizami haqqında dramı ilə yanaşı, məqalələri də çap olunmuşdur. Nizamının dahiliyindən doğan münasibət hər iki müəllifin əsərlərində yer almışdır. Nəticədə “Şairin həyatı” və “Nizami” kimi tarixdən gəlib tarixə düşən əsərlər yaranmışdır.

Mehdi Hüseyn II Dünya müharibəsi illərində yazdığı tarixi əsərləri ilə tarixə bir daha nəzər salmış, xalqın qəhrəmanlarını xatırlatmaqla millətinin qalibiyyətinə inanmış və bu inam gücünü artırmağa çalışmışdı. M.Hüseyn müharibə illərində bir yazıçı kimi, sülhün, xeyrin tərəfdarı olaraq dövrünə münasibət bildirmiş, əsərləri ilə bir növ döyüşən əsgərlərə, qəhrəmanlara dəstək olmuş, xalqının gözəl gələcəyinə millətini inandırmağa çalışmışdır.

“Nizami” əsərinin də bu dövrdə yazılması təsadüfi deyildi. Təbii ki, düşünən beynə sahib olan Mehdi Hüseyn üçün Cavanşir, Şeyx Şamil kimi xalqını düşmənlərdən qoruyan, qılıncla, odla döyüşən qəhrəmanlarla yanaşı, söz xəzinədarı olan dahi şairimiz N.Gəncəvinin əsərə gətirilməsi müəllifin düşündüyü kimi vacib idi. Çünki Nizami Gəncəvi də bir qəhrəman idi desək səhv etmərik. XII əsr şairi odlu silahla, qılıncla döyüşməsə də, sözünün qılınca qədər kəsəri olub, əsərləri düşmənlərin ünvanlarına püskürən od, alov olub. Nizami dövrünün düşmənlərinə qarşı döyüşən şair-qəhrəman olub. Sözündəki hikmət hər zaman aktuallığını qoruyub.

“Nizami” əsərinin I şəklində biz Nizamının “Xosrov və Şirin” əsərini yazmaq üçün Bərdəyə gedəcəyini öyrənirik: “...Mən Bərdəyə getməliyəm, anacan! Şirinin sevdiyi yaşıl çəmənləri, gəzdiyi əlvan yaylaqları seyr edəcəyəm. Mən sevib sonra yazacağam. (Gedir)” (2, 82)

(Gedir) Və sanki Mehdi Hüseynin “gedir” deyərək yola saldığı Nizami H.Araslının “Şairin həyatı” əsərindəki “Nizami Bərdədə” başlığı ilə yazılan hissədə artıq Bərdəyə çatmış olur. H.Araslının qeydlərindən oxuyuruq ki, Nizami Bərdəyə alim dostunun mənzilinə gələrək burada şəhərin ağsaqqalları

ilə görüşür və “Şirin” dastanına yenidən can vermək, bu mövzunu qələmə almaq istədiyini söyləyir. Burada “Xosrov və Şirin” haqqında məlumat toplayıb, dostundan bu haqda tarixi məlumatları özündə əks etdirən kitablar əldə edərək Gəncəyə, evinə geri dönür. “Xosrov və Şirin” əsərini yazıb ən yaxın dostuna oxuyur.

H.Araslının “Şairin həyatı” əsərində Nizaminin adını çəkməyib sadəcə ən yaxın dostu kimi qeyd etdiyi şəxsi M.Hüseynin “Nizami” əsərində Yusif adı ilə tanıyıraq.

M.Hüseyn həm də obrazların dili ilə onların xarakterini açır (məsələn, Nizami Munis timsalında). Bununla da insanın dahiliyinin, mənəvi zənginliyinin nə olduğunu car çəkməyə çalışır. Müəllif insanın aliliyinin, daxili zənginliyinin bürüzəsini sadəcə əzbərlənmiş, mənasını belə dərk edə bilməyən bir çox insanların sözündə deyil, həyatın dərkini anlayan şəxslərin əməldə özünü təsdiqləyən ibrətamiz fikirlərində görür. O, sadəcə “quru” sözlərdən ibarət olan cümlələri insanlıqdan uzaq tutur. Hər bir kəsi, insanı sözlə əməlinin bir olmasına çağırır, kamilliyə səsləyir. Bu kamil insan isə onun əsərindəki Nizamidir.

Nizami sadəcə əsərin mükəmməl obrazı deyildir, həqiqətən də tarixdən tanıdığımız gerçək Nizamidir. O Nizami ki haqq-ədalət tərəfdarı olub. O Nizami ki açıq sözlü olub. O Nizami ki hər kəsi hər bir şeyin yaxşı tərəfini görməyə çağırır.

Bu zaman yenə də H.Araslının “Şairin həyatı” əsəri bizi səsləyir, “Xəmsə”yə daxil olan “Sirlər xəzinəsi”ni oxumağa çağırır: “Əsərin onuncu hissəsində dünyanın sonunun yaxınlaşmasından və zəlzələdən danışılır “Ey yer dincəl. Bu zülm nə vaxta qədər olacaq” sualını verir və deyir: “Hər şeydə pislik və yaxşılıq var, ancaq sən eybi görmə, hünəri ələ gətir”

Şair İsadan misal gətirir ki, bir it cəmdəyinə hamı eyib tapır. İsa isə nə ağ dişləri var- deyər onun yaxşı tərəfini görür.” (1, 43)

“Nizami” əsərindəki Munis isə tez-tez “Mənim vicdanım ləkə götürməz” deyərək yalan danışmağı sevmədiyini, həqiqətə aşıq olduğunu söyləyir. Əslində müəllifin yaratdığı Munis obrazı sadəcə “dil pəhləvanı”dır. Özü ilə öyünən, səhvlərini görə bilməyən dar düşüncəlilərin iç dünyasını əks etdirən simvoldur.

Nizamiylə deyişmədə Munisin dilindən deyilən fikirlər obrazın daxili dünyasının əksidir. Əsərin yazarı bununla demək istəyir ki, insan nə qədər özünü, yəni daxili aləmini gizlətməyə çalışsa da, əslində gec-tez öz əməllərində bürüzə veriləcəyi qədər dil belə insanı aşkarlayan vasitədir.

Nizaminin cavab olaraq dediyi fikirləri önə çəkməklə müəllif də insanın bütün canlılardan irəli olduğunu qəbul edir, böyük ürək sahiblərinin hər şeyə sevgiylə baxmağını doğru hesab edir.

“Nizami” əsərinin ikinci şəklində Şirvan şahı Nizamiylə qarşılaşır, ondan “Leyli və Məcnun” əsərinin yazılmasını istəyir. Xaqaninin onu tərifi edərək söyləyir və saraya gəlməsini təklif edir. Nizami bu məqamda Xaqaninin ona yazılan məktublarını xatırlayır və son məktublarında gördüyü göz yaşlarını dilə gətirir. Sarayların şairlər üçün uyğun olmadığını bilir və cavab olaraq azad nəfəs almaq və sarayda deyil, insanların qəlbində yaşamaq istədiyini söyləyir.

Xaqaninin Nizamiyə yazdığı məktublarından birini isə H.Araslı oxucularına belə çatdırır: “Şairlər peyğəmbəri Xaqanidən böyük şair Nizamiyə. Qəzəllərin məni son dərəcə maraqlandırır. Ölkənin bütün şeir-sənət sevənləri sənənin adınla fəxr edir. Şöhrətin sarayları sevindirir. Hər tərəfdən səni dəvət edəcəklər. Bu qoca şairin sözlərini unutma. Saraylar səni köləliyə dəvət edirlər. Azadlığını heç kəsə satma. Məğrur başın saraylar önündə əyilməsin. Saraylardan qaç. Mənim fəlakətim sənə dərs olsun” (1, 33).

Beləliklə, M.Hüseyn əsərində Şirvan şahı ilə Nizami görüşənədək, H.Araslı əsərində Xaqani artıq Nizamini gələcək təhlükələrdən xəbərdar edir. Ona bir böyük kimi, başı çəkmiş şair kimi saraylardan uzaq durmağı məsləhət görür.

“Nizami” əsərinin ikinci şəklində Xəzərlərin Bərdəyə hücumunun gözlənilmədiyini oxuyuruq. M.Hüseyn xəzərlərin Bərdəyə hücumundan əvvəl Nizamini Bərdə gözəli kimi təqdim etdiyi Afaqla qarşılaşdırır. Əsərdə Nizami ilk dəfə memar Əbdəkin bacısı Afaqla Bərdədə tanış olur.

Əsərin davamında, üçüncü şəkildə xəzərlər artıq Bərdəyə hücum edib. Yerli cəngavərlər isə öz aralarında nədənsə savaşırlar (Əbdək və Toğrul). M.Hüseyn bununla döyüşlərdə daxili çəkişmələri nəzərə alaraq, bunun doğru olmadığını deməyə çalışıb. Müəllif düşmənlə vuruşda daxili problemlərin müzakirəsinin olmasını əsassız sayır. Döyüşdə hamını bir olmağa çağırır. Qalibiyyətin başında birliyin olduğunu vurğulayır.

Toğrul və Əbdək daxili ziddiyyətə görə məğlub olur və məhz bu səbəbdən Bərdə gözəlləri və Afaq əsir düşür.

Əsir düşən Afaq kəniş kimi Nizamiyə Dərbənd əmirindən hədiyyə gəlir. Bu haqda həm H.Araslının, həm də M.Hüseynin əsərində oxuyuruq. H.Araslı Dərbənd əmirinin onu saraya çağırmasını qeyd edir. Nizamiyə kənizi hədiyyə göndərdiyini yazır. Nizaminin kənizi necə qəbul etdiyi əhvalatı isə M.Hüseyn danışır. Əsərinin altıncı şəklində oxuyuruq ki, Dərbənd əmiri qasidlə Nizamiyə məktub və kəniş göndərir və onu sarayına dəvət edir. Kənizi Nizami əvvəlcə qəbul etmək istəmir. Qasid kənizdən danışır, igid qız olduğunu, ona toxunmaq istəyənin xəncərini alıb sinəsindən vurduğunu söyləyir. Edam edilərkən “Of, Nizami, Nizami” deyib inlədiyi üçün Nizaminin xatirinə görə onu öldürməsin deyər, qasid özünün yalvardığını və Dərbənd əmirinin nəzərə alaraq cəllada “dayan” hökmünü verdiyini və sabahı bu məktubu yazdırıb onu ixtiyarına

göndərdiyini deyir. Əsərdə qızın getməməsini anası Xədicə də xahiş edir, qızının olmadığını söyləyir.

Nizaminin həyatı ilə H.Araslının əsərində tanış olduqca məlum olur ki, hədiyyə göndərilmiş kənizi öz yanında saxlayan həmin qadın Nizaminin xalasıdır. Nizami valideynlərini uşaqları itirmişdir. Kənzə gəlinə isə M.Hüseyn onun Bərdədə xəzərlərə əsir düşən Afaq olduğunu qələmə alır. “Nizami” əsərinin yeddinci şəkildə Nizami və Afaq sevgisinin artıq dilə gəldiyinin şahidi oluruq. Bu haqda daha geniş yazan H.Araslı əsərinin “Afaqın macərəsi” hissəsində onların evləndiklərini, bir oğul sahibi olduqlarını və xalasının (M.Hüseyn xala obrazını əsərində Nizaminin anası kimi canlandırır) uşağa öz ölən qardaşı Məhəmmədin adını qoyduğunu yazır.

“Nizami” əsərində Şirvan şahının şairi sarayda yaşamağa dəvət etməsini, sənətkarın isə hər dəfə orada yaşamaq təklifini rədd etməsini görürük.

H.Araslının “Şairin həyatı” əsərinin “Afaqın macərəsi” hissəsində də Nizaminin dəfələrlə Şirvan sarayına dəvət olunduğu məsələsinə toxunulur. Burada müəllif Şirvanşahların sarayında toplanmış bəzi şairlərin Nizamini qəbul edə bilmədiklərini, Əbül-üla, Xaqani, Fələki kimi şairlərin onu alqışlamasına baxmayaraq, bir çoxlarının yeri gəldikcə onu pisləməsini, qafiyəsinə, vəzninə irad tutmasını, onu Axsitanın (on ikinci əsrdə Şirvan şahı) yanında hörmətdən salmağa çalışdıqlarını yazır.

M.Hüseyn əsərində Axsitanı, adını çəkmədən, sadəcə Şirvan şahı kimi qeyd edir. H.Araslının haqlarında bəhs etdiyi şairləri isə Munis adı altında bir araya toplayır. Onları – şahın sevimli itaətkarlarını Munis obrazı ilə əks etdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərləri oxuduqca bu əsərlər arasında əlaqələrin daha çox olduğunu görürük. Bu, Nizaminin həyat və yaradıcılığını tarixi və bədii şəkildə öyrənməyə gedən yollardan biridir. Bu yolun kəşifməsi ən azı oxuculara daha da geniş məlumat əldə etmək üçün kömək olur. Bəhs etdiyimiz əsərlərdən birini hissə-hissə oxuduqda yaranan sualların cavabını digər əsərdə tapmaq mümkündür. Sanki H.Araslının Nizami haqqında elmi tədqiqatından doğan əsəri M. Hüseynin “Nizami” əsərinə yaxınlaşaraq bu əsərin bədiidən tarixə addımlamasına, özünün isə bədiiləşməsinə yardımçıdır. Və bu, hər iki əsəri qarşılıqlı müqayisəyə gətirib çıxara bilər.

Hər iki müəllifin elmi düşüncə və bədii dilindən yaranan əsərinin hər birini ayrı-ayrılıqda mükəmməl hesab edə biləcəyimiz qədər, onları daha da dolğunlaşdıran, bu əsərlərin birlikdə oxunub müqayisə edilməsidir. Bu baxımdan “Şairin həyatı” və “Nizami” əsərlərinin dərinədən öyrənilməsi, müqayisələrin aparılması, birgə araşdırılması, bədii süzğəcdən keçən tarixin nə qədər gerçək və bədii təfəkkürün nəticəsi olduğunu aydınlaşdırmağa, bu əsərlərin yenidən yaddaşda canlanmasına və adlarının qoşa qanad kimi yanaşı çəkilməsinə elmi və bədii sübutlarla haqq qazandırmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Araslı Həmid*. Şairin həyatı. Bakı: Azərnəşr. 1940, s.116
2. *Hüseynov Mehdi*. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, III c., Bakı: Avrasiya-Press, 2005, s.311
3. *Kərimov Teymur*. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002, s.241
4. *Məmmədov İsmayıl*. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005. s.485
5. *Seyidov Yəhya*. Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1966, s.252
6. *Seyidov Yəhya*. Mehdi Hüseyn. Bakı: Yazıçı, 1979, s.289
7. *Yusifov Xəlil*. Nizaminin lirikası. Bakı: Elm, 1968, s.273

UOT 81

G.İ.Əlizadə
Bakı Slavyan Universiteti
zg.alizade@mail.ru

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏ SİNTAKTİK TƏKRARLAR

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, sintaktik paralellər, tam təkrarlar, natamam təkrarlar

Sintaktik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövlərdə ritm və ahəngdarlıq yaratmağa xidmət edən vasitələrdən biridir. Sintaktik təkrar problemi hər zaman dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Atalar sözləri və məsəllərdə sintaktik təkrarların təhlilini yenilik kimi qiymətləndirmək olar. Məqalədə tam və natamam sintaktik təkrarlara gətirilən çoxsaylı nümunələr mövzunun daha asan qavranılmasına səbəb olur. Qeyd edilir ki, atalar sözlərində sintaktik təkrarlar obrazlılığı artırır, onlara poetik ruh verir və beləliklə, onlar oxucu tərəfindən asanlıqla mənimsənilir. Məqalədə həmçinin tam və natamam təkrar probleminə dilçilərin müxtəlif yanaşmaları təhlil olunur və bildirilir ki, sintaktik təkrarlar atalar sözləri və məsəllərdə emosionallığı artırır, nəticədə isə onlar yaddaşlara asanlıqla həkk olunur.

Г.И.Ализаде

СИНТАКТИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Ключевые слова: пословицы, поговорки, синтаксические параллели, полные повторы, неполные повторы

Синтаксический повтор служит средством создания целостности ритма сложного синтаксического целого. Проблема синтаксического целого всегда вызывала большой интерес у лингвистов. Исследование синтаксических параллелей в пословицах и поговорках рассматривается как новизна. Приведенные в статье многочисленные примеры на полные и неполные синтаксические повторы служат для легкого усвоения темы. В статье отмечается, что синтаксический повтор в пословицах увеличивает образность, придает им поэтический дух и в итоге пословицы с легкостью усваиваются и надолго остаются в памяти. Здесь также анализируются различные положения и подходы лингвистов к проблеме о полном и неполном синтаксическом повторении, отмечается, что синтаксический повтор повышает эмоциональность пословиц и поговорок.

SYNTACTIC REPETITIONS IN THE PROVERBS AND SAYINGS

Keywords: *proverbs, sayings, syntactic parallels, complete repetitions, incomplete repetitions*

The syntactic repetitions are one of the way that service to create rhythm and harmony in the complex syntactic wholes. The analysis of syntactic repetitions always were the interesting area for linguists. Learning of these parallels in the proverbs and sayings is valued as novelty in linguistics. The lots of examples about the complete and incomplete repetitions help to understand the theme easily. The article is about the types of syntactic repetition. In the article the author investigates the approach of linguists to complete and incomplete repetition. Here is noted that, the syntactical repetitions increase the figurativeness and emotionalism in the proverbs and sayings, gives them poetical spirit and as a result they stuck in the memories easily.

Məlumdur ki, mətnyaratmada təkrarların əlaqə vasitəsi kimi rolü əvəz olunmazdır. Hər biri müəyyən hadisə ilə bağlı olub, yarandığı zaman həqiqi mənada işlənən, lakin zaman keçdikcə öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq məcazi mənə daşıyan, müxtəlif məzmunlu, öyüdverici, ibrətamiz, insanları doğru yola, düzgünlüyə, vətənpərvərliyə, zəhmətə, əməyə və başqa bu kimi müsbət xarakterlərə səsləyən, bir-birindən maraqlı və rəngarəng, dəqiqliyi, səlistliyi, yığcamlığı, konkretliyi, lakonikliyi və aydınlığı ilə seçilən, dildən-dilə keçərək günümüzdə də öz hökmünü itirməyən, böyükdən-kiçiyə hər kəsin dillər əzbəri olan, bir çoxlarının demək olar ki, hər gün müraciət etdiyi, folklorumuzun dəyərli nümunələrində – atalar sözləri və məsəllərdə də sintaktik paralellərlə tez-tez rastlaşmaq mümkündür. Bunu Azərbaycan dilinin zəngin dil imkanları və bu imkanlardan peşəkarcasına istifadə edən xalqımızın bacarığı ilə əlaqələndirsək, əlbəttə ki, yanılmırıq.

Aydındır ki, dilçilikdə sintaktik paralelizm dedikdə, mürəkkəb sintaktik bütövə yer alan sintaktik komponentlərin eyni formada yerləşərək bir-birini izləməsi nəzərdə tutulur. Sintaktik üsulun mətnyaradıcı funksiyası ilə bağlı iki əsas növü mövcuddur: tam sintaktik paralelizm, natamam sintaktik paralelizm.

Tam sintaktik paralelizm mübtədə, xəbər, zərflik, təyin və tamamlığın, yaxud daha böyük sintaktik vahidlərin – cümlələrin mütləq eyni quruluşda bir-birini təqib etməsi ilə yaranır: *Ölüsü ölən kiridi, yasa gedən kirmədi* [4, s.197]. *Yüz ölç, bir biç* [4, s.245]. *Dədəsi öldü, dedi: vaxtı çatıbdı, dəvəsi öldü, dedi: belim sındı* [4, s.83].

Məlumdur ki, mətn cümlələrin sistemli şəkildə bir-birinə bağlanması nəticəsində qurulur. Mətnə cümlələrin tam təkrarı isə bu sistemin bir halqası olaraq, mətnin struktur komponenti kimi mənanın açılmasına kömək edir [5, s.101]. Qeyd etmək istərdik ki, iki və daha artıq cümlə şəklində mövcud olan atalar sözlərini mürəkkəb sintaktik bütöv kimi təhlil etdikdə, komponentlərin

tərkibində eynilə təkrarlanan vahidlərlə qarşılaşırıq. Atalar sözlərində bəzən hətta bütöv cümlə strukturu təkrar funksiyasında özünü göstərə bilər. Bu zaman mətn daxilində cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və struktur dəyəri azalır. Bu halda, biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birliyin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürürük. Həmçinin, onu da qeyd edək ki, atalar sözlərində düyünlü nöqtələrdə məhz cümlə təkrarı daha effektiv olur və həmin düyün nöqtələrinin komponentlərini bir-birinə bağlayarkən söz birləşmələri və ya ayrı-ayrı sözlərin əvəzinə daha məqsədəuyğun sayılır. Misallara diqqət yetirək: *Adam var gözdən qızar, adam var sözdən qızar* [4, s.21]. *Dərd var – gələr keçər, dərd var – dələr keçər* [4, s.86].

Nümunələrdə anaforik təkrar olan “*adam var*”, “*dərd var*” struktur-semantik təkrar kompleksləri formal nöqtəyi-nəzərdən cümləyə uyğun gəlir. Eyni zamanda, semantik-struktur sərhədləri bütöv mətnin ümumi məzmun və emosional istiqaməti ilə elə cilalanır ki, bu komplekslər artıq ayrıca cümlə kimi qəbul edilmir. Təkrar olunan komponent mətnin quruluşuna elə şəkildə daxil olur ki, emosionallığı artırmaqla yanaşı, əsas mətnyaradıcı vasitə kimi çıxış edir. Təhlil zamanı təkrar funksiyasını yerinə yetirən bu tip atalar sözlərində xəbər vəzifəsində isə demək olar ki, hər zaman “*var*” sözünün işlənməsi diqqətimizi cəlb etmişdir.

Dil vahidinin strukturu və semantikasının birlikdə öyrənilməsi forma və məzmunun dialektik əlaqəsi ilə bağlıdır. Təkcə atalar sözləri və məsəllərdə deyil, ümumiyyətlə, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə sintaktik paralellərin yaranması və işlənməsinin əsas səbəbi eyni tipli strukturların qoşa işlənməsi ilə yanaşı, semantik bağlılığın da mövcudluğudur. Məhz bu səbəbdən İ.M.Astafyeva paralelizmi “semantik əlaqə ilə birləşmiş paralel konstruksiyalardan ibarət nitq parçası” adlandırır [13, s.108].

Ünsiyyətdə zamana qənaət etmək, bədii dildə təkrarların bəyənilməməsi nitqin qısaldılmasına səbəb olur. Söhbət zamanı cümlədəki bəzi komponentlər yarımçıq buraxılır. Dilçilikdə belə ixtisarlar ellipsis adlandırılır. Dilçilərin fikrincə, elliptik strukturlu cümlələr natamam sintaktik paralellərə deyil, tam sintaktik paralellərə aid edilir, çünki belə cümlələrin məzmununa görə özünün ellipsisi olmayan paralellərdən heç bir fərqi yoxdur, bu səbəbdən də ellipsisli cümlələrin məzmunu natamam sayılmamalıdır [3, s.145] *Gül tikansız olmaz, səfa cəfasız* [4, s.119]. *Axtaran mollasını da tapar, bəlasını da* [4, s.29].

İki komponentdən ibarət nümunələrin ikinci tərəfində birinci komponentdə buraxılmış *olmaz, axtaran tapar* sözləri asanlıqla və heç bir qrammatik dəyişikliyə uğramadan, tamamilə olduğu kimi bərpa olunduğundan bu təkrarları tam sintaktik paralellərə aid etmək daha düzgün olar.

V.Q.Admoni qeyd edir ki, cümlənin zəruri üzvlərindən biri və ya bu zəruri üzvlərin tərkib elementinin iştirak etmədiyi elliptik cümlələr xüsusilə dialoqlarda tez-tez müşahidə olunur [12, s.108]. Atalar sözləri və məsəllərdə də

verilən nəsihətlərin, göstərilən düzgün yolların daha dəqiq və aydın başa düşülməsi üçün bu vasitədən kifayət qədər istifadə olunduğunu desək, yanılmırıq: *Ağıl yaşda olmaz, başda olar* [4, s.25]. *Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü* [4, s.34]. *Cütçü yağış istər, yolçu quraqlıq* [4, s.72].

Ellipsislər lüzumsuz təkrarların qarşısını almaq üçün bir vasitədir. Yaranan boşluğu doldurmaq üçün ellipsisin tamamlana biləcək və aydın olması lazımdır. Duyğu və düşüncələri əks etdirən ifadələrin quruluşuna görə qaydalı olması üçün bəzi cümlə üzvlərindən meydana gəlməsi əsas şərtidir. Burada əsas cümlə üzvləri isə mübtəda və xəbərdir. Aydındır ki, mübtəda və xəbər cümlənin birinci dərəcəli üzvləri olsa da, tamamlıq və zərflik də ifadələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Feilin təsirli olması üçün tamamlıqdan, yer, zaman kimi bəzi xüsusiyyətləri əks etdirməsi üçün zərflikdən istifadə olunur. Lakin onların cümlədə iştirakı hər zaman vacib deyil.

Tam, bütöv ifadəyə çatmağın ünsiyyət baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Çünki, bu, hər şeydən əvvəl ifadədəki dərk olunma bulanıqlığını yox edərək düzgün başa düşülməyə şərait yaradır, müxtəlif mənalılığın qarşısını alır, bu və ya digər dili istifadə edən şəxs tərəfindən ixtisar edilən məlumatı qoruyur, təkliddə şərh edilə bilməyəcək qırıq cümlələrin cümlə şəklində bərpa olunmasına və beləliklə, mürəkkəb sintaktik bütövün yaranmasına xidmət edir: *Atı atası ilə tanıdılar, qatırı anası ilə* [4, s.42]. *Borc gülə-gülə gedər, ağlaya-ağlaya qayıdar* [4, s.63]. *Bədəsil əvvəl vəfa göstərər, sonra cəfa* [4, s.53].

Nümunələrdə ikinci komponentləri təkliddə işlətdikdə heç nə başa düşmək mümkün deyil. Lakin bu komponentləri bir bütöv halında istifadə etdikdə ötürülən fikir tamamilə aydın olur. Elə buna görə də bir çox dilçilər sözlər kimi müxtəlif məfhumları deyil, bitmiş fikir bildirən, işlənmə tezliyinə, aralarında aydın şəkildə özünü göstərən sintaktik əlaqələrə, sintaktik vəzifəsinə və bu və ya digər sözə ekvivalent sinonim ola bilmədiyinə görə fərqlənən atalar sözləri və məsəlləri tərkibindəki sözlərin həqiqi mənalı üzərində yaranan, lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, aydın və obrazlı vahidlər olan frazeoloji ifadələrin tərkibinə daxil edir [10, s.366-367].

K.Həbibova bildirir ki, müəyyən üzvün cümlədə iştirak etməməsi və ya ellipsisə uğraması ilk baxışda onu başqa cümlə tipinə oxşatmağa səbəb olur. Lakin bu cümlələr arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Doğrudur, adlıq cümlələr, şəxssiz cümlələr quruluşuna görə ellipsisli cümlələrə bənzəyir. Lakin *bəli*, *xeyr* və bu kimi sözlərlə düzələn yarımçıq cümlələrdən, yalnız mübtəda vasitəsilə qurulan adlıq cümlələrdən və struktur baxımdan xəbərin iştirak etdiyi, mübtədanın olmadığı şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq ellipsisli cümlələrdə cümlənin buraxılmış üzvlərini mətnə, situasiyaya və məzmununa əsasən bərpa etmək mümkündür [7, s.25]. Onu da qeyd edək ki, burada yalnız baş üzvlərin deyil, ikinci dərəcəli üzvlərin də buraxılmasından söhbət gedir. Müqayisə edək: *El gücü, sel gücü* [4, s.99]. *Çayın daşı, çölün quşu* [4, s.74]. *Dil yarası, il yarası*

[4, s.90]. *Ağıllı arvad ara, ağılsız arvad vara qaçar* [4, s.25]. *Ağaya ağa desən gülməyi gələr, nökarə nökar desən ağlamağı* [4, s.24]. *Bağa baxarsan bağ olar, baxmarsan dağ olar* [4, s.48]. *Dəvə ağır gedər, çox gedər* [4, s.87]. Quruluş etibarilə adlıq cümlələrə aid edilməsi mümkün sayılan və bərabərhüquqlu sözlərdən ibarət olan ilk üç nümunədən fərqli olaraq, digər nümunələrin ikinci komponentlərində buraxılmış xəbər, zərflik və mübtədanı asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

T.Şopenə görə ellipsisin iki növü mövcuddur: analipsis (irəli ellipsis), katalipsis (geri ellipsis) [11, s.70]. Doğrudur, mətnin quruluşunda digərləri ilə müqayisədə tam şəkildə ifadə olunmuş komponent əksər hallarda mətnin başlanğıcında öz əksini tapır. Lakin atalar sözləri və məsəllərdə mətnin sonunda ellipsisə məruz qalmış komponentlər də kifayət qədər mövcuddur: *Adamın dəlisi daşa güc edər, öküzün dəlisi başa* [4, s.22]. *Dağ quşu dağa yaraşar, bağ quşu bağa* [4, s.79]. *Çox mal haramsız olmaz, çox söz yalansız* [4, s.76]. *Arını duman, insanı iman yola gətirər* [4, s.70] *Ağıllı arvad kamala, ağılsız arvad camala güvənər* [4, s.25]. *Heyvanı budundan dağlayarlar, insanı ürəyindən* [4, s.25]. Atalar sözlərinin ilk üçündə xəbərlər ikinci komponentdə, digər üçündə isə birinci komponentdə ellipsisə uğramışdır. Daha dəqiq desək, ikinci komponentlərdə birinci komponent vasitəsilə bərpa edilən elliptik cümlələr analipsisə, əks təqdirdə isə katalipsisə aid olunur.

F.Vardul bildirir ki, ellipsisə məruz qalan dil vahidi işlənməsə də, onun məzmunu suppresiya vasitəsilə ifadə olunur. O, əlavə edir ki, elliptik cümlədən o vaxt söhbət gedə bilər ki, cümlədə ellipsisə uğramış ən az bir üzv olsun və ellipsisə uğramamış digər üzvlərin vasitəsilə həmin üzv bərpa olunsun. Ellipsisə uğramış üzv kontekst və situasiyadan asılı olaraq məzmunu konkretləşdirməlidir. Ellipsisli cümlədə sintaksemin yerinə qoyulması ekvivalent nəticə verməlidir. Əks halda bu, elliptik cümlə sayılmır [14, s.300]. Buradan aydın olur ki, ellipsisə uğrayan komponent sadəcə kəmiyyət etibarilə öz dəyərini itirir. Nümunələrə nəzər salaq: *Borc verməklə tükənər, yol getməklə* 4, s.63]. *Ağıl yaşda olmaz, başda olar* [MSB, 25]. *Hər şey nazikliyindən sınar, insan yağunluğundan* [4, s.127].

Atalar sözləri və məsəllərin hər hansı bir hissəsində mövcud olan yarımçıqlıq müxtəlif vasitələrlə aşkarlana bilər. Bir mürəkkəb sintaktik bütöv kimi təhlil olunan cümlənin öz quruluşu vasitəsilə yarımçıqlığını aydınlaşdırması mümkündürsə, yalnız bu halda ellipsisdən söhbət açmaq olar. Başqa sözlə desək, bu zaman cümlədəki yarımçıqlığın quruluş və mənası ilə əlaqədar məlumatların cümlənin özündə mövcud olması lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə bütün cümlə üzvləri ellipsisə məruz qala bilər. Atalar sözləri və məsəllərdə də baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin ellipsisə uğradığının şahidi oluruq: *Axtaran mollaşını da tapar, bəlasını da* [8, s.79]. *Dost başa baxar, düşmən ayağa* [4, s.93].

Böyüklərdə zor olar, yalan olmaz [4, s.65]. *Çölməkdə ət qurtardı, çuğundur baş qaldırdı* [4, s.77]. *Dini dinara satan molla dindən də olar, dinardan da* [4, s.91]. Nümunələrdən ilkində mübtədə (*axtaran*), ikincisində xəbər (*baxar*), üçüncüsündə tamamlıq (*böyüklərdə*), dördüncüsündə zərflik (*çölməkdə*), sonuncusunda isə təyin (*dinin dinara satan*), mübtədə (*molla*) və xəbər (*olar*) ixtisar olunmuşdur.

Bəzi hallarda paralel komponentlər iki və daha artıq cümlə üzvünün təkrarından yaranır, bir komponentdə verilən bu və ya digər elementlər ümumiləşdirici üzv kimi çıxış edir. Məlumdur ki, atalar sözləri öz yığcamlığı ilə seçilir. Onlar sadəcə bir neçə sözdən yaranaraq dərin mənalar ifadə edir. Bu səbəbdən atalar sözlərində iki və daha artıq cümlə üzvünün ixtisar olunması mümkündür: *Dünyada bir pislik qalar, bir yaxşılıq* [4, s.96] (zərflik, xəbər), *Qaçan da Allahu çağırır, qovan da* [4, s.155] (tamamlıq, xəbər), *Dəvənin yemədiyi ot ya başını ağrıdar, ya qılçını* [4, s.89] (təyin, mübtədə, xəbər).

Nümunələrdən aydın olduğu kimi, elliptik təkrarlar mühüm mətnyaradıcı vasitə kimi, mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır, rabitəliliyi, bütövlüyü təmin edərək nitqin daha səlis, aydın və təsirli olmasına zəmin yaradır.

Bəzən elə atalar sözləri ilə qarşılaşırıq ki, birinci hissədə ümumiləşdirici bir cümlə istifadə olunur, daha sonrakı hissələrdə isə bu cümləyə aydınlıq gətirilir. Bunu Q.Kazımov belə qiymətləndirir: “Paralel əlaqələr əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrdə müxtəlif cəhətdən şərh edilir, ümumi fikir konkret məna ifadə edən cümlələrə paylanır” [9, s.204]: *Dedilər: “Əzrayıl uşaq paylayır”. Dedi: “Özününkü özünün olsun, mənimkinə dəyməsin”* [4, s.82]. *Dil ki var, ətdəndir: hara döndərsən, dönər* [4, s.90]. Birinci nümunədə ilk komponentdə əzrayılın uşaq payladığı elan olunur. Növbəti komponentlərdə isə uşaq sözü *özününkü* və *mənimki* sözlərinin altında gizlənilir. Üç komponentli ikinci nümunəyə diqqət yetirsək görürük ki, ilk komponentdə dil sözü verilmişdir, növbəti komponentlərdə isə həmin söz təkrarlanmır, lakin biz ilk komponentə əsasən *ətdən olanın* və *hara döndərsən dönə bilənin* dil olduğunu aydın başa düşə bilirik. Yəni hər iki nümunədə də ilkin ümumiləşdirici cümlə verilməsəydi, növbəti cümlələrdə nə haqqında danışıldığı aydın olmazdı.

Qalkina-Fedorukun qeyd etdiyi kimi, dil ünsiyyət vasitəsi, inkişaf və mübarizə üsulu olduğundan dəqiq, səlis və aydın olmalıdır [15, s.103-104]. Atalar sözləri və məsəllər konkret, aydın və səlis olub fikri çox qısa formada çatdırsa da, yarımçıqlıq, daha dəqiq desək, cümlənin hər hansı bir üzvünün buraxılması, bu hikmətli sözlərin dərk edilməsində heç bir çətinlik yaratmır, mənanı zəiflətmir, əksinə onun ekspressivliyini, təsir qüvvəsini artırır.

T.Əfəndiyeva bildirir ki, ellipsisli cümlələrdəki məna tamlığı cümlənin öz leksik-qrammatik vasitələri ilə ifadə olunur, deyilən fikrin mənası aydın olduğu üçün bərpa edilən üzv köməkçi funksiya daşıyır [6, 133].

K.B.Hacıyeva göstərir: “Elliptik söyləmlərin işlənməsi mətnin müəllifinin ilkin şərtlərinə əsaslanır: adresat ünsiyyət situasiyasından və ya kontekstdən əldə etdiyi müəyyən biliklərə malik olur və onların əsasında nəticə çıxara bilər. Bu məlumatın artıq ola bilən hissəsinin sözlə ifadə edilməməsinə, onun elliptik şəkildə sadalanmasına imkan verir” [3, s.134].

Natamam sintaktik paralelizmdə isə müxtəlif cümlələrin tərkibində elementlərin qrammatik baxımdan qismən müxtəlif cür formalaşması və komponentlərdəki element sayının uyğunsuzluğu nəzərdə tutulur.

Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözləri və məsəlləri mürəkkəb sintaktik bütöv kimi təhlil etdikdə sintaktik paralelizm əsasında qurulan komponentlərin tərkib vahidlərinin bir-birinə uyğun gəlməməsi halını natamam sintaktik paralel kimi qiymətləndirmək lazımdır. Belə uyğunsuzluq bu və ya digər komponentdə strukturuna görə əhəmiyyətli olmayan müəyyən vahidlərin iştirak etməməsi ilə müəyyən olunur: *Biz yalvardıq daza, daz da özün qoydu naza* [4, s.62], *Adına inanıram, xoruzun da quyruğu görünür* [4, s.34].

Nümunələrdən birincisində *daz* sözü birinci komponentdə tamamlıq vəzifəsində, ikinci komponentdə isə mübtədə qismində çıxış edir. İkinci nümunədə isə komponentlərdəki sözlərin sayı bir-birinə uyğun gəlmir.

Biz qeyd etdik ki, natamam təkrarlarda komponentlərdəki element sayı müxtəlif olur, ellipsisli cümlələrdə də bir komponentdə digər komponentə əsasən element sayı çox və ya az ola bilər, lakin onlar ilk və ya sonrakı komponentə əsasən bərpa oluna bildiyi üçün bu tip cümlələri tam təkrarlara daxil etmək lazımdır. Natamam təkrarlarda isə belə bir bərpadan söhbət gedə bilməz.

Yuxarıdakılardan aydın olduğu kimi, tam sintaktik paralellərdə simmetrik prinsipdən danışılırsa, natamam paralellərdə asimetriya özünü büruzə verir. Doğrudur, biz elliptik təkrarlarda da asimetriyanın şahidi oluruq, lakin natamam sintaktik paralellərdə bu asimetriklilik daha ciddi şəkildə özünü göstərir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, iki və daha çox komponentli atalar sözləri və məsəllərdə tam təkrarlar natamam təkrarlara nisbətən çoxluq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev K.* Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 284 s.
2. *Adilov M.* Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974, 30 s.

3. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
4. *Bəydili C.* Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
5. *Bəylərova A.* Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
6. *Əfəndiyeva T.* Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 84 s.
7. *Həbibova K.* Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 189 s.
8. *Həmidov İ.* Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: OKA Ofset, 2004, 586 s.
9. *Kazımov Q.S.* Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.
10. *Qurbanov A.* Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Nurlan, 2004, 444 s.
11. *Shopen T.* Differences between spoken and written language. London, 1948, 58 p.
12. *Адмони В.Г.* Синтаксис современного немецкого языка. Л.: Наука, 1973, 366 с.
13. *Астафьева И.М.* Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. АКД, М., 1962, 14 с.
14. *Вардуль И.Ф.* Основы описательной лингвистики. М., 1977, 350 с.
15. *Галкина-Федорук Е.М.* Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. М.: Изд-во Московского Университета, 1958, сс.103-124

UOT 811

K.H.Haqverdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
h.kemale86@yahoo.com

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: dil kontaktları, dillərin daşıyıcıları, dilin zənginləşməsi, etnik qruplar və birliklər, qrammatik struktur, dilin lüğət tərkibi

Hər hansı bir insan kollektivi, xalqlar, toplum özünün tarixi inkişafı ərzində digər toplumlarla müxtəlif təmaslarda (mədəni, iqtisadi, təsərrüfat, siyasi, hərbi, dini və s.) olur. Bu, eyni zamanda həmin insan kollektivlərinin istifadə etdiyi dillərin təması, kontaktı deməkdir. Dil kontaktları müxtəlif dillərin daşıyıcılarının bir-biri ilə daimi ünsiyyəti sayəsində gerçəkləşir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi problemi ilə dilçiliyin xüsusi sahələrindən olan “kontakt dilçiliyi” məşğul olur. Kontakt dilçiliyi konkret geopolitik məkanda müəyyən tarixi və sosial şərtlər daxilində müxtəlif dillərdə danışan xalqların, etnik qrupların və birliklərin, insan kollektivlərinin ünsiyyətini öyrənir. “Dil kontaktları” terminini ilk dəfə tanınmış dilçi alim A.Martine işlətməmiş, daha sonralar həmin termindən U.Vaynrayh istifadə etmişdir. Dilçilərin bir qrupu “dil kontaktları” terminini qəbul etmir, onun yerinə “dillərin qarşılıqlı əlaqəsi” terminini işlətməyi daha məqsədəuyğun hesab edirlər. Biz hər iki termini, yəni həm “dil kontaktları”, həm də “dillərin qarşılıqlı əlaqələri” terminlərini uğurlu hesab edirik və məqalədə hər ikisindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Bizim fikrimizcə, bu terminlər sinonim terminlərdir.

İstər dillərin inkişafının əvvəlki dövrlərində, istərsə də müasir dövrdə dil kontaktları dillərin zənginləşməsinin əsas vasitələrindən biri olmuşdur və olmaqdadır.

K.A.Ахвердиева

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: языковые контакты, носители языка, обогащение языка, этнические группы и союзы, грамматические структуры, словарный состав языка

Любой человеческий коллектив, народы, общество в ходе своего исторического развития вступают в контакт (культурный, экономический, хозяйственный, политический, военный, религиозный и т. д.) с другими обществами. Языковые контакты реализуются благодаря постоянному общению носителей разных языков.

Проблемой изучения взаимоотношения языков занимается одна из особых сфер лингвистики «лингвистика контакта». Контактная лингвистика изучает общение народов, этнических групп и союзов, также человеческих коллективов,

разговаривающих на разных языках в конкретном геополитическом мире в пределах определенных исторических и социальных условий. Термин «языковые контакты» был впервые использован известным лингвистом А.Мартинном, позже этот термин использовал У.Вайнрай. Группа лингвистов не воспринимает термин «языковые контакты», вместо него считает более целесообразным использовать термин «взаимосвязь языков». Мы оба термина, то есть как «языковые контакты», так и «взаимоотношения языков» считаем удачными и в статье предусматриваем использовать оба термина. По нашему мнению, эти термины являются синонимами.

Как и в предыдущие периоды развития языка, так и в современный период языковые контакты были и продолжают быть одним из основных средств обогащения языков.

K.H.Hagverdiyeva

THE INTERRELATION OF THE LANGUAGES

Keywords: *language contacts, the native speakers, the enrichment of the language, the ethnic groups and associations, the grammatical structure, the dictionary content of the language*

Any human group, peoples, community has different relationships with the other nations (cultural, economical, agricultural, political, military, religious, etc.) during its historical development. It also means the contact of the languages used by these human groups. The language contacts are realized by the constant communication of the different native speakers.

Being the special area of the linguistics “the contact linguistics” is engaged in the problem of studying the interrelation of the languages. The contact linguistics studies the interaction of the peoples, ethnic groups and unions, and human societies in different geopolitical space within certain historical and social conditions. The term “language contacts” was used by the well-known linguist A.Martine for the first time, then by U.Weinreich. A group of the linguists does not accept the term "language contacts," but they consider more reasonable to use the term “the interrelation of the languages” instead of it. We consider the terms, both "language contacts" and “the interrelation of the languages” are successful, and we intend to use both of them in the article. In our opinion, these terms are synonymous terms.

The language contacts have become and are one of the main means of enriching the languages either in the previous periods of the development of the language, or in modern times.

Hər hansı bir insan kollektivi, xalqlar, toplum özünün tarixi inkişafı ərzində digər toplumlarla müxtəlif təmaslarda (mədəni, iqtisadi, təsərrüfat, siyasi, hərbi, dini və s.) olur. Bu, eyni zamanda həmin insan kollektivlərinin istifadə etdiyi dillərin təması, kontaktı deməkdir. Başqa sözlə desək, mədəni, iqtisadi, siyasi, hərbi, dini kontaktların varlığı dillərin kontaktını da

şərtləndirmiş olur. Dil kontaktlarının sosial şərtlənməsi müxtəlif etnik və dil qrupları nümayəndələrinin öz aralarında ünsiyyətə girmək zərurəti (iqtisadi, ticarət, hərbi, təsərrüfat və s. səbəblərdən) ilə təyin olunur. Daha dəqiq, dil kontaktları daim təkrarlanan dialoq, müxtəlif dillərin daşıyıcılarının bir-biri ilə daimi ünsiyyəti sayəsində gerçəkləşir. Buna uyğun olaraq, kontakta girən dillərin ya hər ikisini mükəmməl bilmək, ya da ən azı yad dili passiv formada başa düşmək tələb olunur. Neyrolinqvistika ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, insanın baş beyninin qabığının bir yarımkürəsi (əsasən, sol, dominant yarımkürəsi) bir dili, məsələn, Azərbaycan dilini bilir, digər yarımkürə (əsasən, sağ yarımkürəsi) isə məhdud səviyyədə ikinci dili bilir və ya başa düşür (məsələn, Azərbaycanda yaşayan rutulların, saxurların, qızların dili). Yarımkürələrarası əlaqə kanalları ilə kontaktda olan dillərdən birinin forması digər yarımkürəyə ötürülür. Bunun nəticəsində bir dilin forması ya başqa dildə danışan adamların yaratdığı mətnə daxil edilir, ya da həmin mətnin tərtibi zamanı dolayısı yolla təsir göstərə bilir.

Dil kontaktlarının linqvistik nəticələri kontakta girən dillərin hər birinin funksional inkişaf səviyyəsindən, dillərin genetik yaxınlığı amili və kontaktın intensivliyindən birbaşa asılıdır. Dillərin kontaktı ədəbi dillər səviyyəsində olduğu kimi, dilin kodlaşdırılmamış mövcudluğu formalarında, yazılı və şifahi şəkillərdə də baş verə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında kontaktın iki əsas formasını göstərirlər:

1) kazual, yəni müəyyən zaman kəsiyində baş verən, təsadüfi kontakt. Bu dillərin bir-biri ilə daimi olmayan qeyri-ardıcıl kontaktdır. Belə kontakt nəticəsində kontakta girən dillərin birindən digərinə müəyyən miqdarda söz keçir və kontakt bununla da hədudlanır;

2) permanent, yəni dillərin bir-biri ilə daimi, sıx kontaktı.

Permanent kontakt öz növbəsində iki yerə ayrılır:

a) xarici, yəni sıx iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrə malik, bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşən dövlətlərin xalqlarının arasında olan kontakt. Bu zaman bir dildən digər dilə müxtəlif xarakterə malik külli miqdarda söz keçir, leksika və frazeologiya kalka olunur, hətta bəzi fonemlər yad dildən alınır (məsələn, yunan dilindən latın dilinə keçən *ch* [x] fonemi kimi);

b) daxili, yəni bir dövlətin tərkibində olan xalqların arasındakı kontakt. Qədim Romada latın və italyan dilləri, eləcə də tabe edilmiş xalqların dilləri arasındakı kontakt [7, s.13].

Dil kontaktlarının fərqli formaları arasındakı müxtəlifliyi də nəzərə almaq lazım gəlir. Belə ki, dillərin kontaktı müxtəlif dil daşıyıcılarının birbaşa ünsiyyəti zamanı ortaya çıxdığı kimi, yad dil məktəbdə öyrənilə bilər. Birinci halda müxtəlif səhvlər müşahidə olunur ki, bu səhvlər müxtəlif dil daşıyıcılarının ünsiyyətinə mane ola bilmir. İkinci halda isə dil səhvsiz, düzgün qaydada öyrənilməlidir.

Qeyd eləmək lazımdır ki, kontakta girən dillərin bir-birinə yaxınlıq səviyyəsi də kontaktın linqvistik nəticələri baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan da kontakta girən dillərin bir-birinə yaxınlığı və ya uzaqlığı baxımından kontaktın bəzi növlərini müəyyənləşdirmək olar:

1) müxtəlif strukturlara malik olan, qohum olmayan dillərin kontaktı. Rus dili ilə Azərbaycan, yaxud fransız dili ilə türk dili arasındakı kontaktı buna nümunə göstərmək olar. Rus dili hind-Avropa dillərinin slavyan qrupuna, türk və Azərbaycan dilləri isə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna, eləcə də fransız dili hind-Avropa dillərinin roman qrupuna daxildir. Bu dillər müxtəlif dil ailələrinə məxsus olduqları üçün bu dillər arasında hər hansı bir yaxınlıqdan danışmaq mümkün deyil;

2) qohum, lakin bir-birindən kifayət qədər uzaq olan, özünün qrammatik strukturu və lüğət tərkibi ilə fərqlənən dillərin kontaktı. Rus dili ilə fars dilinin, yaxud ingilis dili ilə çex dilinin kontaktını buna nümunə göstərmək olar. Rus və fars dilləri hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olsalar da, fərqli qruplarda yer alırlar. Yəni, rus dili hind-Avropa dillərinin slavyan, fars dili isə İran dilləri qrupuna aiddir. Eləcə də ingilis dili hind-Avropa dilləri ailəsinin german, çex dili isə slavyan qrupuna daxildir. Doğrudan da, göstərilən dillər həm qrammatik struktur, həm də lüğət tərkibi baxımından kifayət qədər fərqlənirlər;

3) bir-birinə qohum olan, uyğun qrammatik struktura və lüğət tərkibinə malik dillərin kontaktı. Rus dili ilə Ukrayna, yaxud Azərbaycan dili ilə türk dili arasındakı kontaktı buna nümunə göstərmək olar. Rus və Ukrayna dilləri hind-Avropa dillərinin slavyan qrupuna, Azərbaycan və türk dilləri isə türk dillərinin oğuz qrupuna aiddir. Buna görə də bu dillər uyğun qrammatik struktura və lüğət tərkibinə malikdir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi problemi ilə dilçiliyin xüsusi sahələrindən olan “kontakt dilçiliyi” (bunu bəzən “dil kontaktları dilçiliyi”, “dilçilik kontaktologiyası” da adlandırırlar) məşğul olur [22, s.15; 20, s.25]. Kontakt dilçiliyi konkret geopolitik məkanda müəyyən tarixi və sosial şərtlər daxilində müxtəlif dillərdə danışan xalqların, etnik qrupların və birliklərin, insan kollektivlərinin ünsiyyətini öyrənir [14, s.12]. “Dil kontaktları” terminini ilk dəfə tanınmış dilçi alim A.Martine işlətməmiş, daha sonralar həmin termindən U.Vaynrayh istifadə etmişdir [21]. Müasir dövrdə də bu termin öz işləkliyini qorumaqdadır. Burada bir məsələnin də üzərində dayanmaq lazım gəlir. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatında bəzən “dil kontaktları” (dil əlaqələri) termininin metafora olması, yəni metaforik şəkildə işlənməsi məsələsini tənqid edirlər. Həqiqətən də, əslində kontakta girən dillər deyil, həmin dillərin daşıyıcıları, başqa sözlə desək, müxtəlif dilli kollektivlərdir. Bu mənada “dil kontaktları” termininin metaforik işlənməsini qəbul etmək lazım gəlir. Lakin K.S.Zaxvatayevanın da qeyd etdiyi kimi, dilin ictimai təzahür olduğunu və nitqdə reallaşdığını nəzərə alsaq, bu metafora özünü tamamilə doğruldu [11, s.165-170]. Dilçilərin bir

qrupu “dil kontaktları” terminini qəbul etmir, onun yerinə “dillərin qarşılıqlı əlaqəsi” terminini işlətməyi daha məqsədəuyğun hesab edirlər. Biz hər iki termini, yəni həm “dil kontaktları”, həm də “dillərin qarşılıqlı əlaqələri” terminlərini uğurlu hesab edirik və tədqiqat işində hər ikisindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Bizim fikrimizcə, bu terminlər sinonim terminlərdir.

Qeyd eləmək lazımdır ki, dil əlaqələri dillərin zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. H.Həsənov bu münasibətlə yazır ki, dillərin qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir, bir dildən digər dilə leksik ünsürlər keçir. Bu və ya digər dilə keçən ünsürlər onun lüğət tərkibini zənginləşdirir, inkişafına təkan verir. Müxtəlif xalqların dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və zənginləşməsi onların iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlıdır. Bu proses dillərin qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəsi zəminində zənginləşməsi ilə nəticələnir [1, s.137].

Buradan aydın olur ki, qohum, yaxud qohum olmayan etnik birliklərin kontaktı həmin etnik birliklərin daşıyıcısı olduğu dillərin zənginləşməsində mühüm həlqələrdən biridir. Nəzəri dilçilikdə belə bir fikir müdafiə olunur ki, dünya dilləri içərisində yalnız özünəməxsus sözləri işlədən, başqa dillərdən söz almayan heç bir dil yoxdur. Çünki istənilən etnik birlik uzun tarixi inkişaf nəticəsində digər etnik birliklərlə təmasda olur. Bu təmas nəticəsində dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər baş verir. Kontaktın uzun və ya qısamüddətli olması dillərin zənginləşməsində aparıcı rola malikdir. Qısamüddətli kontakt zamanı dillərin leksik quruluşunda innovasiyalar əmələ gəlir. İnnovasiya dedikdə, dilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən gətirilən və zaman keçdikcə həmin dilin yayıldığı ərazinin böyük bir hissəsinə yayılan dil təzahürləri nəzərdə tutulur. Bu mənada E.Haugenin aşağıdakı qeydi xüsusilə diqqətəlayiqdir: “Görünür ki, hər bir alınma söz əvvəlcə hər hansı bir şəxs tərəfindən edilir, sonra isə başqaları həmin sözü qəbul və təkrar edir və ola bilsin ki, bu proses dəfələrlə təkrar olunur” [16, 344-345].

Buradan aydın olur ki, alınma dedikdə, yalnız başqa dillərdən alınmış leksik vahidlər nəzərdə tutulmamalıdır. Morfoloji, eləcə də sintaktik səviyyədə də alınmalar mümkündür və dünya dillərinin materialları bunu aydın şəkildə göstərir. Lakin bunun üçün dillərin kontaktı birbaşa və sürəkli olmalıdır. Uzun müddətli kontakt zamanı nəinki dillərin leksik quruluşunda, eləcə də dillərin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunda əhəmiyyətli dəyişmələr müşahidə olunur. Bir dildən digər dilə söz keçməsi kontakta girən dillər arasında ən çox və tez-tez özünü göstərən təzahürdür. Buna görə də alınma dedikdə, ilk növbədə leksik alınmalar yada düşür. XX əsrin ikinci yarısında rus dilinə başqa dillərdən keçmiş yemək adlarını tədqiq edən A.R.Şxumişxova yazır ki, bu dövrdə rus dilinə yad dillərdən xeyli yemək adı bildirən söz keçmişdir: tərəvəz adları – *брокколи, корнишон, патиссон*; meyvə adları – *лайм, нектарин, маракуйя*; ət məhsullarının adları – *салями, эскалон*; süd məhsullarının adları – *йогурт*;

kartof məhsullarının adları – *крекер, крауссан, чипсы*; desert adları – *конфитюр, чизкейк*; yemək əlavələrinin adları – *кетчуп*; spirtli və spirtsiz içki adları – *виски, матэ, мохито, оранжад, пенси-кола, sake, тоник* [18, 193]. Belə yeməklər ənənəvi rus yeməkləri ilə müqayisədə daha bahalıdır və onların hamısı idxal olunur. Belə yeməklər cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin süfrəsində olur və bu prestij hesab olunur. Belə sözlər yuxarı təbəqələrin dilindən aşağı təbəqənin dilinə də nüfuz edir.

Dillərin kontaktı birbaşa, yaxud dolaylı üsulla da reallaşa bilər. Birbaşa kontakt zamanı iki dil bir-birinə başqa dillərin köməyi olmadan təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan və fars dilləri uzun illərdir ki, kontaktdadır və bu kontaktın nəticəsi kimi Azərbaycan dilindən fars dilinə (*tüfəng, qaş, bəbək, əng, bud* və s.), eləcə də fars dilindən Azərbaycan dilinə (*abad, bezar, bəbir, çarmix, çeşni, çəmən, dərman* və s.) yüzrlərlə söz keçmişdir. Birbaşa kontaktda olmayan dillər arasında da qarşılıqlı təsir mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində Çin dilindən alınmış bəzi sözlər müşahidə olunur: *çin* “doğru, dürüst”, *sini* “boşqab”, *çay* və s. Bu sözlər Çin dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa deyil, başqa dillərin vasitəçiliyi ilə keçmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə qədim türk dilində işlənmiş Çin dilinə məxsus 240 söz verilmişdir [10]. Bu qədim türklərin çinlilərlə yaxın əlaqədə olduğunu aydın şəkildə göstərir. Həmin sözlər inzibati-idarəçilik, məişət, ticarət, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və hərbi leksikaya aiddir. Müq. et: *çan* “bardaq”, *çin* “dürüst, doğru”, *kap* “çanta”, *kög* “nəğmə”, *lü* “əjdaha”, *mir* “bal”, *saş* “rahib”, *sin* “türbə”, *tənsi* “imperator” və s. Bunların çoxu şifahi danışığı dili deyil, qədim türk standart ədəbi dili səviyyəsində qəbul olunub. Bu qəbildən olan Çin sözləri Çin dilindən türk dilinə tərcümə olunmuş abidələrdə müşahidə edilir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir türk dillərində də Çin mənşəli sözlər çox deyil. Xüsusən də, qərbdəki türk dilləri bu baxımdan kifayət qədər fərqlənir. Belə ki, qərbdəki türk dillərində tək-tək Çin sözləri müşahidə olunduğu halda, şərqdəki türk dillərində bu tip alınmaların sayı nisbətən çoxdur. Müasir türk dilləri içərisində uyğur, salar və sarı uyğur dillərində Çin mənşəli alınmaların sayı çoxdur. Bu həmin dillərin daşıyıcılarının Çin Xalq Respublikasında yaşamaqları ilə birbaşa bağlıdır.

Avropa dillərində də dil kontaktlarının fərqli formalarına rast gəlmək mümkündür. Latın və yunan dillərinin kontaktı bunu aydın şəkildə göstərir. Latın dilindəki yunan mənşəli alınmaları tədqiq edən A.V.Qarnik yazır ki, yunanlarla romalıların dil kontaktı bütün tarix boyu daimi idi və iki fərqli formada baş verirdi. Bunlardan birincisi (xarici kontakt), qonşu ərazilərdə yaşayan əhəlinin (yunanların və romalıların) kontaktı kimi dəyərləndirilə bilər. İkincisi isə (daxili kontakt), Yunanistanın Roma tərəfindən işğalından sonra meydana çıxan kontaktdır. İşğaldan sonra çox sayda yunan qul edilərək Romaya və İtaliyaya gətirilir. Onlar burada yaşayır, həkim, yaxud müəllim

işləyirlər. Buna görə də yunanlarla romalıların kontaktı daimi və intensiv idi [7, 13].

Azərbaycan dilində Avropa dillərinə məxsus leksik vahidlərin böyük qismi bu dilə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dili Avropa dilləri (ingilis, alman, fransız, ispan, italyan və s.) ilə birbaşa kontaktda olmasa da, bu dillərə aid yüzlərlə söz Azərbaycan dilində indi də işlənir. Dilçilikdə geniş yayılmış mülahizəyə görə, üçüncü bir dilin iştirakı ilə olan kontakt zamanı bir dilin digər dilə təsiri yalnız dilin leksik sistemini əhatə edir, dilin digər yarusları belə təsirdən kənar qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir dilin digər dildən söz alması dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin ilkin göstəricisi hesab oluna bilər. Daha yüksək mədəniyyətə malik toplumun dili nisbətən aşağı mədəniyyətə malik toplumun dilinə daha güclü təsir göstərir. Müasir erməni dilində türk və Azərbaycan dilindən alınmış minlərlə söz var. Bunun əksinə olaraq, istər türk, istərsə də Azərbaycan dilində erməni mənşəli heç bir söz yoxdur. Bu türk və Azərbaycan dili daşıyıcılarının erməni dili daşıyıcıları ilə müqayisədə daha yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını aydın şəkildə göstərir.

Dillərin bir-birindən söz alması daimi bir prosesdir. Bu əksər hallarda yeni anlayışların, yeni əşya və hadisələrin, gerçək realilərin meydana çıxması ilə bağlı olur. Bəzi hallarda moda, evfemizm yaratmaq xatirinə də başqa dillərdən söz alınır ki, bunu zərərli tendensiya kimi qəbul etmək olar [17, 170]. Çünki bu zaman dil lazımsız yabançı ünsürlərlə yüklənir. Müasir dövrdə hər hansı bir dilin ən çox təsirə məruz qalan layı həmin dilin mədəni leksikasıdır. Qloballaşmanın təsiri altında hər gün bir dildən digər dilə onlarla söz keçir. Bunların əksəri mədəniyyət, eləcə də informasiya texnologiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan dilindəki *kompüter, displey, monitor, printer, prosessor, sayt, bloq, fleş-kart, smartfon, internet-sayt, internet-klub, videobloq, master-klass, tok-şou, onlayn, art-kafe, biznes-proyekt, biznes-klass, biznes-lanç, brend, fitnes-klub* və s. sözləri buna nümunə göstərmək olar. Bəzi hallarda alınma söz mənbə dildəki yazılışını mühafizə edir. Azərbaycan dilindəki *e-mail, VİP-zal, DVD-format, WEB-sayt, Wi-fi, SD, SMS, MMS, Samsung, SPA-salon, onlayn-market, xəşteq* sözləri ya tam, ya da qismən mənbə dildəki yazılış formasına uyğun gəlir. Qeyd olunmalıdır ki, belə vəziyyətdə yüksək statusa malik dil nisbətən aşağı statusa malik dilə daha güclü təsir göstərir.

Müasir dövrdə başqa dillərdən alınmış sözlərin dilə aktiv şəkildə nüfuz etməsi müxtəlif amillərlə, hər şeydən əvvəl xarici əlaqələr üçün açıq cəmiyyətlərin mövcudluğu ilə bağlıdır. Gündən-günə getdikcə güclənən iqtisadi, siyasi, hərbi, ticarət, mədəniyyət əlaqələri, beynəlxalq turizmin durmadan inkişafı buna münbit zəmin hazırlayır.

Dilçilik ədəbiyyatında başqa dillərdən sözlərin ümumi səbəbləri barədə kifayət qədər bəhs olunub. Tədqiqatçıların bir qismi belə güman edir ki,

başqa dillərdən alınmış sözlər müxtəlif ölkələrin nümayəndələri arasında siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələr şəraitində ortaya çıxan yeni əşya və anlayışları dildə ifadə etmək üçün istifadə olunan üsullardan biridir. Tədqiqatçıların digər bir qismi isə buna etiraz edir, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin həyatını əhatə edən bu zorakı ekspansiyayı qəbul etmir, bunu terminoloji israf adlandırır və dili ağırlaşdırdığını söyləyirlər [8, s.57]. Burada belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, başqa dildən söz almaq hər hansı bir qurumun, xarici qüvvələrin əmri, yaxud təzyiqi ilə reallaşa bilməz. Dil işarələri ixtiyari olduğu üçün bunun qarşısı alınır. Başqa dildən söz almaq ayrı-ayrı fərdlərlə bağlıdır. Əslində sözü dil yox, həmin dilin daşıyıcıları alır. Başqa dildən sözlərin səbəblərindən biri kimi yenilik, başqalarının diqqətini özünə çəkmək arzusunun, prestijli və müasir görünmək həvəsini göstərmək olar. Xüsusən reklamçılıqda bu cəhət özünü daha çox büruzə verir [8, s.57-62]. Bəzən lazımsız yerə amerikanizmlərin işlədilməsi diqqəti özünə çəkməyin üsullarından biri hesab oluna bilər.

Türk tədqiqatçısı V.Ülkü yazır ki, türklər Anadoluya gəldikdən sonra əvvəllər məşğul olmadıqları bir sıra peşə və sənət sahələrində də işləmək məcburiyyətində qaldılar. Bunun nəticəsində qonşu dillərdən türk dilinə əkinçilik, dənizçilik, dəniz ticarəti, balıqçılıq, inşaat, musiqi ilə bağlı xeyli söz keçdi. Bunlara yunan dilindən alınmış *fasulye* “lobya”, *fidan* “ting”, *vişne* “albalı, gilənar”, *karanfil* “qərənfil, mixək”, *kiraz* “gilas”, *manolya* “maqnoliya”, *mantar* “göbələk”, *marul* “kahı”, *ıhlamur* “cökə”, *tarçın* “darçın”, *körfez* “körfəz”, *liman* “liman”, *gümrük* “gömrük”, *avlu* “həyət, bayır”, *anahtar* “açar”, *uskumru* “skumbriya (balıq)”, *levrek* “xanıbalığı”, *palamut* “qoza, palıd qozası”, *sünger* “süngər”, italyan dilindən alınmış *kaptan* “gəmi kapitani”, *güverte* “göyertə”, *firtına* “firtına”, *lokanta* “restoran”, *masa* “masa”, *karyola* “çarpayı”, *sigorta* “sığorta”, *banka* “bank”, *borsa* “birja”, *fatura* “faktura”, *manifaktura* “manifaktura”, *arma* “gerb”, *dümen* “sükan”, *filo* “donanma”, *iskele* “körpü, taxtabənd”, fransız dilindən alınmış *vapur* “gəmi”, *tren* “qatar”, *bagaj* “baqaj”, *garaj* “qaraj”, *sinema* “kino”, *bilet* “bilet”, *adres* “ünvan”, *şoför* “sürücü”, slavyan dillərindən alınmış *kral* “kral”, *kraliçe* “kraliça”, *izbe* “koma, daxma” və s. sözləri nümunə göstərmək olar [3, s.30]. Müəllifin fikrincə, bu sözlər türk dilində ya olduğu kimi saxlanılmış, ya da türk dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılmış, həmin sözlərdən yeni sözlərin yaradılmasında istifadə olunmuşdur.

Alınma sözlər zaman keçdikcə daxil olduğu dildə adaptasiya olunur, həmin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır, həmin dilin sözlərindən seçilmir. Məsələn, rus dilindəki *блюдо* “qab” (Azərbaycan dilində bu söz *bulud* şəklində “böyük boşqab, uzunsov, ya girdə, dayaz iri boşqab” mənasında işlənir), *буква* “hərflər”, *узба* “koma” sözləri qədim german dilindən, *тепрадъ* “dəftər”, *грамота* “fəxri fərman” sözləri yunan dilindən, *лошадь* “at”, *богатырь* “bahadır, pəhləvan” sözləri isə türk dillərindən keçmişdir. Rus dili bu sözləri öz

xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırdığına görə bu dildə danışanlar həmin sözləri yad ünsür kimi qəbul etmirlər.

Hind-Avropa dillərinin hind-ari dilləri qrupuna daxil olan müasir urdu dilinin lüğət tərkibi bir çox dillərin leksik elementləri əsasında formalaşmışdır. A.Kərimov yazır ki, urdu dilinin lüğət tərkibini adətən iki böyük qrupa bölürlər: uzun inkişaf yolu keçmiş (qədim hind dövründən orta hind mərhələsi vasitəsilə müasir dövrə doğru) hind mənşəli sözlər və alınma sözlər. İkinci qrup sözlər İran (əsasən, fars dili), türk və ərəb, həmçinin Avropa dillərindən, xüsusən ingilis (portuqal və fransız dili ilə yanaşı) dilindən alınmaları əhatə edir [2, s.60]. Həqiqətən də, bu dildə göstərilən dillərdən alınmış xeyli söz var: fars dilindən – *xubsurat* “xoşsifət”, *xuşhal* “xoşbəxt, şad”, *salarcanq* “sərkərdə”, *roznama* “gündəlik qəzet”, *roz-o-şab* “həmişə”, *haftiklim* “bütün dünya, yeddi iqlim”, *quftqu* “söhbət”, *ğamzadə* “qəmli”, *sayeban* “çətir”, *poşak* “geyim” və s.; ərəb dilindən – *ilm* “elm”, *talim* “təlim”, *mudarris* “müdərris, müəllim”, *munazzam* “təşkil olunmuş, nizamlı”, *mubham* “naməlum, mübhəm”, *mutacaviz* “təcavüzkar”, *muştariq* “müştərik”, *muxtara* “ixtira”, *mustakbir* “təkəbbürlü”, *mustakbil* “gələcək” və s.; türk dilindən – *urdu* “ordu”, *yüriş* “yürüş”, *bahadur* “qəhrəman”, *çalak* “çevik”, *bairak* “bayraq”, *elçi* “elçi” və s.; ingilis dilindən – *iskul* “məktəb”, *eksport* “ixrac”, *yunivarsiti* “universitet”, *braik* “əyləc”, *inkam* “gəlir”, *infarmaişn* “məlumat” və s.; portuqal və fransız dillərindən – *otometik* “avtomatik”, *arkestra* “orkestr”, *biskut* “biskvit”, *ofişal* “rəsmi” və s. [2, s.61-76]. Qeyd etmək lazımdır ki, urdu dilinə İran dillərindən alınmalar ya birbaşa kontakt nəticəsində, ya da ayrı-ayrı inzibati institutlar, məktəb, elm, mədəniyyət, din, ədəbiyyat vasitəsilə urdu dilinə keçmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İran alınmalarından fərqli olaraq ərəb dilindən alınmalar üçüncü bir dil: fars, yaxud türk dilinin vasitəçiliyi ilə urdu dilinə keçmişdir. Urdu dili daşıyıcılarının müsəlman olması da burada böyük rol oynamışdır. Urdu dilindəki türk alınmaları türk və urdu dillərinin uzunmüddətli kontaktı zamanı alınmışdır. Məlumdur ki, Hindistan bir neçə əsr Zahirəddin Baburun qurduğu Böyük Moğol imperiyasının hakimiyyəti altında olmuşdur. İngilis, portuqal və fransız alınmaları daha sonrakı dövrlərə aid oluna bilər. Bu alınmaların böyük qismi həmin xalqların urdu xalqına göstərdiyi mədəni təsir nəticəsində urdu dilində öz yerini tapa bildi.

Türk dillərindən biri olan Tuva dilinin dialektlərindəki rus dilindən alınmalar da mədəniyyət və məişətin müxtəlif sahələrini əks etdirir. Bunlara nümunə olaraq *maşaan* [rusca машина] “maşın”, *kambaan* [rusca комбайн] “kombayn”, *çirneel* [rusca чернила] “mürəkkəb”, *bajiinki* [rusca ботинки] “ayaqqabı”, *deptat* [rusca депутат] “deputat”, *pareen* [rusca варенье] “mürəbbə”, *santi* [rusca сантиметр] “santimetr”, *kalaabir* [rusca калибр] “kalibr”, *telvizir* [rusca телевизор] “televizor”, *bitaan* [rusca бидон] “bidon”, *pomdor* [rusca помидор] “pomidor”, *kartoş* [rusca картофель, картошка]

“kartof” və digər sözləri göstərmək olar [4]. Çində yaşayan tuvalıların dilində işlənən rus dilindən alınmalar bu dilə monqol dili vasitəsi ilə keçdiyindən monqol dilinin tələffüz xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [6, s.23].

Dillərin uzunmüddətli kontaktı zamanı kontakta girən dillərdən biri digər dilin sintaktik və morfoloji quruluşuna güclü təsir göstərir və bu təsirin nəticəsində təsirə məruz qalmış dildə həmin dilin özünəməxsus olmayan bir sıra xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Məlum olduğu kimi, türk dillərində sintaktik münasibətlər daha çox söz sırası, daha az uzlaşma və idarə əlaqələri ilə ifadə olunur. Deməli, türk dillərinin sintaktik quruluşunun formalaşmasında analitizm sintetizmə nisbətən daha fəaldır. Bu dillərdə söz birləşməsi və cümlə daxilində asılı komponentlər asılı olduqları komponentlərdən əvvəl gəlir: a) mübtədə xəbərdən əvvəl işlənir; b) tamamlıq xəbərdən əvvəl işlənir; c) zərflik xəbərdən əvvəl işlənir; ç) təyin təyin olunandan əvvəl işlənir. Lakin bəzi türk dillərində yad dillərin təsiri altında bütün türk dilləri üçün ümumi olan bu sıralanma pozulur. Bu cəhət daha çox karaim və qaqauz dillərində özünü göstərir.

Karaim dilində sadə geniş cümlələrdə türk dillərinə məxsus sintaksis slavyan dilləri sintaksisi ilə əvəz olunub. Bu dildə digər türk dillərindən fərqli olaraq, cümlə üzvləri sərbəst şəkildə öz yerlərini dəyişə bilirlər. Başqa sözlə desək, karaim dilində cümlə üzvlərinin sırası aşağıdakı kimidir: xəbər → mübtədə → tamamlıq → zərflik (Karaim dilində təyin təyin olunandan həm əvvəl, həm də sonra gəlir. Təyinlər cümlə daxilində xəbərə, mübtədəyə, zərfliyə və tamamlığa aid olur). Karaim dilində slavyan dillərinin təsiri altında III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri də öz yerini dəyişə bilər. Məsələn, *çaçı başımın* “başımın saçı”, *yulduzu köklərin* “göylərin ulduzu”, *kuyruqları koylarının* “qoyunların quyuqları”, *suvu çoğaraxnın* “bulağın suyu”, *akılı adamnın* “adamın ağı” və s. Müq. et: *Tanırm seni yulduzunda köklərin* “Səni göyün ulduzlarında tanıyıram”; *Aridlar yavlu kuyruqları koylarının* “Qoyunların yağlı quyuqları əridi”; *Suvu bu çoğaraxnın tunuxturadır akılın adamnın* “Bu bulağın suyu adamın ağını aydınladır” [15, s.15-16].

Qaqauz dilində də cümlə üzvlərinin sırasının dəyişməsi ilə qarşılaşırıq. Bu dildə cümlə üzvlərinin sırası bir çox hallarda slavyan dillərinin (daha çox rus dilinin) söz sırasını xatırladır. Belə ki, qaqauz dilində sözlər və morfoloji əlamətlər türkcə olsa da, sintaksis digər türk dillərindən tamam fərqlənir. N.K.Dmitriyevə görə qaqauz dilindəki söz sırası aşağıdakı kimidir: xəbər → zərflik → mübtədə [9, s.258-268].

Dillər arasında kontakt dərinləşdikcə kontakta girən dillərin biri digər dilin morfoloqiyasına da təsir göstərməyə başlayır. Bəzən bu təsir elə bir həddə çatır ki, təsirə məruz qalmış dildə həmin dilə aid olmayan qrammatik əlamətlər yaranmağa başlayır. Məlum olduğu kimi, bir sıra dillərdə özünü göstərən cins kateqoriyası türk dillərində yoxdur. Türk dillərində bioloji cins anlayışını ifadə etmək üçün leksik və sintaktik üsullardan istifadə olunur. Yəni, bu dillərin

leksik tərkibində heç bir morfoloji əlamət olmadan cins anlayışını ifadə etmək gücündə olan sözlər var və cins anlayışı sintaktik yolla da ifadə oluna bilər. Ərəb və Avropa dillərindən alınmış bir sıra sözlərin tərkibində müşahidə olunan cins əlamətlərinin (məsələn, *müəllim – müəllimə, şair – şairə, katib – katibə, aktyor – aktrisa, qraf – qrafınyə* və s.) bu dillərdə cins kateqoriyası əmələ gətirdiyini iddia etmək də düzgün deyil. Bununla yanaşı, türk dillərindən biri olan qaqaüz dilində slavyan dillərinin təsiri altında bu dilin özünəməxsus sözlərində də cins əlamətləri özünü göstərir. Məsələn, *komşuyka* “qadın qonşu” (*komşu* “kişi qonşu”), *baldızka* “baldız”, *gözəlkə* “gözəl qadın”, *corbaçıyka* “qadın sahib” (*corbaçı* “kişi sahib”), *cingənəyka* “qaraçı qadın, gözəlçə” (*cingənə* “qaraçı kişi”) və s. [9, s.252-253]. N.K.Dmitriyev bu faktlara əsaslanaraq qaqaüz dilində samitlərdən sonra *-ka*, saitlərdən sonra *-yka* morfemi ilə formalaşan cins kateqoriyasının olduğunu söyləyir [9, s.252-253]. Qaqauzlar uzun tarixi dövr ərzində slavyan xalqlarının (bolqar, rus, Ukrayna) əhatəsində, onlarla sıx kontakt halında yaşamışlar. Qaqauzların xristian dininə sitayiş etmələrinin də burada mühüm rolu olmuşdur.

Uyğun vəziyyət türk dillərindən olan karaim dilində də müşahidə olunur. Bu dildə cins anlayışı iki morfem – *-ka*, *-ğa* və *-ça* (*-tsa*), *-çe* (*-tse*) morfemləri vasitəsilə meydana çıxır. Müq. et: *oruska* “rus qadın” (*orus* “rus kişi”), *karayka* “karaim qadın” (*karay* “karaim kişi”), *konsuğa* “qonşu qadın” (*konsu* “qonşu kişi”), *buzovka* “dişi buzov” (*buzov* “erkek buzov”), *dostça* // *dosttsa* “rəfiqə” (*dost* “kişi dost”), *biyçe* // *biytse* “xanım, bəyim” (*biy* “bəy”) və s. [15, s.122-124].

Qaqaüz və karaim dillərində özünü göstərən bu təzahürü slavyan dillərinin təsiri hesab etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu morfoloji əlamətlər yalnız isim və sifətlərin bir qrupuna artırılır, kateqoriya yaratmaq səviyyəsində özünü göstərmir. Bu şəkildə qəbul etmiş sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində əlaqəyə girərkən cinsə görə uzlaşma müşahidə olunmur. Qrammatik cins kateqoriyasının əsas əlaməti isə təyinlə təyinolunan, eləcə də mübtəda ilə xəbər arasındakı uzlaşma əlaqəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox başqa dillərində də belə dil təzahürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, fin-üqor dilləri ailəsinə daxil olan saam dilində yad dillərin təsiri altında iltisəqilik əlamətlərinin müəyyən bir qismi itirilmiş, flektivlik əlamətləri qazanılmışdır [12]. Məlum olduğu kimi, fin-üqor dilləri iltisəqi dillər qrupuna aid edilir və bu dillərdə flektivlik əlamətləri müşahidə olunmur.

Başqa bir nümunə. Nepaldakı əsas dillərdən biri olan nevar dili Çin-Tibet dilləri ailəsinə daxildir. Bu ailəyə daxil olan dillər amorf quruluşa malik olduqlarına görə həmin dillərdə qrammatik münasibətlər daha çox söz sırası və intonasiya ilə verilir. Nevar dili uzun illər hind-ari dillərinin təsiri altında olduğuna görə bu dildə hal, cəmlilik, növ və zaman kateqoriyası formalaşmışdır.

Belə ki, nevar dilində ismin adlıq, erqativ, yiyəlik, yönlük, yerlik və alət-çıxışlıq halları mövcuddur. İstər isim, istərsə də feilə məxsus kateqoriyalar şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir. Bütün Çin-Tibet dilləri üçün xarakterik olan ton nevar dilində özünü göstərmir [19, s.13].

Dil kontaktları problemi ilə bağlı məsələrdən biri də kontakta girən dillərin geneoloji baxımdan təsnifidir. Kontakt nəticəsində kontakta girən dillərin birində digər dilin təsiri ilə elə xüsusiyyətlər formalaşır ki, həmin dilin aid olduğu dil ailəsindəki yerini müəyyənləşdirmək çətin olur. Çində yaşayan eynuların dilini buna nümunə göstərmək olar. Bu dil Çinin şərqində, Kaşğardan Xotana qədər uzanan Böyük İpək yolunun cənub qolunun üzərində yerləşən kiçik yaşayış məntəqələrində yaşayan kiçik etnik qrupun dilidir və yalnız bu içmə üzvlərinin ünsiyyətinə xidmət edir. Fonoloji sistemdə ahəng qanununun işlək vəziyyətdə olmasına, iltisafiliyin aşkar şəkildə müşahidə edilməyinə baxmayaraq tədqiqatçıların gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, eynu dili hind-Avropa dillərinin İran qrupuna daxildir. Eynuların yaşadığı ərazi İran dillərinin (fars, tacik, bəluç, kürd, talış, osetin, tat və s.) yayıldığı bölgələrdən (İran yaylası, Orta Asiya, Pamir dağları) kifayət qədər uzaqda yerləşir. Başqa sözlə desək, eynuların digər İran dilli xalqlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar hər bir tərəfdən uyğurların əhatəsində yaşayırlar. Eynuların hamısı ikidillidir, lap uşaq yaşlarından uyğur dilini bilir və başqaları ilə ünsiyyətə girəndə uyğur dilindən istifadə edirlər. Uyğur dilinin təsiri altında eynu dilində ahəng qanununa tabe olan cəmlilik şəkilçiləri (-lar, -ler), yerlik hal şəkilçiləri (-da, -de, -ta, -te), sifətin müqayisə dərəcəsi şəkilçisi (-raq, -rek) formalaşmışdır. Müq. et: eynuca *xana-da* ~ uyğurca *öy-de* “evdə”, eynuca *şeb-de* ~ uyğurca *keç-te* “gecədə”, eynuca *xurd-raq* ~ uyğurca *kiçik-rek* “kiçiktəhər”, eynuca *kemte-rek* ~ uyğurca *az-raq* “aztəhər” və s. Eynu dilində bütün köməkçi morfemlərin uyğur dilinə uyğun gəlməsinə baxmayaraq eynularla uyğurlar bir-birini başa düşürlər. Buna səbəb eynu dilinin leksik tərkibinin İran mənşəli sözlərdən ibarət olmasıdır. V.İ.Belikov yazır ki, M.Svodeşin yüz sözlük siyahısına aid olub eynu dilində işlənən 24 sözdən 15-i fars dilinə (*uşbur* “qarın”, *kalaş* “böyük”, *xor-* “yemək”, *ateş* “alov, atəş”, *ser* “baş”, *bisyar* “çox”, *kox* “dağ”, *şeb* “gecə”, *nis* “yox”, *yek* “bir”, *kes* “adam”, *xurd* “kiçik, balaca”, *saş* “daş”, *du* “iki”, *ab* “su”), 6-sı isə uyğur dilinə (*men* “mən”, *awu* ~ *ewu* // *aşu* ~ *eşu* “o”, *bu* “bu”, *sen* “sən”, *nime* “nə”, *kim* “kim”) məxsusdur. Bu faktlara əsaslanan V.İ.Belikov belə bir nəticəyə gəlir ki, eynu dili uzun əsrlər uyğur dilinin təsiri altında olmuş İran dillərindən biridir. Uzunmüddətli kontakt nəticəsində eynu dili özünün bütün qrammatikasını və baza leksikasının yarısını itirmişdir. Eynu dilinin qrammatik strukturunun ayrı-ayrı elementlərinin mənşəyi və yaranma səbəblərini izah etmək olar, lakin qeyd etmək lazımdır ki, dil sisteminin bu şəkildə formalaşması yalnız eynu dilinə məxsusdur [5].

Eynu dilində baş verən dəyişmələri təkcə həmin bölgədə uyğurların demoqrafik üstünlüyü, yaxud uyğur dilinin yüksək prestijli dil olması ilə izah etmək olmaz. Burada uyğur mədəniyyətinin rolu da qiymətləndirilməlidir. Uyğurlar Mərkəzi Asiyanın ən mədəni xalqlarından biri kimi bu bölgədə müxtəlif etnoslarla əlaqədə olmuş və onlara mədəni təsir göstərmişlər. Eynular da bu bölgədə uyğurların mədəni təsirinə məruz qalmışlar.

Bura qədər söylədiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. İstər dillərin inkişafının əvvəlki dövrlərində, istərsə də müasir dövrdə dil kontaktları dillərin zənginləşməsinin əsas vasitələrindən biri olmuşdur və olmaqdadır. Dünyada təmiz dil olmadığına görə istənilən dildə yad dil elementləri var və araşdırma yolu ilə həmin elementləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

2. Kontakt zamanı daha yüksək mədəniyyətə malik olan toplum daha aşağı mədəniyyətə malik toplumun dilinə təsir göstərir. Dil daşıyıcılarının demoqrafik üstünlüyü, dilin iqtisadi gücü həm təsir göstərən, həm də təsirə məruz qalan dil üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

3. Bir dilin digər dilə təsiri kontaktın zamanından, sürəkliliyindən birbaşa asılıdır. Qısamüddətli kontakt zamanı təsirə məruz qalan dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişiklik müşahidə olunursa, uzunmüddətli kontakt zamanı təsirə məruz qalmış dilin təkcə lüğət tərkibində deyil, eləcə də fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunda innovasiyalar əmələ gəlir və bu yenilik zaman keçdikcə daha da güclənir və genişlənir.

4. Uyğun struktura malik olan dillər arasında kontaktın dilçilik nəticələri fərqli struktura malik olan dillər arasındakı kontaktın dilçilik nəticəsindən fərqlənir.

5. Dillər arasındakı kontakt birbaşa ola bildiyi kimi, üçüncü bir dil vasitəsi ilə də reallaşa bilər. Bu zaman təsirə məruz qalmış dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişiklik baş verir, dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşu təsirdən kənar qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Həsənov H.* Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 399 s.

2. *Kərimov A.* Urdu dilinin qrammatikası, Bakı: Adiloğlu, 2010, 400 s.

3. *Ülkü V.* Türkçenin Zenginleştirilmesi // Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, 3:1, 2006, s. 25-33

4. *Бавуу-Сюрюн М.В., Ондар М.В.* Русизмы в диалектах тувинского языка https://www.tuva.asia/journal/issue_20/6715-bavuu-syuryun-ondar.html.

5. *Беликов В.И.* Языковые контакты и генеалогическая классификация http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/articles/belikov/vib-jazykovye_kontakty.Pdf.
6. *Гансux X.* Особенности тувинской речи жителей Ценгала. Автореф. дис. ... кандю филол. наук. Новосибирск, 2009, 27 с.
7. *Гарник А.В.* Греческие лексические заимствования в латинском языке, Минск: БГУ, 2015, 54 с.
8. *Гончарова Л.М.* Иноязычная лексика в туризме: мода или необходимость // Русская речь, №5, 2011, с.57-62
9. *Дмитриев Н.К.* Строй тюркских языков, Москва: Издательство восточной литературы, 1962, 607 с.
10. *Древнетюркский словарь.* Ленинград: Наука, 1969, 678 с.
11. *Захватаева К.С.* Языковые контакты: базовые понятия и их стратификация. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена, № 126, 2010, с. 165-170
12. *Керт Г.М.* Саамский язык (Кильдинский диалект). Фонетика, морфология, синтаксис, Ленинград: Наука, 1971, 356 с.
13. *Королев Н.И.* Неварский язык. Москва: Наука, 1989, 130 с.
14. *Мечковская Н.Б.* Социальная лингвистика. М.: Аспект Пресс, 2000, 207 с.
15. *Мусаев К.М.* Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, Москва: Наука, 1964, 344 с.
16. *Хауген Э.* Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Языковые контакты. Вып. 6, Москва: Прогресс, 1972, с. 344-381
17. *Широков О.С.* Языковедение. Введение в науку о языках. Москва: Добросвет, 2003, 736 с.
18. *Шхумишхова Р.А.* Заимствованные слова – названия пищи в русском языке второй половины XX века // Алманах современной науки и образования, 2009, №2 (21), в 3-х ч. Ч. III, сс. 192-194
19. *Genetti C.* A grammar of Dolakha Newar, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2007, 595 p.
20. *Thomason S.G.* Language contact: An introduction, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001, p. 310
21. *Weinreich U.* Languages in contact, findings and problems, New York: Linguistic circle of New York, 1953, p.148
22. *Winford D.* An introduction to contact linguistics, Oxford: Blackwell, 2003, p. 416

UOT 82 (091)

A.C.Heybatova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
adkafedra@gmail.com

PAŞA QƏLBİNUR AZƏRBAYCAN SƏRBƏST VƏZNLİ ŞEİRİNİN YARADICILARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: poeziya, sərbəst vəzn, qafiyə, ahəng, intonasiya

Məqalədə Azərbaycan sərbəst şeir ənənəsinin tarixinə qısa nəzər salınır və Azərbaycan şairi Paşa Qəlbınurun sərbəst vəzndə yazdığı şeirlər təhlil olunur. XX əsrin 20-ci illərindən aktuallaşan sərbəst vəzn müasir dövrümüzdə aktual olduğu üçün bu vəzndə ustalıqla yazılmış ədəbi nümunələrin bəzisi qısa təhlil olunur. O cümlədən Paşa Qəlbınurun yaradıcılıq məhsulu olan nirecə şeirə müraciət olunur.

A.Дж.Гейбатова

ПАША ГЕЛБИНУР КАК ОДИН ИЗ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ БЕЛОГО СТИХА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

Ключевые слова: поэзия, белый стих, рифма, тональность, интонация

В статье даётся короткий экскурс в историю жанра белого стиха в азербайджанской поэзии. Анализированы белые стихи поэта Паша Гелбинура. Жанр возникший в 20-е годы XX века актуален на современном этапе, поэтому литературоведы часто рассматривают удачные образцы данного жанра. В статье анализированы несколько поэтических образцов из творчества Паша Гелбинура.

A.J.Heybatova

PASHA GALBINUR ONE OF THE CREATIVES OF AZERBAIJAN FREE SYLLABLE POEM

Keywords: poetry, free syllable, rhyme, harmony, intonation

The article gives a brief overview on the history of Azerbaijan's free poetry tradition and analyzes the poems written in free syllable by Azerbaijani poet Pasha Galbinur. From the 20s of the 20th century free syllable has become actual in our modern era and some of the literary examples are briefly analyzed skillfully. The article is also addressed some poems, which is a creative product of Pasha Galbinur.

Azərbaycan şeirşünaslarından M.Cəfər şeirimizin vəznindən danışarkən onu mərhələlər baxımından izah edir: “Məsələn, xalq şeiri mərhələsi, şairin aşıqdan və xanəndədən ayrılması mərhələsi, sərbəst şeir mərhələsi və s”.

Şeirşünas bu mərhələlərdə vəznı və ritmik xüsusiyyətləri əsas götürür. Şeirşünasların belə bir fikri vardır ki, milli dildə olmayan xüsusiyyəti şeir dilinə gətirmək çətindir. Bu səbəbdən də şeirşünaslıq dilin ritmik imkanından, onun təbiətindən xüsusi bəhs edir. Adından da görüldüyü kimi bu sistemdə vəzn hecaların sayına əsaslanır. İkincisi, sillabik-tonik şeir sistemidir ki, burada vəzn sillabik və tonik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu şeir sistemi əruz vəznı adlanır. Burada hecaların sayından əlavə ahəng keyfiyyətləri də mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, heca və vurğu vəznin ölçüsünü təşkil edir. Üçüncüsü isə yalnız ahəngə əsaslanan, yəni tonik şeir sistemidir. Bu sistemdə toniklik-vurğuluq vəznin əsas xüsusiyyətidir. Bu zaman ölçü vurğulu hecaların növbələşməsinə əsaslanır. Beləliklə, hər üç sistem kəmiyyət və keyfiyyətinə görə təyin olunan vəznlərə bilavasitə bağlıdır. Bu ən çox son iki sistemə aiddir. Şeir sisteminin vəzn anlayışı bu iki mühüm tələbi həm əruz (ölçülü), həm heca (sillabik), həm də sərbəst şeirin prinsiplərini ifadə edir. Hətta sərbəst şeir özü belə vəzn tələblərindən tamamilə “qurtula” bilmir. Burada mənə və təqti və bölgülərdə deyil, misraları bir-birinə bağlayan fikri yaxınlıqda, ritm vahidindədir. Çünki sərbəst şeirdə misralar eyni bərabərdə olmur, qafiyələr də çox zaman hər misraya düşmür. O, bir neçə misradan sonra da gələ bilər. Bu zaman sərbəst şeirdə qafiyənin yaratdığı ritm şeirə müəyyən vəzn xüsusiyyəti verir. Bunu aşağıdakı şeir nümunəsində aydın görə bilərik:

Məni qoşun
Çəkim dünyanın dərđini.
Dünya mənim dərđimi
Çəkə bilməz.
İmtahana çəkilmişəm
Yerdən, göydən
Mən hazırım! [2, s.67]

Tədqiqatçı Şirvan Ədilli “Azərbaycan şeirində forma məsələləri” kitabında sərbəst vəznli şeirləri misraların uzunluqlarının fərqli olmasına, qafiyələnmə qaydasının sərbəst olması və ya ümumiyyətlə qafiyənin olmamasına, bölgülərin həm eyni, həm fərqli, həm də ola bilməsi və ya heç olmamasına, bəndlərə ayrılmanın sərbəst olması və ya heç olmamasına görə aşağıdakı tiplərə ayırmışdır [1, s.61].

Azərbaycan şeirində *sərbəst vəznin inkişafı*, əsasən, 1920-1930-cu illərdən başlayır. Lakin sərbəst şeir yarandığı vaxtlardan mübahisələrə səbəb olmuşdur. Sərbəst şeirdə yazan bir sıra şairlər bunun adından istifadə edib zəif şəkildə yazılmış nəzm nümunələrini də poetik fikrin uğuru kimi qələmə verirdilər. Ritm, ahəng, bölgü, qafiyə kimi şərtlərdən uzaq olub, məzmunca dağınıq, qarışıq olan belə sərbəst şeir nümunələri hələ o zaman tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda etirazla qarşılanmışdı. Sərbəst şeir sahəsində yaranan mübahisələr haqlı və təbii idi. Belə ki, 1920-1930-cu illərdə S.Vurğun, R.Rza,

M.Müşviq, O.Sarıvəlli kimi şairlər istisna olmaqla, bir çox gənc şairlər sərbəst şeirə onun adına uyğun olaraq tam sərbəst yanaşır, formalist mövqedə dururdular. Zahiri, formal cəhətlərinə əsas önəm verən bir çox sərbəst şeir yazarlarının əsərləri solğun, sönük, bədii cəhətdən zəif, dil nöqtəyi-nəzərdən qüsurly, ən başlıcası isə məzmunşuz idi.

“Lirikamızda qüvvətli və cəsəətli novatorluq axtarışları sərbəst şeir ənənələri ilə sıx bağıdır. Fransızların “veriblr” adlandırdıqları sərbəst vəzndən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Belçika şairi Emil Verxarn, Rusiyada isə Aleksandr Blok və Valeri Bryusov ilk dəfə istifadə etmişlər. Sərbəst şeirin Azərbaycan ədəbiyyatında yaranması və inkişafı sovet poeziyasının bayraqdarı V.Mayakovskinin və inqilabçı türk şairi N.Hikmətin əsərlərinin respublikamızda tərcüməsi və nəşri ilə əlaqədardır. Otuzuncu illərin əvvəllərində S.Vurğun, R.Rza, M.Rəfil kimi şairlərin müraciət etdikləri sərbəst şeir indi heca vəznilə yanaşı şeirimizin kütləvi vəzninə çevrilmişdir” [3, s.35]. Bəzən bu vəzndə yazıb yaratmaq digər vəznlərə nisbətən asan görünsə də əslində şairdən yüksək məharət və bacarıq tələb edir. Sərbəst şeir tamam sərbəstlik, vəznşizlik, misraları necə gəldi qafiyələndirmək, qırmaq və sənələmək demək deyildir. Sərbəstlik vəznin poetik imkanlarından yaradıcı, fikrin hərtərəfli açılmasına uyğun sərbəst ifadə deməkdir. Çünki sərbəst şeirin mürəkkəb xüsusiyyətləri, daxili poetik qanunauyğunluqları vardır. Burada ahəng, daxili səsləşmənin vəhdəti, ritmik intonasiya əhəmiyyətli rol oynayır və poetik ölçünün əsasını təşkil edir.

Paşa İsmayıl oğlu Musayev (Qəlbınur) 1952-ci il martın 30-da Şəmkir rayonunun Çinarlı kəndində anadan olmuşdur. 1958-ci ildə doğulduğu kənddə orta məktəbə getmişdir. Səkkizinci sinifdə oxuyarkən 1965-ci ildən bu vaxta qədər mətbuatda çap olunmamış “Gözlər” adlı ilk şeirini yazmışdır. Orta məktəbi qızıl medalla bitirərək N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutuna daxil olmuş, müalicə-profilaktika fakültəsini fərqlənmə ilə bitirmişdir. Göz həkimi olmaq qərarına orta məktəbin son illərində gəlmişdir. Şeirlərindən belə məlum olur ki, göz həkimi olmaq həvəsi onda dayısına və onun sənətinə olan sevgidən yaranmışdır.

1978-ci ildə S.M.Seçenov adına I Moskva Tibb İnstitutunun aspiranturasına daxil olub, 1981-ci ildə oftalmoloq, akademik M.M.Krasnovun rəhbərliyi ilə “Gözün buynuz qişasının bulloz distrofiyasının yeni cərrahi üsulla müalicəsi” mövzusunda namizədlik, 1987-ci ildə “Gözün yarımkeçirici baryerləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1984-cü ildə ilk kitabı – “Ay bir əlçim buluddur” adı ilə çap olunmuşdur. 1990-cı ildə “Rəngli göz yaşları”, 1996-cı ildə “İtmiş həsrət kimi” adlı şeir kitabları nəşr olunmuşdur. “Rəngli göz yaşları” kitabına görə Araz ali ədəbi, 1999-cu ildə Azərbaycanda elmin, maarifçiliyin inkişafında xidmətlərinə görə Yusif

Məmmədəliyev adına mükafata layiq görülüb. 2003-cü ildə çap olunan “Ağlıma gələnlər başıma gəldi” şeir kitabında seçilmiş əsərləri toplanmışdır.

Paşa Qəlbinur yaradıcılığa əsasən 80-ci illərdə gəlmişdir. O, ənənədən yararlınsa da poeziyasındakı yenilik keyfiyyətləri şairin onu digərlərindən fərqləndirən özünəməxsus üslubu olduğunu deməyə əsas verir. Şairin həm heca, həm də sərbəst vəzndə şeirləri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk təkmisralı şeirin yaradıcısı olan Paşa Qəlbinurun poeziyası bir ədəbi növədə, ancaq lirik növün müəyyən janrlarında olsa da bu onun xəlqi və novator yaradıcılığını çərçivəyə sala bilməmişdir. Birinci halda, ədib lirik şeirə bədii ləngər, geniş fikir axarı verə bilmiş, xırda bir süjetə düşündürücü humanist, vətənpərvər mətləbləri sığışdırmaqda çətinlik çəkməmişdir. Bu səbəbdən də bu şairin lirikası geniş təsir oyadır, dərin mündəricəli əsərləri tez əzbərlənir, oxucunu müəyyən bir amala yönəldir.

Paşa Qəlbinurun şeirlərində canlandırdığı obrazlar şairin dünyaya baxışını, həyati konsepsiyasını və qənaətlərini, bütövlükdə şair mənliyi və sənətkar şəxsiyyət ifadə edir.

Əsərlərindən doğan fikir budur ki, şair təbiətə qovuşmağa can atır; o, təbiətdən doğruluq və əsillik əxz etmişdir; təbiət onun fikirlərinə genişlik, dərinlik, özünə isə əzəmət bəxş etmişdir.

Təbiətə insan mənəviyyətinə xas olan sifətlər şamil etmək, onun haqqında canlı varlıq kimi danışmaq Qəlbinur poeziyası üçün səciyyəvidir:

Şəlalə!
Yalnız həyat!
Özünü qayadan at,
Dünyanın yaşı qədər!
Yoxsa ölüm sənə də,
Sənə də yaxın gələr [2, s.147].

Qəlbinur folklor motivlərdən, xalqın danışiq dilindən, dərin mənalı söz ehtiyatlarından o qədər yerində istifadə edir ki, onun poeziyası obrazlılığı, dilinin səlisliyi və rəvanlığı cəhətdən seçilir. Şair əsərlərinin dilində ahəngdarlıqla yanaşı, sərrast ifadəyə diqqət yetirir, forma ilə məzmunu birləşdirən, bütövləşdirən vasitələr, bağlar tapmağa, xüsusi alliterasiyaları yaratmağa çalışır. Onun yaradıcılığında folklor nümunələrinə müraciət olunmuş bir çox şeir nümunələri vardır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı çox qədim bir tarixə malik bədii söz xəzinəsidir. Xalqımızın min illər ərzində düzüb-qoşduğu zəngin bədii nümunələr, atalar sözləri, tapmacalar, lətifələr, əfsanələr, nağıllar, dastanlar və s. ağızdan-ağıza keçərək əsrlər boyu yaşamış, cilalanaraq dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bu ədəbiyyat şifahi şəkildə yaranmış, şifahi şəkildə də yayılmışdır. Onun üzərində çoxları işləmiş, ilkin müəlliflər yaddan çıxmış və o, əsl söz xəzinəsinə, xalq ədəbiyyatına çevrilmişdir. Bu xalq ədəbiyyatı isə

əsrilərlə yazılı ədəbiyyat nümunələrimizin tərkibinə daxil olmuş, xəlqilik prinsipi ilə yazıb yaratmış ədiblərimizin yaradıcılıq məhsullarında bu və ya digər şəkildə istifadə olunmuşdur. P.Qəlbinur da bu yaradıcı insanlar siyahısındadır. Yaratdığı poetik nümunələrin içində xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan bir sıra şeirlərin olması onun yararlandığı qaynaqların içində folklorun olması fikrinə gətirir:

“Vətən bağı al-əlvandır
Yox içində Xarıbülbul”.
Doğradılar gülü dil-dil,
gülü dil-dil... [2, s.534]

Və yaxud “İtmiş həsrət kimi” şeirində istifadə etdiyi bayatı nümunəsini misal göstərə bilərik:

Aman Araz, Xan Araz,
Bingöldən qalxan Araz,
Al başımdan sevdəyi –
Xəzərdən çalxan, Araz! [2, s.535]

“Söndürdüyün telefona” şeirində Azərbaycan xalq mahnısı olan “Bəri bax” mahnısının sözlərindən özünəməxsus şəkildə istifadə etmişdir:

Söndürdüyün telefona
Pəncərədən daş gəlir:
Ay bəri bax, bəri bax!
Yağış yağır damınıza;
Gilə-gilə yaş gəlir:
Ay bəri bax, bəri bax! [2, s.595]

Paşa Qəlbinurun şeirləri incə, zərif hiss və duyğuların tərənnümü baxımından səciyyəvidir; bu keyfiyyət şairin əksər şeirlərinə aiddir. Zərifliyinə, incəliyinə olan bu meyllər onun poeziyasına həsrətlə, nisgillə, kədərlə yığılmış bir ruh gətirir. Bu xüsusiyyət sadəcə olaraq əsərlərin məna və məzmunu ilə məhdudlaşmır, hətta şairin dilinə və üslubuna təsir göstərmiş olur.

İslam mədəniyyəti bəşər tarixində yeni və mütərəqqi bir səhifədir. VII əsrdə Azərbaycanda İslam dininin yayılması ilə əlaqədar ədəbiyyatda da bu bilavasitə hiss olunmağa başladı. İsmayıl ibn Yəsar, Musa Şəhəvat, Əbu-l-Abbas əl-Əmə kimi qüdrətli qələm sahiblərinin yaradıcılığından başlayaraq Nizami, Füzuli kimi dahilərlə davam edən bu günümüzdə qədər yaranan lirik əsərlərin içində Allaha, peyğəmbərə, İslam dininə sevgi və rəğbəti təlqin edənləri saysızdır. Orta əsrlərdə geniş qəsidə klassik lirik şeirinin minacat və nət adlanan növləri məhz Allahın və peyğəmbərin mədhinə həsr edilirdi. Hətta Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycanda əsas milli ideoloji problemlərindən biri olan İslam dininə qərəzli yanaşma olduğu zamanlarda belə yaranmış əsərlərin alt qatında Allah və din sevgisi hiss edilirdi. Hakimiyyətdə olan bolşeviklərin dinə tamamilə fərqli münasibəti var idi ki, bu özünü 70 illik Sovet Rusiyası

işğalı dövründə bu və ya digər formada bürüzə vermişdi. Doğrudur, bolşeviklər digər sahələrdə olduğu kimi, din məsələsində də öncəki dövrlərdə loyallıq göstərsələr də, bu proses çox uzun çəkməmiş və rus bolşevizmi islama qarşı qəti hücumu keçmişdi.

Klassik ədəbiyyatımızda yaranan əfsanəvi əsərlərin Qəlbində Allah, din sevgisi olan şairimizin bu sevgisi onun yaratdığı bənzərsiz əsərlərdə də özünü göstərir.

Paşa müəllimin anası Ulduz xanımın atası Hüseyn kişinin atası (Ulduz xanımın ata babası) Şeyx Hacı Məhəmməd Ağa dövrünün ən ziyalı insanların, İslamın mükəmməl bilicilərindən olmuşdur.

Gedirəm, bağrımda Rəbbimin eşqi,
Şeriksiz göylərim göydən nur səpir.
Tanrım görür məni, Tanrım eşidir,
Sənin qarşıdayam, İlahi, sənin [2, s.189].

ƏDƏBİYYAT

1. *Ədilli Ş.* Azərbaycan şeirində forma məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 144 s.
2. *Qəlbinur P.* Ağıma gələnlər başıma gəldi. Bakı: Ozan, 2003, 638 s.
3. *Quliyev K.* Lirikə, müasirlik və qəhrəman.. Bakı: Yazıçı, 1983, 197 s.
4. *Məmməd A.* Ədəbi-tənqidi məqalələr. (Bakı: Azər nəşr, 1958, 448 s.
5. *Mikayıl M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
6. *Hüseynoğlu G.* Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 122 s.
7. *Rəfili M.* "Sərbəst şeir haqqında ilk söz" Maarif işçisi 1929, №1, "Gülən adam" s.77.
8. *Vurğun S.* Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 270 s.

UOT 821.512.145

Ə.A.Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidan-303@mail.ru

MUSA CƏLİL YARADICILIĞI

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, aşiq, düşmən, azadlıq, qələbə*

Musa Cəlil XX əsr tatar ədəbiyyatının ən görkəmli şairidir. Onun lirikası tatar poeziyasının zirvəsi hesab olunur. M.Cəlil böyük amal şairidir. O, azadlıq uğrunda mübarizə aparmaqdan qorxmur. Onun “Moabit dəftəri” şeirlər silsiləsi yaradıcılığının zirvəsi və qəhrəmanlıq təcəssümüdür. Onun şeirlərində vətənə məhəbbət, düşməne nifrət, qələbəyə inam əsas yer tutur. Demək olar ki, bütün yaradıcılığı onun həyat bioqrafiyasıdır.

Onun yaradıcılığında müharibə mövzusu əsas yer tutur. Şair şeirlərində müharibənin insanlara ölüm, zülm gətirdiyini qələmə alır. Düşməne nifrət, qələbəyə inam, həyata sevgi şairin əsas mövzularıdır.

A.A.Кахраманова

ТВОРЧЕСТВО МУСЫ ДЖАЛИЛЬ

Ключевые слова: *патриотизм, ашуг, враг, свобода, победа*

Муса Джалил великий поэт татарской литературы 20 века. Его лирика считается вершиной татарской поэзии. Он не боится бороться за свободу. Его стихи «Мобитские тетради» являются самым высочайшим пиком в литературном творчестве. В его стихах занимает главное место любовь к Родине, ненависти к врагу, вера в победу. Можно сказать, что всё творчество его личная биография. В его деятельности война имеет особое место. Поэт пишет о смерти людей во время войны, о мучениях. Ненависть к врагу. Вера в победу, любовь к жизни основная тема поэта.

A.A.Gahramanova

CREATIVITY OF MUSA JALIL

Keywords: *patriotism, lover, enemy, freedom, victory*

Musa Jalil is the most prominent poet of the 20th century Tatar literature. His lyrics is considered the summit of Tatar poetry. M.Jalil is a great poet. He is not afraid to fight for freedom. His series of poems “Moabit copybook” are the peak of his creativity and the heroic embodiment. Love to motherland, hate the enemy and confidence in victory are kept the main place in his poems. Almost all his creativities are

his life biography. The war theme is keeping the main place in his creativity. The poet writes in his poems that the war has brought the people death and oppression. Poet's main subjects are the hate to enemy, confidence to victory, love the life.

Musa Cəlil XX əsr tatar ədəbiyyatında lirik şeirlər, epik poemalar, librettolar, felyetonlar, publisistik əsərlər və s. müəllifi kimi şöhrət tapmış, əməlləri ilə qəhrəmanlıq, dözümlü və Vətənə sədaqət simvoluna çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın xalq şairi S.Vurğun M.Cəlilin qəhrəmanlıq taleyini Bayronun, Petefinin və Yulius Fuçikin taleyi ilə eyniləşdirmiş, yaradıcılığı və hünərpərvər ölümü ilə ölməzliyə qovuşduğunu qeyd etmişdir.

M.Cəlil lirikası tatar poeziyasının zirvəsi hesab olunur. Onun lirikasının siyasi tutumu olduqca böyükdür. Uşaqlıq dövrünün kəşmə-kəşləri, vətəndaş və Böyük Vətən müharibəsinin faciələri Musa Cəlil yaradıcılığında ağır qatı əmələ gətirmiş, siyasi pafosu gücləndirmiş, onu tribun şairə çevirmişdir.

*Mənim həyatım-xalqın nəğməsi,
Mənim ölümüm – döyüş cəngəsi.*

Demək olar ki, şairin əksər əsərləri onun bioqrafiyasından xəbər verir. Çünki M.Cəlil istər vətəndaş müharibəsi (20-ci illər), istər Moskvada oxuduğu (30-cu illər), istərsə də Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1944-cü illər) yazdığı şeirlərdə mövzudan asılı olmayaraq (müharibə, sevgi və s. şeirlərində), hadisələri öz taleyi ilə bağlaya bilmiş, lirik hiss və siyasi baxışlarını əks etdirmişdir.

*Çıxmaz yadından, Aysə, əzizim
Çiçək dərməyə getdik ikimiz...
Seçib gülləri yaxana sancdım,
Az qala döndün alova, oda
Ağ gün rəmzidir, - dedim, - qızılgül,
Ağ günlərimiz hələ qarşıda.
("Xatirə", 11 may 1922)*

və yaxud

*Öldür! Diz çökməyəm qarşında, qatil!
Dustağam, ürəyim sənə qul deyil?
Başımı baltanla üzə bilərsən,
Fəqət ayaq üstə öləcəyəm, bil!*

(Qatilə", 1949)

M.Cəlil böyük amal şairidir. O, özünü insanlığın əsgəri hesab edir. Azadlıq yolunda mübarizə aparmaqdan qorxmayan şair qul olmaqdan, ölməyi üstün tutur. M.Cəlilin 15 yaşında yazdığı "Müqəddəs diləklər" şeirində üsyankar şairin ictimai-siyasi baxışlarının yetkinliyi açıq-aşkar hiss olunur:

*Azad bir qüvvətik, qalxıb uçarıq,
Ən uca, ən parlaq zirvələrdə biz,
Bütün xalqlar üçün yollar açarıq.
Bütün diləkləri yetərik şəksiz.
Ölüm-dirim cəngi getdiyi yerdə
Səmum da, tufan da bizi saxlamaz,
Assalar, kəssələr, öldürsələr də
Bizi heç bir zaman qul etmək olmaz.*

“Moabit dəftəri” şeirlər silsiləsi M.Cəlil yaradıcılığının zirvəsi və şairin qəhrəmanlıq ruhunun təcəssümüdür. 1942-1944-cü illərdə həyatla ölüm arasında qələmə alınmış bu silsilədə vətənə sədaqət, qələbəyə inam, düşməne nifrət hissləri poetik ümumiləşmədə əksini tapa bilmişdir. Bu silsiləyə daxil olan “Yaz gələr”, “Elim-obam”, “Oğluma”, “Yaz iməciliyi” və s. kimi onlarla şeirlərdə vətən gözəlliklərinin tərənnümü ilə yanaşı yurd həsrəti, vətənə qovuşmaq istəyi özünəməxsus istifadə diqqəti cəlb edir, oxucunu təsirləndirə bilir.

*Səninçün burnumun ucu göynəyir,
Yarı canım qalıb o bağça-bağda.
Doğma yurd!
Qar altda yatan güllərin
Bahar günəşini arzulamaqda...*

“Moabit dəftəri” şeirlər silsiləsində şair qəlbinin dərinliklərində yer alan vətən sevgisini görməmək mümkün deyil. M.Cəlil bu gündən sabaha yaşamaq ümidini itirsə də, qələbəyə olan inamını itirmir, düşmənin məğlub olacağına şübhəsiz yanaşır. Düşmən önündə əyilməməyi, vətən andına sadıq qalması, yurd üçün qurban getməyi hər şeydən uca tutan şair “Quşcuğaz”, “Yalnız, yalnız azadlıq”, “Mənim nəğmələrim”, “Azadlıq” və s. şeirlərində əsl vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirir, bir növ “nəğmələri ilə düşməni məhv etməyi” bacarır:

*Azad yaşamağı öyrətdi nəğməm,
Ölarkən əyilmə! – söylədi təkrar.
Qəmli bir nəğməydi həyatım mənim,
Elə ölümüm də bir nəğmə olar.*

Musa Cəlil tikanlı məftilləri ərşə dayanmış ölüm düşərgəsindən xilas olması qeyri-mümkün saysa da, qəlbində daim nikbinlik və azad insan ruhu yaşadığının şahidi oluruq. Çoxsaylı şeirlərindəki qələbəyə inamı, cisminin olmasa da, ruhunun vətənə qovuşacağı ümidləri bu nikbinlikdən doğur, xəyalını vətənə bağlayır:

*Uç, mənim nəğməm ol, can quşcuğazım.
Budur son istəyim, diləyim mənim,
Özüm burda qalım,
(Özüm nəyəm ki?)
Təki xalqa çatsın ürəyim mənim.
("Quşcuğazım")*

və ya

*Mən qaranquş olsaydım,
Qanadlanmış olsaydım,
Ayla ülkər batanda,
Ay mənim yurdum, yuvam,
Qucaqlayardım səni
Üzümə gün doğanda.
("Yalnız, yalnız azadlıq!")*

Musa Cəlil şeirlərində düşməne nifrət hissi ümumbəşər səciyyə daşıyır. Mühəribələrə, qan tökməyə etiraz, qələbəsinə inam onun poeziyasında şair ideali kimi səslənir:

*Qoy düşmən bilsin ki, içdiyi qanlar,
Axıtdığı yaşlar, kəsdiyi başlar.
Dönər intiqamın od qılıncına
Odu öz başına yağmaya başlar.*

Musa Cəlilin mühəribə dövrü yaradıcılığında ailə-məişət və sevgi mövzulu şeirləri daha çox şairin qəlbini hakim kəsilən lirik duyğuların tərənnümünü əks etdirir. İlk baxışdan adama elə gəlir ki, Musa Cəlil bu şeirləri qələminə tikan sarılmış ölüm düşərgələrində yox, sanki mühəribəsiz dünyanın sakit guşələrdən birində, ruhən bağlı olduğu azad vətəninə qələmə almışdır:

*Aylı bir gecədə, çay qırağında,
Yenə canan ilə qoşayıq, qoşa.
Sarılır boynuma, oxşayır məni,
Bəxtəvər olmuşuq, verib baş-başa.
("Birə", 1943)*

və ya

*Açıram gözümü, gözəldir dünya,
Şadlıq, şənlik saçır işıqlı aləm,
Uçmaq istəyirəm əngin səmaya
Elə bil həyata təzə gəlmişəm.
("Sağalandan sonra", 1943)*

"Moabit dəftəri" kitabında yer alan "Xədicə" şeirinin maraqlı mövzusu vardır: bir gün Xədicə bağçaya gəzməyə gedir və gec qayıdır. Xədicənin

bağçada gəzdiyini bilmədiyi üçün qarovulçu qapını bağlayır. Xədicə evə getmək üçün divardan aşmağa məcbur olur. Bu zaman onun yubkası ətək hissəsindən cırılır. O, səhər tezdən iş getdiyinə görə yubkasını tikə bilmir. ətrafdakılar bunun təzə dəb olduğunu zənn edib, öz yubkalarını həmin hissədən kəsib geyməyə başlayırlar. Şeirir son iki bəndində “yeni dəb macərəsinin” poetik mənalandırılmasındakı incə yumor diqqətdən yayınmır.

*Ay Xədicə, Xədicə!
Evə qayıtdın gecə,
Bir günün içindəcə
Dəb çıxartdın gör necə!*

*Qızlar, gecə gəzməyin
Hasarları aşmayın
Yubkaları qısaldıb
Dəbdir! – deyə çaşmayın!*

1943-cü ilin may ayında yazılmış “Aşiq və inək” şeirinin məzmununda sanki bir “Leyli və Məcnun” əfsanəsi yatır: Oğlan sevdiyi qıza hədiyyə etdiyi gül dəstəsini pəncərədən aşağı atır. Bu zaman bir qaşqa inək gülləri yeyir. Buna görə oğlan əsəbləşir. Amma biləndə ki, sevdiyi qız həmin inəyin südündən, qaymağından istifadə edir, öz nəfəsi və gülün ətri inəyin südünə qatışsın deyə inəyə yemək üçün gül dəstəsi gətirir:

*İnəyə baxdıqca təsəlli tapdım,
Yığdım təzə çiçək-təzə hədiyyə,
Qızın yox, inəyin yanına çapdım,
Öpdüm qaşqasından: - Buyur, dedim, ye!*

Musa Cəlil poeziyasının mövzu dairəsi genişdir, ölümün gözlə qaş arasındakı məsafəsi şairin sevib-yaşamaq duyğularının ahəngini poza bilməmişdir. Ona poeziyada belçikalı dostu Andre Timmermansa (“Hədiyyəm”), yuxularında, xəyallarında bağına basdığı övladlarına (“Zindənda yuxu”, “Ana” və s.), məhəbbətin tərənnümünə (“Sevgilimə”, “Bəla”, “Qızın sevib seçdiyi”, “Sevgi”, “Bir qıza”, “İnək”) və s. həsr etdiyi şeirlərində həyatdan zövq alar eşqi ilə çırpınan ürəyinin döyüntülərini nəinki hiss edir, insanlara təsirinin şahidinə çevrilir:

*Həyatda hər şeydən əzizdir mənə
Sənin məhəbbətin, sənin ülfətin.
Əgər gözləməsən, unutsan, gülüm,
Çətin yaşayaram cahanda, çətin!*

*Eşqin qarşısında diz çökür ölüm,
Üzmə ümidini, məni gözlə sən.
Sudan, oddan çıxıb gələrəm, gülüm,
Əgər məni sevsən, məni gözləsən.*

Musa Cəlilin bədii irsi tatar xalqının milli-mənəvi əsərlərini zənginləşdirmiş, əbədiyaşar sənət nümunəsinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Quliyev E.* Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011
2. *Novruzov T.* Şərq xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2009
3. *Əmrahoğlu A.* Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2009
4. *Tatar ədəbiyyatı antologiyası.* Bakı, 2009

UOT 398; 801.8

X.B.Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mkhankishi@mail.ru

FOLKLORDA QIDA MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: folklor, paremi, atalar sözü, məsəl, tapmaca, süfrə, qida, çörək, duz, su

Folklor ilə qarşılıqlı əlaqəsi hər addımda hiss olunan sahələrindən biri də qida mədəniyyətidir. Azərbaycan folklorunda kifayət qədər fiziki hadisələrə və fizika qanunlarına, eləcə də qida mədəniyyətinə və texnologiyasına aid olan kifayət qədər nümunələr vardır. Məqalədə folklorlarda qida mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərlər məsələlərinə nəzər salınmışdır. Belə məlum olmuşdur ki, folklor ilə qida mədəniyyəti ilk baxışda bir-birinə doğma görünməsələr də, əslində folklorlarda qida ilə bağlı istənilən qədər paremioloji vahidlərə aid nümunələr vardır. Sözsüz ki, tədris prosesində bu cür tədqiqatların aparılması həm milli-mədəni irsimizin, tarixi köklərimizin və dəyərlərimizin, həm də milli mətbəximizin qorunub saxlanması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

X.Б.Мамедов

КУЛЬТУРА ПИТАНИЯ В ФОЛЬКЛОРЕ И НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ

Ключевые слова: фольклор, паремия, пословица, поговорка, загадка, накрытый стол, еда, хлеб, соль, вода

Один из осязаемых на каждом шагу взаимодействие с фольклором является культура питания. В азербайджанском фольклоре имеются в достаточном количестве образцы, относящиеся к событиям физики и физическим законам, а также образцы, относящиеся к культуре питания и технологии. В статье рассматриваются вопросы культуры питания и национально-духовные ценности в азербайджанском фольклоре. Стало известно, что несмотря на то, что на первый взгляд фольклор и культура питания не родные друг к другу, но на самом деле в фольклоре есть много образцов паремиологических единиц, связанные с питанием. Безусловно, проведение в учебном процессе такого рода исследований имеет важное значение с точки зрения сохранения национально-культурного наследия, исторических корней и ценностей национальной кухни.

Kh.B.Mammadov

FOOD CULTURE AND NATIONAL-MORAL VALUES IN FOLKLORE

Keywords: *folklore, paremies, proverbs, preludes, riddles, tableware, food, bread, salt, water*

One of scientific spheres reflecting the mutual relation with folklore in each step is physics and technology. There are sufficient samples concerning physical events and physical laws, as well as food culture and technology in Azerbaijani folklore. Article is devoted to problems of food culture and technology and national – moral values in folklore. It was clarified that, although folklore and food culture and technology are not seen as native to each other in first view, in fact, there are lots of samples concerning paremiological units in connection with food that is nutrition, bread, salt, water and other in the folklore.

Elə bir elm sahəsi yoxdur ki, orada folklor ilə qarşılıqlı əlaqələr hiss olunmasın. Məsələn, götürək musiqini, tarixi, coğrafiyanı, etnoqrafiyanı, riyaziyyatı, xalq təbabətini, mifologiyasını, hüququ, pedaqogikanı, psixologiyasını, dini və s. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda qida mədəniyyətinə aid olan kifayət qədər nümunələr vardır. Bu da təbiidir. Çünki folklor yaradıcısı olan xalqın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, başqa sözlə desək, göstərdiyi fəaliyyət çevrəsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan elə bir sahə, istiqamət, çevrə tapmaq olmaz ki, o sahə ilə Azərbaycan xalqının nümayəndələri məşğul olmamış olsun. Məqalədə folklorlarda qida mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərlər məsələlərinə nəzər salınmışdır.

Son zamanlar ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində innovativ metodlardan istifadə etməklə fənlərarası əlaqələrin genişləndirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Folklor məlumatlarından istifadə etməklə, milli-mədəni irsimizin, tarixi köklərimizin və dəyərlərimizin, o cümlədən milli mətbəximizin qorunub saxlanmasına çalışmaq, yaddan çıxmış yeməklər haqqında daha çox bilik əldə etmək, başqa millətlərin, xalqların, xüsusən bədnam qonşularımızın tariximizə, musiqimizə, mədəniyyətimizə, milli mətbəximizə sahib çıxmalarına imkan verməmək üçün əldə etdiyimiz bilgiləri gələcək nəsillərə olduqca faydalıdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "...Bizim musiqimiz utanmadan oğurlanır. Dahi bəstəkarımız Üzeyir bəyin əsərləri mənimsənilir. Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki, milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir" (2, 10). Bu məsələ akademik Ramiz Mehdiyevin 2009-cu ildə Azərbaycan qəzetinin 8 dekabr nömrəsində çap olunmuş "İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstindən baxış" adlı məqaləsində də Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşmasına ciddi diqqət yetirmək lazım olduğu aspekti xüsusi

vurğulanmışdır. Milli ideologiyanın formalaşması isə fikrimizsə, milli dəyərlərimizin və bu dəyərlər içərisində ən qiymətliələrindən biri hesab olunan milli mətbəximizin qorunub saxlanmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, mətbəxi bir tədqiqat obyektini kimi qida texnologları, qida mühəndisləri, diyetoloqlar, psixoloqlar, filosoflar, eləcə də folklorçular tədqiq edirlər. Folklorçuların işi qidanı müşayiət edən folklor nümunələrini öyrənməkdir. Bu isə işlərin ən çətinidir. Bir məqalədə bu məsələlərin hamısını şərh etmək çətin olsa da, müəyyən məqamlara toxunmağı lazım bilirəm.

Folklorun müxtəlif janrlarında – nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə, xalq mahnılarında, eləcə də ayrı-ayrı müxtəlif paremioloji vahidlərdə, xüsusən, atalar sözü və məsəllərdə, tapmacalarda, yanıltmaclarda, inanclarda, andlarda, dualarda qida məhsulları ilə, yeməklə, içməklə, çörəklə bağlı kifayət qədər materiallara rast gəlinir. Məsələn, nağıllarda olan "Nə desən vardı: quş südü, can dərmanı" ifadəsi. Məncə, bu ifadədə hər şey var. Bir çox atalar sözlərinin yeməklərlə bağlı yarandığı da heç kimdə təəccüb doğurmur: "Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz", "Halvaya duz qatmazlar", "Yeməmişən qaz ətini, görməmişən ləzzətini", "Alışmışan dolmaya, bəlkə bir gün olmaya", "Qarnım üçün demirəm, qədrim üçün deyirəm" və s. Sonuncu atalar sözünə diqqət etsək, görürük ki, ulularımız "yemək üçün yaşamaq" yox, "yaşamaq üçün yemək" düşüncəsini həmişə önə çəkmiş və daim mənəviyyəti yeməkdən qabaqda formalaşdırmağa çalışmışlar (2, 75). Hərçənd, bəzən deyirlər ki, "əvvəlcə gödəniyyət, sonra mədəniyyət". Əlbəttə, güman edirik ki, bu, sonradan yaranmış və atalar sözü ilə əlaqəsi olmayan ifadədir.

Bütün qidaların şahı insan zəkasının ən böyük kəşfi hesab edilən çörək (**çörək** - çevrə kəlməsi ilə kökdəş olub, mənası "dəyirmi olan" deməkdir, çünki ilk vaxtlar çörək yalnız dəyirmi formada hazırlanıb) hesab edildiyindən haqqında olan sözlərə baxaq: "Çörək bol olsa, basılmaz Vətən", "Çörək açanı qılınca açmaz", "Çörək xörəyin başıdır", "Çörək süfrənin şahıdır", "Çörək itirən çörək tapmaz", "Çörək Qurandan irəlidi", "Çörək verərsən, çörək verərlər, daş atsan, daş atarlar", "Çörəyi bol olanın tüstüsü gür çıxar", "Çörəyi çörəkçiyə ver, bir çörək də artıq ver", "Çörəyi tək yeyən yükünü özü çəkər", "Çörəyin başı bismillah, ayağı əlhəmdülillah", "Çörəyin dadı ağızdadı", "Çörəyin dadını cütçü bilər", "Buğda çörəyinin buynuzu var?", "Çörəyi dizinin üstündə", "Çörəyi ovsanaya keçmək", "Çörək ayaqlayan/itirən" və s. Onu da qeyd edək ki, əsrlərdən bəri bolluq və bərəkət rəmzi hesab edilən çörək türk xalqlarında həmişə ən müqəddəs varlıq hesab edilmiş və bu gün də belədir. Bu səbəbdən də xalqımız çörəyə ən qədim zamanlardan hörmətlə yanaşmış, evinə gələn ən əziz qonağını həmişə duz-çörəklə qarşılımışdır. Ulularımız öz övladlarına həmişə ən gözəl nemət olan can sağlığı, halal ruzi (çörək) və bir də əməlisaleh övladlar arzu etmişlər. Odur ki, çörəyə ehtiramla yanaşmaq və onu hər şeydən uca tutmaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Çörək həm də ta qədimdən iqtisadi qüdrətin əsas

amillərindən birincisi hesab edilmişdir. Bununla bağlı bir-birindən gözəl atalar sözlərimiz də var: "Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən", "Çörəyin qədrini bilməyən, elin də qədrini bilməz", "Taxıl anbarlarda – xoş güzəran evlərdə", "El-oba çörəyi ilə tanmar" və s. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda yaşayan xalqların bişirdikləri çörəyin forma və dadına görə müxtəlif növləri var ki, bunlara da ağ çörək, səngək, yuxa, yayma, lavaş, fətir, qalın, nazik, kətə, xamralı, təndir çörəyi ("təndir" sözü qədim türk xalqlarına (şumerlərə) məxsusdur), ləzgi çörəyi, kəpək çörəyi, xu, xul, çarfu, qaquts, bazlamaç, saçun fu, akat fu, qulan fu, çar avay fu, ştkar, nisi kvay fu, mukaş kvay fu, xöx avay fu, tunut, şirin fu, quzan, aluqa, tsaluq, bakluk, çerekun və s. misal göstərmək olar. Çörək bişirmənin arxaik adı isə belədir: "əppək yapmaq", "əppək saca salmaq" və s.

Çörəklə duz həmişə bir yerdə olduğundan indi də duz (çox güman ki, farsca olan "duzəx" sözündən götürülüb, mənası "cəhənnəm" deməkdir. Duz çox istifadə etmək ziyanlı olduğuna görə görünür bu adı veriblər) haqqında bəzi atalar sözlərinə diqqət edək: "Duz-çörək, düz çörək", "Duz-çörək itməz", "Duz-çörəyin qədrini bilmək gərək", "Duz kimi hər aşa girər", "Duz yerinə buz yalama", "Duzu yeyib, duz qabını sındırma", "Duzunu gimrik eyləyən çörəyini də fətir eylər", "Bir gün duz yediyin yerə qırx gün salam ver", "Duzla ağarsa da xörəyin üzü, qaydasında gərək tökəsən duzu; "Duzdan ləziz, sudan əziz bir şey yoxdu".

Sonuncu atalar sözündən görüldüyü kimi, sudan əziz bir şey olmadığı üçün su haqqında da bir neçə atalar sözlərini yada salaq: "Su gərək quyunun dibindən çıxsın, quyuya su tökməklə quyuya sulu olmaz", "Su götürməklə dəryadan su əskik olmaz", "Su harada – dirilik orada", "Su hər şeyi təmizlər, yalnız üz qarasını təmizləməz", "Su içən quyuya daş salmaq olmaz", "Su içənə ilan dəyməz", "Su bədəni təmizdər, göz yaşı ürəyi", "Su daşı quma döndərər, arvad kişini muma", "Su inəyə süd gətirir, ilana zəhər", "Su kiçiyindi, yol böyüyün", "Su murdarı pak eylər", "Su murdarlıq götürməz", "Su səmtinə axar", "Su sənəyi suda sınar", "Su suya qarışar, yağ yağa", "Su yaranıb axmağa, göz yaranıb baxmağa", "Suda boğulan ilana sarılar", "Suda boğulan saman çöpündən yapışar", "Susuz aparıb, susuz gətirər", "Susuz it kəhrizə baxar", "Suya batanun yağışdan nə qorxusu", "Suya tüpürməzdər", "Suyu ağaşlı yerdən, qızı qardaşlı yerdən", "Suyu çirkləndirənin günahını yumağa su tapılmaz", "Suyu püfləyə-püfləyə/üfürə-üfürə içmək", "Suyun qədrini susuzlar bilər", "Suyun üstə gəmi var, hər bir işin çəmi var", "Suyun üzərində naxış dayanmaz", "Suyun dibində görünməyən daşın sahibi olmur", "Suyun dərinliyini bilmək olar, ancaq insanın ürəyini bilmək olmaz" və s.

Belə nümunələr istənilən qədərdir. Bu nümunələrin belə çoxluğu bir tərəfdən çörəyin, duzun tarixinin bəşəriyyətin yaranma tarixi ilə üst-üstə düşürsə, bir səbəbi də sözsüz ki, bu müqəddəs nemətlərə olan hörmət və ehtiramla bağlıdır. O da məlumdur ki, Naxçıvan şəhərindən 10-12 km şimal-qərbdə, Babək rayonu

ərazisində yerləşən Duz dağı hələ bəşər övladı olmayanda da mövcud olub. Hətta Naxçıvan duzuyla bağlı belə bir tapmaca da var:

Nə burda var, nə orda,
Doludur Naxçıvanda.
Hər şeyi dadlandırır,
Halvanı bulandırır.

Doğrudan da yeməyə duz vurmasan, dadı olmaz. "Halvanı bulandırır" isə o deməkdir ki, halvaya duz vurmurlar. Çörəyin bir adına da "əppək" deyilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Qam bərəniñoğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım hey..." boyunda "Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağaçın ətməgi sizə halal olsun" dedi (1, 60). Yenə həmin boyda Beyrək soruşur: "Qara saqac altında köməcdən nə var? Ətməgdən nə var?" (1, 62). Göründüyü kimi, çörəyin arxaik adlarından biri də "ətməg", yəni "əppək", bir forması da "köməc" olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycanda müxtəlif çörək növləri bişirilir: təndir çörəyi, lavaş (yuxa, yayama), fətir, qalın, nazik, kətə və s. Çörək bişirmənin arxaik adı isə belədir: "əppək yapmaq", "əppək saca salmaq" və s. Əppəklə bağlı məsələrimiz də çoxdur: "Ət yeməz, suyuna əppək doğrar"; "Əppək olub göyə çəkilmək"; "Bir yağlı əppək olub çəkilib göyə" və s. Koroğlunun Ərzurum səfərində oxuyuruq:

Səhərdən qalxanda təbil vurulur,
Dəryatək çalxanır, göltək durulur,
Toplanır bir yerə, içki qurulur,
Dağıdır əppəyi, aşı Koroğlu.

Yeməklə bağlı folklorda nümunələr çoxdur: "Verərsən aş, olarsan baş, verərsən şor, olarsan kor", "Aranda tutdan oldum, dağda qurutdan oldum", "Toyda da toyuğun vayıdı, vayda da toyuğun vayıdı", "Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən, bəsləsən atlas olar, tut yarpağından", "Armut kaldır, yemək olmur, hər sözü demək olmur", "Kasıbın xəmiri qurtaranda sacı qızar", "Yeməkdənsə ümid yaxşıdır", "Yeməklə doymayan, yalamaqla doymaz", "Yeməknən dost olan illərnən düşman olar", "Yeməyən qurd barama sarımaz", "Yeməyin dadı duzdadı, dünyanın dadı gözdə", "Yeməyini yalqız yeyən yükünü özü qaldırar", "Yemsiz torbaya at gəlməz", "Yemişənin yaxşısını meşədə çaqqal yeyər", "Tutar qatıq, tutmaz ayran", "Yeyib küftəni, vurub dürtməni", "Mən bəylə plov yemirəm ki, bığım yağa batar", "Səhər yeməyini özün ye, günorta yeməyini yoldaşına, axşam yeməyini düşməninə ver", "Az yeyənin azarı da az olar", "Suyu üfürə-üfürə içmək", "Lobyalı aş, keçəl Dadaş, get gəlirəm yavaş-yavaş", "Çaya bir az da kartof at", "Çay nədir, say nədir", "Uşağı yeməyə salmaq", "Bir parça çörəyin ovsanaya düşüb", Allaha da qurban olum, qonağına da" və s. Göründüyü kimi, atalar sözləri və məsələlərdə istənilən qədər yeməklə bağlı nümunələrə rast gəlirik:

Bağda ərik var idi,
Salam məlik var idi.
Bağda ərik qurtardı,

Və ya

Salam məlik qurtardı.

Qarpız yeyən qurtuldu,
Qabıq yeyən tutuldu.

Başqa bir misal:

Yaz olanda ayran aşı yarpızınan,
Yay olanda əmlək əti sal buzunan.
Payız gəldi, pendir-çörək qarpızınan,
Qış olanda isti otaq bir qızınan

Folklorda yeməklə bağlı əski inam və etiqadların məhsulu olan andlar (bəzən "and olsun" ifadəsinin yerinə "qəsəm olsun" ifadəsi də işlənir), alqışlar və dualar da az deyil: "Çörəyə and olsun!", "Yediyimiz çörək haqqı" və s. Ümumiyyətlə, tək-cə çörəyə yox, ümumən götürəndə müxtəlif nemətlərə, təamlara aid olan andlarımız, alqışlarımız və dualarımız çoxdur: "Duz haqqı", "Duz-çörəyin – düz çörəyin haqqı", "Bərəkət haqqı", "Qəndin tamı haqqı", "Çörək/əppək haqqı", "Od/ocaq/su/xörək haqqı", "Suyun mələyəkləri haqqı", "Süfrən haqqı", "Süfrənin bərəkəti haqqı", "Allah bərəkət versin", "Allah ruzini yetrisin", "Allah süfrəni bol eləsin", "Allah çörəyini bol eləsin", "Varın tükənməsin", "Varın var gətirsin", "Var-dövlətin başından aşsın", "Çörək gözümü tutsun", "Çörək mənə qənim olsun", "Duz-çörəyə and olsun", "Ocağa and olsun", "Süfrənin təamına and olsun", "Səni duz-çörəyə and verirəm!", "Çörəyinin bərəkətinə and olsun", "Çörəyinin duzuna and olsun", "Şamının şöləsinə and olsun", "Çörəyiniz küt getməsin!", "Urvanız küt getməsin" və s. Bəzi bölgələrdə "urfa" ifadəsi işlədirlər. Urva/urfa xəmirin yoğurulmasında və çörəyin açılmasında istifadə edilən una deyilir. Urvasız/urfasız çörək bişirmək mümkün deyil. Əvvəllər süfrə duaları olub, indi isə xeyli azalıb. Düzdür, yas mərasimlərində süfrə duaları oxunur, amma adi yemək-içmək məclislərində demək olar ki, yoxdur. Məsələn, yaxşı yadımdadı, həmişə atam yemək-içmək qurtarandan sonra dua edərdi. "Ya Allah, sən hamıya ver, biz də içində!", "Ya Allah, sən hamıya kömək ol, biz də içində!", "Ya Allah, hamının çörəyin yetir, biz də içində!". Əslində indi də var, amma azalıb. Yeri gəlmişkən, bəzi türkdilli ölkələrdə bu gün də süfrə duaları oxunur.

"Ya Allah, sən hamıya kömək ol, biz də içində!" duası ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, bu duada hamı deyiləndə düşmən də onların içində gedir. Buradan belə nəticə çıxır ki, biz arzu edirik ki, Allah hamının, yəni eyni zamanda düşmənin də köməyi olsun. Düşmən də gəlsin alçaq əməllərini yerinə yetirsin. Bizcə, bu cür deyiliş o qədər də düzgün deyil. Odur ki, "Ya Allah, sən yaxşılara kömək ol, biz də içində! deyilsə, daha yaxşı olar. Yaxud, "Ya Allah, sən mənim balalarımın çörəyin yetir!" əvəzinə "Ya Allah, sən mənim balalarımın asan

çörəyin yetir!” deyilsə, daha yaxşı olar. Allah onsuz da yaratdığıнын ruzisini, çörəyini verir. Amma, biri var asan çörək ola, biri də var daşdan çıxan çörək. Məncə, heç kim daşdan çıxan əziyyətli çörək arzulamaz. Onu da qeyd edək ki, ta qədimdən bizim ulularımız yedikləri çörəyə hörmət etmiş, ölməyə razı olmuş, amma yalandan, xüsusən çörəyə, yeməyə yalandan and içməmişlər. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy”unda Bamsı Beyrək ölümünə razı olur, amma canını qurtarmaq üçün yalandan Müshəfə əl basıb and içmir. Əksinə, o, Qazana dönük çıxmayacağını söyləyir və belə and içir: “Mən Qazanın nemətini çox yemişəm, bilməzsəm, gözümə dursun!” deyir.

Folklorda qarğış nümunələri də az deyil. Məsələn, “Süfrəndən urvan/urfan kəsilsin”, “Xəmirin təndirdə durmasın”, “Qazanın qaynamasın”, “Aşın ocaqda qalsın”, “Aş üzünə həsrət qalasan”, “Bağın barsız qalsın”, “Bağından nübar yeməyəsən”, “Bazarlığın bazarda qalsın”, “Ələyin ələnsin, xəlbirin göydə fırlansın”, “Əmliyin murdar olsun”, “Kabab kimi közdə yanasan”, “Mal-qaran qısır qalsın”, “Mal-qaran qırılsın”, “Ruzun üzünə gülməsin”, “Ruzunu dolu döysün”, “Ruzu deyə-deyə eldə-obada dilənçi olub dilənəsən”, “Sənəyin sinsin”, “Su üzünə həsrət qalasan”, “Suyun durulmasın”, “Suyun bulansın”, “Taxılın çürüsün”, “Taxılın tayada qalsın”, “Çuvalın boş qalsın”, “Çörəyə həsrət qalasan”, “Çörəyin boğazında qalsın”, “Çörək gözünü tutsun”, “Çörəyin urvatsız olsun”, “Çörək tapmayasan”, “Çörəyin kəsilsin”, “Çörək sənə halal/haram olsun”, “Yağın daşsın”, “Yediyin/içdiyini gözünə dursun” və s.

Süfrəylə də bağlı nümunələr kifayət qədərdir: “Surfa duası hər duadan əfzəldi”, “Süfrədə əlini saxla, məclisdə dilini”, “Süfrədən qalanı itə atarlar”, “Süfrəni yuxarı başdan düzərlər, aşağı başdan yığarlar”, “Süfrənin başı-ayağı olmaz”, “Süfrənin böyüyü olunca, donuzun kiçiyi ol”, “Süftə səndən, bərəkət Allahdan”, “Yarma aş təndirin başı” və s. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsində oxuyuruq: “Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz/açmaz” (1, 31). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Uruzun dustaq olmasından bəhs edən “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardığı boy”da kafirlərə dustaq düşən adın çəkdiyimiz alp babası Qazana deyir ki, əgər üç aya buradan qurtarıb qayıda bilməsəm, onda Qalın Oğuz eli məni ölmüş bilib yasımı tutsun, ayğır atımı boğazlayıb aşımı, yəni ehşanı versin.

Çağrılan qonaqların qarşılınması, yeməklərin hazırlanması və qonaqlara hörmət haqqında: “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edər, xanım hey” boyunda oxuyuruq: Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. Kimün ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurıq, qara keçə altına döşəq, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün demişdi” (1, 34).

Ümumiyyətlə, qonaqla bağlı saysız hesabsız atalar sözlərimiz, məsəllərimiz var. Məsələn, "Qonaq nəfəs kimidir, gəlib çıxmasa xəfə olur", "Qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa yey", "Qonağa ağzına görə aş bişirəllər", "Qonağa "get" deməzlər, palazı altından çəkərlər", "Qonağa görə süfrə açılar", "Qonağa hörmət eylə, əgərçi kafir də olsa", "Qonağın ağzına baxarlar, atına yem/arpa verərlər", "Qonağın payını Allah yetirər", "Qonağın ruzisi özündən qabaq gələr", "Qonaq bərəkət gətirər", "Qonaq bir gün olar", "Qonaq birinci gün qızıldır, ikinci gün gümüşdür, üçüncü gün misdir, dördüncü gün pisdır", "Qonaq ev yiyəsinin dəvəsidir, harda bağlasa, orda durar", "Qonaq ev yiyəsinin quludu/quzusudu", "Qonaq evin gülüdü", "Qonaq evinə motal yüklü gələn buğda yüklü gedər", "Qonaq gəlməyən ev xaraba qalar", "Qonaq ki var, gəldi-gedərdi", "Qonaq köçəri quşdu", "Qonaq sevənin süfrəsi boş qalmaz", "Qonaq süfrənin yaraşığıdır, uşaq evin", "Qonaqlıq yaxşı şeydi, bir gün bizdə, bir gün sizdə", "Qonaqsız ev susuz dəyirman", "Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi də hər ikisin", "Vaxtsız qonaq öz kisəsindən/süfrəsindən yeyər" və s.

Folklarda yeməklə, çörəklə bağlı bilməcələrə də rast gəlirik. Onlardan birinə diqqət edək:

-Söz misalı, bir gün bir obaya bir qərib gəlir. Görünür, burda çox qalacaqmış deyən, başqalarına əziyyət verməyib özünə bir alaçıq qurub yaşamağa başlayır. Sən demə, bunun qonşuluğunda bir ürəyi yuxa, dul qadın yaşayırmış. Bu qadın fikirləşir ki, qərib adamdı, kimsənəsi yoxdur, bəlkə yemək göndərim ona. Bəli, qadın durub iki növ yemək hazırlayır, yarpaq dolması, bir də kələm dolması. Bu qadının bir qulluqçusu varmış, özü də əldən bir az ayrıymış, fürsət düşəndə oğurluğundan qalmamış. Qadın həm qonağın ağılını yoxlamaq məqsədiylə, həm də qulluqçunun ona sədaqətini sınağa çəkməkçün bu iki növ xörəyi bir qazana qoyur, çörəkləri də qazanın ağzına qoyub çağırır qulluqçusuna verir ki, apar bunu çatdır o qəribə. Bəli, qərib bağlamayı açır, xörək üçün təşəkkür eləyib qulluqçudan soruşur ki, xanım daha başqa söz tapşırmadı ki? Qulluqçu cavab verir: - Xanım tapşırdı sənə deyim ki, ilimiz birdir, on iki ayı var, yarısı gecədir, yarısı gündüz. Bir də de ki, ilimizin dörd fəslə var. Qonaq bir az fikirləşəndən sonra məsələnin özəyini fəhm eləyir. Qayıdır qulluqçuya ki, get xanımına de ki, yox elə deyil, ilimiz bir olmağına birdir, ancaq səkkiz ayı var. Onun da dördü gecədir, dördü gündüz. Fəsil də ki, dörd deyil, üçdür.

Qulluqçu qayıdıb qonağın dediklərini xanımına yetirir. Xanım dərhal qulluqçuya buyurur ki, durma, tez qonağı bura çağır. Qulluqçu getməyində olsun, xanım düşünür ki, əcəb mərifətli, fəhmlə adamdır, ömrüm boyu arzum bir beləsinin əyalı olmaq olub.

Bəli, qonaq gəlir xanımın hüzuruna, əvvəlcə bir diqqətlə baxır xanıma, sonra ev-eşiyi gözdən keçirir, üz tutur sahibəyə:

-Xanım, eviniz xoşuma gəldi, ancaq, bircə nöqsanı var, o da ki, buxarının bir balaca əyri olmasıdır. Qadın o saat başa düşür ki, daşı hara atırlar. Cavabında qaydır ki, ay qardaş, buxarının əyriliyini neynirsən, tüstüsü ki, düz çıxır.

Nağıl dili yüyrək olar, çox keçmir ki, qonaqla xanımın ulduzu barışır, onlar xoşbəxt ailə həyatı qururlar. Aradan bir müddət keçir, qulluqçunun içini başlayır şübhə gəlməyə ki, bu nə olan işdir ki, iki nəfər asanca dil tapıb birləşdilər. Dözməyib bir gün xanımından xəbər alır. Qadın da sirri gizlətmir, açıb danışır buna. Deyir səni sınamaq üçün qazana altı kələm dolması, altı da yarpaq dolması qoydum, bağlamaya da dörd dənə çörək. Səninlə xəbər göndərdim ki, ilimiz birdir, yəni qazan birdir, fəslimiz on iki - yəni on iki dolma var qazanda. Altısı gecə, altısı gündüz – yəni yarısı yarpaq dolması, yarısı kələm dolması. Dörd dənə də fəslimiz var, yəni dörd çörəkdir. Sən bu xəbəri qonağa çatdıranda özün özünü faş eləmişən. Dözməyib yolda bir çörəyi, dörd də dolmanı yeməklə xanımına xəyanət eləmişən. Odur ki, qonaq da mənə o sayaq cavab qaytardı. O ki, qaldı buxarının əyriliyinə, sən bilirsən ki, sağ gözüm bir balaca çaşdı, qonaq da buna işarə eləyirdi. Mən də ona dedim buxarının əyriliyiylə nə işin, tüstüsü ki, düz çıxır. Yəni, nə olsun ki, gözüm çaşdır, ağılim, kamalım ki, öz yerindədir. İndi başa düşdünmü, niyə birləşdik? (3, 167-169).

Kiçik janrların ən maraqlı növlərindən olan yanılmacları diqqət edək: "Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir, ay axsaq aşpaz Həsən şah!", "Aşpaz Abbas bozbaş asar o başda, bu başda", "Aşbaz Abbas bozbaş asmış, İlyas aşbaz səhv salmış, Bozbaş yerə aşmış", "Aşbaz Abbas aş bişirmişdi, bişirmişdisə də az bişirmişdi", "Aşbaz Abbas aş bişirir, yoxsa ki, bozbaş bişirir", "Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul", "Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da", "Xanış dayı xış xışlayıb xam torpağı xırdalayanda, Xanım xala Xalça xalayla xaşıl bişirib, xaşılı xırda-xırda xışmalayırdılar", "Çörəyi loxmalama, loxmaladıqca loxmalanacaq", "Dəyirmanı girdi köpək, dəyirmançı vurdu kötək, bilmirəm, köpək yedi, köpdü köpək, ya da ki, kötək yedi, köpdü köpək" və sair. Əlbəttə, belə nümunələr çoxdur, istənilən qədər nümunə göstərmək olar. Xalq mahnılarında yeməklə bağlı bəlkə də hamının əzbər bildiyi bu şeirdə söhbət qabın gözəlliyindən yox, dadlı yeməkdən gedir:

Əzizim abı gözəl,
Yar yarın babı gözəl.
Bişmişin dadı, ləzzəti,
Neynirəm qabı gözəl.

Tapmacalarda da yeməklə, ərzaqla bağlı çoxlu folklor nümunələrinə rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, tapmacaları mövzu etibarilə çox qrupa bölmək olar. Məsələn bu bölgülərdən biri belədir: 1-ev əşyaları; 2-geyimlər; 3-heyvanlar aləmi; 4-bitkilər aləmi; 5-alətlər; 6-insan və onun bədən üzvləri; 7-ərzaq; 8-

meyvələr; 9-səma cisimləri; 10-yer, təbiət, təbiət hadisələri; 11-müərrəd hadisələr və 12 -elm, texnika haqqında.

Bölgüdən görüldüyü kimi, heyvanlar aləmi, bitkilər aləmi, ərzaq və meyvələr bilavasitə qida məhsullarə ilə bağılıdır. Bu isə o deməkdir ki, tapmacaların az qala otuz faizindən çoxu yemək şeylərinə aiddir. "Bostanda var bir arvad, paltar geyib qatbaqat (kələm), "Bişirsən aş olur, bişirməsən quş olur (*yumurta*). Kələmlə bağılı tapmacanın belə variantı da var:

Bir sandığı var, mərəndi,
Nə qıfılı var, nə bəndi.
Elə açılır, elə yumulur,
Heç kəs bilməz bu fəndi (kələm).

Meyvələrlə bağılı daha iki nümunəyə diqqət edək:

Bir meyvəm var, al olur,
Yetişir xal-xal olur.
Yeyirsən, turşməzədir,
Qaynadırsan, bal olur (tut).

Və ya

Hazar hazara gedər,
Mehdi bazara gedər,
Anası üç yaşında,
Oğlu bazara gedər (üzüm).

Bu tapmacanın bir variantı da var: "Atası evlənməmiş oğlu bazara gedir" (cavabı: üzüm).

Sarı Aşığın bayatı-bağlamalarında ərzaq məhsullarının adları əksini tapmış nümunələr çoxdur:

Mən aşıqəm, gələn yaz,
Al əlinə qələm, yaz.
Aşı Payız bişirdi,
Yağın tökdü Gələnyaz.

Bayatı-bağlamanın açması o qədər də asan olmasa da, belə məlum olur ki, aşı Payız adlı qız bişirmiş, yağını isə Gələnyaz adlı qız tökmüşdür.

Yaxud kabab, şiş, sümük sözlərindən istifadə edərək yazılmış bayatı-bağlamaya diqqət edək:

Açsan min-min kitabı,
Tapammazsan cavabı.
Sümükdən şiş görmüşəm,
Qızıldandı kababı (şiş - qızın barmağı, **qızıl** - üzük kabab).

Klassik şairlərimizin, yazıçılarımızın poetik qənaətlərində yeməklə, çörəklə, süfrəylə bağlı kifayət qədər nümunələr göstərmək olar. Dahi Nizamidən təkcə bir nümunəyə diqqət edək:

Darıya daraşdı saray quşları,
Qalmadı bu yerdə bir dənə darı.
Küncütdən çox olsa Dara qoşunu,
Mənim də quşlarım dənəyə onu (7, 113).

M.C.Paşayevin bədii əsərlərində də çörəklə, yeməklə bağlı Azərbaycan folklorunun pəmilər sisteminə daxil olan bir çox janrlara aid nümunələrə rast gəlinir. Bu sırada ağız ədəbiyyatının ən qədim janrlarından olan atalar sözü və məsəllər, alqış, qarğış, and, dua, təhqir, söyüş və s. xüsusi yer tutur. "Xəmir yeyənə etibar yoxdur (1, 51), "Keçi can hayında, qəssab piy" (1, 26) yaxud "Hacı ufuldaya-ufuldaya, söyə-söyə qalxdı, üzünü nöqərlərə tutdu: Siz də mat-mat baxırsınız, "çörək tutsun gözünüzü!" (5).

M.C.Paşayevin əsərlərində yeməklə, içməklə bağlı tapmacalara da rast gəlinir:

Sizə deyiləsi bir tapmacam var,
Kim tapsa, inan ki, ömrü uzanar:
Nədəndir, əkən biz, biçib yığan biz,
Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar (5, 56).

Folklorda ərzaq məhsullarının adı ilə bağlı arxaik terminlərə rast gəlirik. Məsələn, "arpa" deyəndə təbii ki, hamımız adı tanıdığımız arpanı nəzərdə tuturuq. Amma, "arpa" həm də boyunbağı formalarından biridir. 7-8 arpadan bir qatar olur. Qatarın ortasına da qızıl onluq vururlar.

1882-ci ildə A.O.Çernyayevskinin müəllifliyi ilə nəşr olunan bizim ilk Ana dili kitabımız hesab edilən "Vətən dili" kitabında (faksimil nəşr, tərtib və transfoneliterasiya edən, ön söz, qeyd və şərhlər, sözlük və cədvəllərin müəllifi Vüqar Qarabağlı) da qida ilə bağlı kifayət qədər pəmioloji vahidlərə rast gəlirik (6). Kitabda nəşr olunan 379 atalar sözündən bəzilərinə diqqət edək: "Mis qab sınımaz" (6, 727), "Ucuz ətiş şorbası olmaz" (6, 721), "Dəgirmanıñ yaraşığı torba-çuvaldır" (6, 721), "Heç kəs ayrına turş deməz" (6, 719), "Tünd sirkə qabını çatlada" (6, 719), "Bir tikəni bilmiyən min tikəni də bilməz" (6, 718), "Bəzzaz çit satar, bəqqal meyvə" (6, 717), "Zəhmətsiz bal yeməzlər" (6, 717), "Ətə pul verməz, küftəniñ böyüginə yapışar" (6, 710), "Saf suyun nə iyi var, nə dadı və nə rəngi" (6, 713), "Ac tavuq yuxusunda darı görər" (6, 702) və s. "Vətən dili" kitabında xeyli tapmacalar da nəşr olunub. Kitabda nəşr olunan bəzi tapmacalar: "Qara toyuq, qarnı yarıq" (buxarı) (6, 723), "Gög öküz getdi gəlmədi, qızıl öküz yatdı durması" (tüstü, od) (6, 722), "Bir bardağda iki su" (yumurta) (6, 683), "Ətindən kəbab olmaz, qanından kasa dolar" (nar) (6, 677), "Ağac başında sarı yumaq" (heyva) (6, 677), "Ağac başında darı quyusu" (əncir) (6, 677), "Ağac

başında unlu dağarcıq” (iydə) (6, 677). Kitabda kiçic janrlardan yanılmaclar və digər janrlardan nümunələr var.

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, qida ilə bağlı saysız-hesabsız qida adları və folklor nümunələri yaddan çıxıb yaxud yaddan çıxmaq üzrədir. Məsələn, qəfəxana, yandam, çölmək, qum-quma, eymə, qələnnik, qurt-qurt, dəstana, çıppa, iməçi, cortanı qatıq, şorov, tapı və s. Adlarla bağlı qeyd etdiyimiz fikirlər paremioloji vahidlərə də aiddir: "Səhəri bərkidin, günortanı ləngidin, axşamı tərgidin", "Hərmə hədik, sırfa gərdik, yaxşı yedik yarımadiq", "Pəndir və qoz ayrı-ayrılıqda dərdədir, ikisi bir yerdə dərməndir", "Yeyəsən qaz ətini, görəsən ləzzətini" və s.

Göründüyü kimi, folklor ilə qida mədəniyyəti və texnologiyası ilk baxışda bir-birinə doğma görünməsələr də, əslində həqiqət başqa cür özünü göstərir və belə məlum olur ki, folkorda qida ilə, yəni yeməklə-içməklə, çörəklə, duzla, su ilə bağlı istənilən qədər nümunələr vardır. Güman edirik ki, fənlərarası əlaqələrin öyrənilməsi baxımından bu cür tədqiqatların aparılmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sözsüz ki, bu həm dəmilli-mədəni irsimizin, tarixi köklərimizin və dəyərlərimizin, o cümlədən milli mətbəximizin qorunub saxlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Kitabi Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
2. *Hacı Qadir Qədirzadə*. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan, 2012, 112 s.
3. *Mehdizadə İ.* Maralı qoca dağlar. Bakı, 2003, 324 s.
4. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
5. *Paşayev M.C.* Bir gəncin manifesti. Bakı, 2016, 264 s.
6. *Çernyayevski A.O.* Vətən dili. I hissə. A.O.Çernyayevski, S.H.Vəlibəyov. Vətən dili, II hissə. Faksimil nəşr. Tərtib və transfoneliterasiya edən Vüqar Qarabağlı. Bakı, 2017, 740 s.
7. *Nizami* Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı: Az.EAN, 2004, 432 s.

UOT 81

G.Ş.Orucova

AMEA Nəsimi adına Dilşilik İnstitutu
gunel_orucova1981@mail.ru

ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN “DİVAN”INDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN YERİ

Açar sözlər: ədəbi dil, tarix, morfolojiya, qoşma, bağlayıcı, modal sözlər, ədat
Xətainin dilində köməkçi nitq hissələri kəmiyyətcə çox və fəaldır. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində köməkçi nitq hissələrinin işlək olmasını şairin şeirləri təsdiq edir. Eyni zamanda onların ədəbi dildə fəallığı ümumxalq dilinə nisbətən daha intensivdir.

Г.Ш.Оруджева

МЕСТО ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ”ДИВАН”Е Ш.И.ХАТАИ

Ключевые слова: литературный язык, история, морфология, предлог, союз модальные слова, частица

В языке Хатаи вспомогательные слова по количеству много и активны. Стихотворения поэта еще раз доказывают, что в XVI веке в азербайджанском художественном языке второстепенные части речи были активными. Кроме этого, их активность в художественном языке более интенсивна, чем в народном языке.

G.Sh.Orujova

AUXILIARY WORDS OF SPEECH IN SH.I.KHATAI'S “DİVAN”

Keywords: literary language, the history, the morphology, the postposition, the conjunction, the modal words, the particle

Auxiliary words are of high quantity and actively used in Khatai's literary language. The poems of the poet prove that auxiliary parts of speech are actively used in the XVI century Azerbaijani literature. At the same time their active usage in literary language is more frequent than in the public language.

Dil faktı baxımından köməkçi nitq hissələrinin inkişaf dövrü əsas nitq hissələrindən çox-çox sonrakı əsrlərə təsadüf edir. Əslində köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrinin lüğəvi məna fəallığını itirmiş formasıdır. Diqqət etdikdə, bu sözlərin böyük qismi isim, sifət, feil və s. söz qruplarının qrammatik ortaqlığı ilə seçilir. Morfemik yaxınlıq tələb edir ki, deyək belə sözlər adıçəkilən nitq

hissələrindən törəmişdir. Amma tədricən leksik aktivliyini itirmiş sözlər morfoloji əlamətlərlə oxşar funksiyanı daşımışdır”. Qoşma ilə ismin hal şəkilçisinin yaxın münasibətindən çıxış edərək demək olar ki, sözlər arasında sintaktik əlaqə yaratmaq üçün qoşma ilə hal şəkilçiləri arasında vəzifəcə çox yaxınlıq vardır” (6, s.298). Eyni zamanda köməkçi nitq hissələri ilə köməkçi sözlər eyni şeydir. Hiss, həyəcan bildirən sözlər köməkçi nitq hissəsi deyil, köməkçi sözdür. Demək, köməkçi sözlər anlayışı daha genişdir. Xətəinin dilində də köməkçi sözlər kəmiyyətə çox və fəaldır. Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, köməkçi sözlər leksik mənalı sözlərdən yaranmışdır. Doğrudur, bunların içində ərəb, fars əsilli vahidlər də yox deyil. Xətəi dövründən düz beş yüz il keçmişdir. Deməli, XVI əsr Azərbaycan dilində köməkçi sözlər kifayət qədərdirsə və Xətəi dilində bunlardan lazımınca istifadə edilmişdirsə, deməli, Azərbaycan dili hələ XVI əsrə qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. “Qədim türk yazısı abidələrinin qələmə alındığı dövrdə (V-IX yüzilliklər) qədim türk abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi” (5, s.615). Xətəinin şeirlərinin hamısında köməkçi sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bir məsələ də vardır ki, köməkçi nitq hissələri ümumxalq dilinə nisbətən ədəbi dildə daha işləkdir, əsasən modal sözlər və bağlayıcılar. Leksik mənası olmayan sözlərin həmin dövrdə inkişaf vəziyyətini nəzərə aldıqda, Xətəinin dilində bu sözlərin işlənmə tezliyi ümumxalq dilindən çox ədəbi dilə yaxındır.

Xətəi dilinin **qoşmaları**. Bənzətmə və müqayisə bildirən köməkçi sözlər müasir dilimizdəki kimidir. Qoşmalar ədəbi dildə milli sözlərin çoxalması ilə intensiv mövqeyə malik olmuşdur (XVI əsrin əvvəllərində ədəbi dildə işlənən Azərbaycan sözlərində getdikcə artan dəyişiklik nəzərə çarpır” (1, s.172). *Yüzünə şeytan kimi ta qılmadı zahid sücud, Mütləqa kafərdir ol, gətirsün iman yenlədən* (3, s.234; 9, s.131); Müasir Azərbaycan dilində *tək* köməkçi sözünün omonimliyi mövcuddur. Xətəidə bu, qoşma mövqeyindədir; *Ğəmdə zülfintək pərişan oldu ol nikbət rəqib, Yüz səadət bəndəyə görsətdi şimdidən* (4, s.186, 9, s.136). *Necə miskin Xətəi kimi könlü Alur bir xəndə, haşın könlü bilsün* (3, s.274; 9, s.153). *Təki* qoşması müasir ədəbi dilimiz üçün bir qədər arxaik olsa da, ümumxalq dili üçün xarakterikdir; *Mənim Pərvin təki çeşmim gecələr uyxusuz qaldı, Səadət asimanında yüzün bədri-duca gördüm* (3, s.161; 9, s.111).

Birgəlik və vasitə bildirən *ilə, ilən* Xətəidə çox işlənən köməkçi nitq hissəsidir. Bu variantlar mahiyyətə və rolca bir-birindən fərqlənmir, işlənmə tezliyi yüksəkdir, omonimlik cəhətinə malik olaraq həm də bərabərhüquqlu üzvləri bağlamağa xidmət edir. *Kim ola göndərəm mən yarə qarşu, Ki, artur həsrət ilə yarə qarşu* (3, s.235; 9, s.282); *Xeyli müddətdir ki, könlüm eşq ilə virənədir* (3, s.51; 9, s.58). *İlə* sözünün *-la, -lə* şəkilçi forması da işlənmişdir; *Həm səbrü qərarə taqətim yox, Həm dəxi kişilə ülfətim yox* (3, s.45; 9, s.226). *İlən* forması bir qədər başqa şəkildədir. Bu formadan elə də çox istifadə

edilməmişdir. *Zülf ilən xəttü ləbini kim ki, gördü, söylədi: -Xızr ilən zülmata girmiş abi-heyvan yenlədən* (4, s.174, 9, s.131).

İstiqamət bildirənlər; *Qərarım qalmadı, səbr ötdü həddən, Dü çeşmim nərgisi-bimarə qarşu* (3, s. 83; 9, s.246). *Bəs oxu bu şeiri yarə qarşu, Bülbül kimi gülüzarə qarşu* (3, s.123, 9, s.282). *Bağrıqaranın qaraldı bağıri, Şahbaz onavaranda doğri* (3, s.47, 9, s.222).

Xətəidə istiqamət bildirən qoşmanın xalq dilində işlənən variantına da rast gəlmək olar. Belə ki, qoşma aid olduğu ismin hal şəkilçisini qəbul edir. *Məşuqə saruya baxsa aşiq, Bəxti-siyəhin niqab edən eşq* (3, s.94; 9, s.232), *Düşmən qanıtək qızardı hər su, Ötkün saruya yeridi ahu* (3, s.47, 9, s.222).

Səbəb bildirənlər: *Ondan dəxi səndən ötrü gəldim, Gördüm çü yüzünü, baxa qaldım* (3, s. 93; 9, s.285); *Ey ki, heyrandır könül sən dilbəri dildar için, Qamətin sərvi-rəvandır, rüxlərin gülzar için* (4, s.86, 9, s.135); *Hezaran dürlü-dürlü səndən ötrü Ki, vardır məndə, şahın könlü bilsün* (3, s.194, 9, s.144).

Zaman bildirən qoşmalar müasir dilimizdə olduğu kimi, çıxışlıq hala qoşulur; *Dilbərə, gördüm yüzün, heyranəm ol dəmdən bərü, Göz yaşında qan ilən gəltanəm ol dəmdən bərü* (3, s.165, 9, s.145); *Mən öləndən sonra qəbrim üstə gər əzm etsə, yar, Qəbr içində anunlan imanım söyləşə* (4, s.39, 9, s.155).

Fərqlənmə bildirənlər; *Səndən özgə, dilbərə heç kim mana yar olmasun, Cövri-eşqindən mənimtək kimsə bimar olmasun* (3, s.187; 9, s.132).

Xətəi dilində bağlayıcılar. Tabesizlik bağlayıcıları: Birləşdirmə bildirən **və, vü , ü** bağlayıcılarından yalnız birincisi indiki Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də ümumxalq dilində işlənir. Amma klassik ədəbiyyatda ikinci və üçüncü variantlar işlək olmuşdur. Xətəi dilində də belədir. *Qış getdi, yenə bahar gəldi, Gül bitdövü laləzar gəldi* (3, s.108; 9, s.219); *Səbrü aramım gedibdir, görməzəm eynimdə xab, Firqətin bir eyləmişdir sübh ilə şamı mana* (4, s.46; 9, s.19). *İlə, ilən* bağlayıcıları da qoşma ilə omonim olsa da, tez-tez işlənir; *Bağ ilən bustan işində sərvə qılman iltifat, Ta ki, gəldim bir nəzər şol qamətü bəlaya mən* (3, s.157, 9, s.136).

Bölüşdürmə bildirənlər. *Sorsam ol şirin dodağın püstəmidir, ya nəbat, Yarəb, ol nazik vücudun ya səmindir, ya səmən* (4, s.94, 9, s.133); *Gəh yerir idim çü ahu dağda Gəh axar idim çü cuy bağda* (3, s.129; 9, s.223) *Bilməm özümü ki, xandəyəm mən, Ya mürdəmi, yoxsa zindəyəm mən* (3, s.65; 9, s.224).

İştirak bildirən bağlayıcılar içində *həm* təkrarlanan morfeim kimi deyil, (həm, həm də) tək işlənir; *Aşiqin məşuq yüzüdür, qibləsi, həm Kəbəsi, Sən yüzünü şahə döndər, qiblə divar istəmə* (4, s.70; 9, s.153).

İnkərlıq bildirənlər. *Nə məstü nə aqıləm, nə huşyar, Bilməm özümü ki, xandəyəm mən* (3, s.63, 9, s.248). *Nə xudadan qorxar, nə hicab çəkər, Bir kötüdə namus, ar olmayınca* (4, s.143; 9, s.307).

Xətəi dilində işlənən aydınlaşdırma bildirən bağlayıcı çağdaş Azərbaycan dili üçün işlək olmasa da, onun başqa variantı (*məsələn*) ədəbi dil

vahididir; *Bürçində övliyələrin ol filməsəl, tamam, Kövkəb içində nisbəti xurşidü mahdır* (3, s.150; 9, s.70). *Yəni* bağlayıcısı da işlək sözlərdəndir, indiki qrammatik mənada işlənir. Bir qəzəldə *yəni* bağlayıcısı rədif kimi də işlənmişdir. *Yenə bipərvahlığı yad etdigin yəni ki nə? Olur-olmaz sözü bunyad etdigin yəni ki nə?*(3, s.105; 9, s.157).

Qarşılaşdırma bildirənlər. Ziddiyyət və qarşılaşdırma bildirən bağlayıcı kimi Xətai dilindəki qrammatik mənası və nitqdəki mövqeyini bu gün də olduğu kimi saxlayır. *Kafərin rəhmi gəlür mən dərdməndin halinə, Leyk kafər səntəki yari-sitəmkar olmasun* (3, s.119; 9, s.132); *Amma ki, yetirmək olmaz anə Kim xişm edər ol mana nə sanə* (4, s.124; 9, s.235). *Vəli* bağlayıcısı müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmişdir, Xətai dilində təsadüf edilir; *Zülfün yüzün kənarını dutmuşdurur, vəli Kafər çərisi gərəti – iman dilər yenə* (3, s.24; 9, s.159).

Ancaq bağlayıcısı Xətəidən əvvəlki şairlərin dilində də yoxdur. Nəsimidə leksik vahid kimi ədat mövqeyində iştirak etmişdir; *Könlüm diləyin dünyada canan bilir ancaq*. Müasir Azərbaycan dilində *ancaq* sözü həm bağlayıcı, həm də təkcə sözü mənasında ədat kimi işlənir. Nəsimidə sözün birinci roluna rast gəlmədik (10, s.178). Xətəidə də ədat kimi işlənmişdir; *Kim qarşuna varsa, gözün örtər, Ancaq nə gözün ki, yüzün örtər* (4, s.58; 9, s.249).

Ya bölüşdürmə bağlayıcısı da təkrar işlənir (*da* işlənmir); *Ol gedən yarımmdır, ya ixtiyarımmdır gedir? Bilməzəm canımmdır, ya sevgi yarımmdır gedir?* (3, s.57; 9, s.87).

Xətəinin dilində tabelilik bağlayıcıları.

Aydınlaşdırma bildirən, müasir dildə işlənməyən (yaxud qərb qrupu dialektlərində *kim/kin* biçimlərində işlənən) *kim* bağlayıcısı Xətəinin əksər şeirlərində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamağa xidmət edir. Eyni zamanda *ki* bağlayıcısı da eyni məqsədlə, eyni qədərdə işlənmişdir. *Dün demişsən kim, sana göstərübən can alam, Yüzini göstərmədin aldın rəvanımdan rəvan* (3, s.154; 9, s.131); *Aldım qələmi ki, namə yazəm, Əhvali dilim kələmə yazəm* (4, s.24; 9, s.241).

Səbəb bildirənlər. Müasir Azərbaycan dilində *çünki* forması sabitləşmişdir. Odur ki, *çün* bağlayıcısı dili tərk etmişdir. Amma Xətai dilində hər iki bağlayıcı paralel işlənmişdir. Bağlayıcıların mövqeləri arasında fərq yoxdur. Sadəcə *çün* variantının işlənmə tezliyi daha yüksəkdir. Bu da ona görədir ki, *çün* əsas variantdır, ilkindir, *çünki* isə ikinci variantdır. Xətəinin dilində *çün* öz yerini hələ tamamilə *çünki* bağlayıcısına verməmişdir. *Çünki baş etməzsən tutduğun işi, Ər yükü gövhərdir, Saman gərəkmez* (3, s.154; 9, s.311). *Oldur oturur filan çəməndə, Çün sərvə-çəmən, çü gönçə xəndə* (4, s.48; 9, s.227). *Mah rüxsarın görü b ilqarə gəldi müddəi, Çün zühur oldu yüzündən nuri-rəhman yenlədən* (3, s.83; 9, s.131).

Şərt bildirən *əgər* bağlayıcısı çağdaş Azərbaycan dilində olduğu kimi, Xətai dilində də cümləyə şərt mənası verir. *Əgər yatsam min il toprağ içində, Dürüstdür əhdi-peymanım nə dersən?* (3, s.76; 9, s.143).

Güzəşt bildirən bağlayıcıya bir dəfə rast gəlmək mümkün oldu. *Hərçənd ad ilə mən Səbayəm, Üşşaq yoluna can fədayəm* (4, s.86; 9, s.258).

Xətai dilində köməkçi nitq hissələrindən **ədatın** daha çox işlənmə səbəbi ruhu tam azad və maneəsiz bir şairin sözün də qüvvəsini, təsirini artırmaq, nümayiş etdirmək ehtiyacının ədəbi-bədii nümunəsi kimi yaranmışdır.

Xətai dilində ən çox işlənən köməkçi sozlərdən bir qrupu da qüvvətləndirici ədatlardır. *Daha* ədatının sinonimi kimi *dəxi* sözünə rast gəlmək olur. *Gərçi Yəqubi zəif etdi fəraqi Yusifin, Zəf içində ol dəxi mən natəvandan yaxşıdır* (3, s.98; 9, s.65). *Munca gəldim, mən gədayə hiç inayət qılmadın, Eşigində qıldığım dəsti-dua qaldı mana* (4, s.69; 9, s.15). Az qala hər üç şeirindən birində ta ədatı işlənir. Həm təklikdə işlənir, həm də *ki* bağlayıcısı ilə bərabər. Ədat kimi səbəb, zaman, məkan mənə çaları yarada bilir. *Əbri-neysan ta camalın gülşəninə su verir, Qətreysi-yaşimdən özgə anda yağmur olmasun* (4, s.132) *Dünya yüzündə eşq ilə zarəm, ey sənəm, Bir söyləgil ki, üqbadə, cana, nəyəm yenə* (4, s.148). *Nə acəb, mən miskinlə könlün əgər yağma Hinduyi-zülfün ki, mülki-Rumdan tac qıla, alur* (3, s.67; 9, s.61).

Sual ədatları Xətainin dilində ənənəvi aşiq halının acılarını, qiyabi dialoqunun ifadəsinə yardım edir. *Bəs neyləyim, ey hərimi-gülşən? Həll eyləmədin bu müşkülüm sən* (3, s.142, 9, s.235); *Sən şahsən, ol ğulami-kəmtər, Baxmazmı ğulamə şahi-kişvər?*(3, s.176; 9, s.259); *Xətai çün səni can ilə sevdi, Sevən ölsünmü, sultanım, nə dersən?*(3, s.79, 9, s.143). Həm ədəbi, həm də ümumxalq dilinin sual məqamını qüvvətləndirən *məgər* ədatına da Xətaidə də eyni qrammatik mövqedə təsadüf edilir. *Çox əgləndim gələndə, ey Xətai, Məgər sana bu yerlər məskən oldu?*(4, s.23; 9, s.181)

Arzu ədatları Xətai dilini əsl şair, müdrik el ağsaqqalı və bir də ustad aşiq kimi təqdim edir. *Aşiqəm dersən könül, şərti budur aşıqlərin; Hər nə kim cananə qılsa canə xoş gəlmək gərək* (3, s.151; 9, s.96).

Əmr ifadə edən hər bir leksik və ya morfoloji vahid Xətai şeiri üçün xarakterikdir. *Qoy pırəhənin tək ola məhrəm, Tərliktək ola boyunla məhrəm* (3, s.105; 9, s.261). *Gör necə zari verür ol lənəti şeytan mana, Dünü gün lənət oxurmən lənəti-şeytanə mən* (3, s.146, 9, s.144). *Eşq odu yamandır, ey xirədmənd, Bu bəndə dolaşma, gəl eşit pənd* (3, s.158, 9, s.230).

Ədatın təsdiq, inkar məzmunlu morfemlərinə Xətainin dilində rast gəlmək tam təbiidir. Qətilik və əminliyin qüvvətli deyilməsi üçün ədatın bu növü yerinə düşür. *Mehri-eşqin nəqdinə viranə könlümdür məqam Kim, bəli, gəncin yeri daim xərab üstündədir* (3, s.79, 9, s.60).

Xətai dilində **modal sözlər** kifayət qədərdir. Dövrün anadilli şairləri ilə müqayisədə sözə modallıq, münasibət ifadə edən kəlmələrdən daha çox istifadə

Xətai şerində rast gəlinir. Söz yox ki, burada da modal sözlərin yaranma və işlənmə dərəcəsi nəzərə alınır. Məsələn, Nəsiminin dilində modal sözlər içində *bəlkə* köməkçi sözündən istifadə edilmişdir. *Hər ki Nəsimitək Sücud Fəzli-ilahə qılmadı, Div kimi bu gün anı, bəlkə bu yolda dayinə* (Nəsimi. Seçilmiş əsərləri səh.41)

Əminlik bildirən sözlər Xətai dili üçün məzmunca yeni deyil, amma morphem kimi təzədir. *Canü baş tərkin qılub təcrid ol gəvvas ilən, Əlbəttə kim, uğraşur ol gövhərin dəryasına* (3, s.78, 9, s.156).

Təəssüf bildirən modal sözlər lirik “mən”indən çox epik qəhrəmanın dilindən deyilir, lakin burada da ifadənin yaratdığı məna qürur hissini dolaylı ifadəsini açıqlayır. *Hey, hef, nə dedin, nə sözdürür bu? Mən xandanü, ol gəday xandan?* (3, s.67; 9, s.248)

Nəticə bildirən. *Əlqissə, bu sözü bilməz idim, Üşşaqi gözümə almaz idim* (3, s.95; 9, s.222).

Xətəinin dilində **nida** emosional situasiyaların ifadəsinə xidmət edir. *Əhsənt, dedim, əya vəfadar, Mən müntəzirəm, oturma, dur var* (3, s.37; 9, s.258). *Behəmdullah, səfa bulduq cəmali-növbaharindən, Könül mirati jəng olmaz anın xətti-qubarindən* (2, s.47; 9, s.144). *Demiş ki, vüsalə qabil oldu, ol sevgi nigar, həmdülillah!* (3, s.24, 9, s.286) kimi misallarda alqış ifadə edən sözləri görürük.

Çağırış ifadə edən köməkçi sözlər də çox işlənən nidalardandır. *Biçarə könül güzgüsü açıldı səfadən, Hey-hey, nə əcəb ahuyi-tatarə yoluxdum* (3, s.59; 9, s.130) *Dedim ki, əya Səba usandün, Asudə otur çözüb kəməndin* (3, s.54; 9, s.256). *Neysan kimi tökgil, ey gözüm, yaş Ol tazə bəhar getdi əldən* (3, s.127; 9, s.264). Çağırış nidalarının içində **ya** sözündən də istifadə edilir. Lakin maraqlı bir məqam var ki, şairin aşiqanə -lirik məzmunlu şeirlərində *ey* nidası daha çox dini, təbliğat məzmunlu şeirlərində isə ərəb dilindən keçmiş *ya* çağırış sözü işlənir. Hətta indi də Allah və islam müqəddəslərinə müraciət edilərkən bu köməkçi söz xitabın önünə artırılır. *Hüsn ilə zibə imişsən, ya Əli, səndən mədəd, Görk içində bay imişsən, ya Əli, səndən mədəd* (3, s.212, 9, s.33). Klassik ədəbiyyatda olduqca sıx rast gəlinən nidadır. Təəssüf ifadə edən sözlər də yox deyil. *Ol pəri peykər mana yar olmadı, heyf oldu, heyf! Aldı könlümni, vəfadar olmadı, heyf oldu, heyf!* (4, s.165; 9, s.95) *Yandım gəm oduna sərbəsər, ah, Dəstimdə nə var, getdi əldən* (3, s.157; 9, s.264).

Sevinc ifadə edən nidalər. *Pəh, pəh ki, mənəm ol cismi-bican Kim, naghah ona ulaşdı bir can* (3, s.138; 9, s.132).

Xətai hətta köməkçi nitq hissələrindən sintaktik fiqur kimi xalq dilinin köməkçi sözlərdə olan imkanlarını sınağa çəkməyi bacarmışdır. Şairin “Yəni ki nə...”, “Gərək”, “Heyf oldu, heyif...” rədifli qəzəllərində qrammatik mənalı sözlər müxtəlif üslubi məqamlara xidmət etmişdir”...belə ifadələri ədəbi dilə gətirməklə böyük şair ədəbi dili rəsmiyyətçilikdən, “quru” ifadələrdən azad

etmək fikrində olmuşdur...” (8, s.88). Xətai dilinin morfolojiyası dövrün ən mühüm ədəbi dil hadisəsi olmaqla yanaşı, bir tərəfdən Azərbaycan dilinin özəlliklərini və qrammatik bütövlüyünü nümayiş etdirmişdirsə, digər tərəfdən bu cür morfoloji sistemin onun bir hökmdar-şair kimi metaforik təfəkkürünün fərdi üslub imkanlarını təhlil etməyə real şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1982
2. Ə.Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai əsərləri. Bakı, 1975
3. Ə.Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai əsərləri (elmi tənqidi mətn). I hissə, Bakı, 1973
4. Ə.Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai əsərləri (elmi tənqidi mətn). II hissə, Bakı, 1973
5. Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı, 2006
6. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962
7. N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1993
8. S.Mehdiyeva. Ədəbi dil məsələləri. Bakı, 2012
9. Şah İsmayıl Xətai. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005
10. Y.Seyidov. Nəsiminin dili. Bakı, 2003

UOT 82-053.2

S.H.Rəsulova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rasulova.s@mail.ru

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (MAARİFÇİ-REALİST FİKİR AXARINDA)

Açar sözlər: XIX əsr, ədəbi-nəzəri fikir, uşaq ədəbiyyatı, maarifçi-realizm, Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin II yarısında təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində uşaq ədəbiyyatına münasibətin təşəkkül tarixi də həmin dövrə təsadüf edir. Onu da deyək ki, uşaq ədəbiyyatına ədəbi-nəzəri münasibətin formalaşması və inkişafı əsasən maarifçi-realist ədəbiyyatın təmsilçiləri olan mütərəqqi fikirli ziyalılara, qələm sahiblərinə aiddir.

Məqalədə biz deyilən bu məsələləri şərh etməyə çalışmışıq. Daha doğrusu, XIX əsrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına ədəbi-nəzəri münasibətin ümumi mənzərəsini, həmçinin uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında onun rolunu aydınlaşdırmağa səy göstərmişik.

С.Г.Расулова

ОТНОШЕНИЕ К ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ XIX ВЕКА (НА ОСНОВЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ)

Ключевые слова: XIX век, литературно-теоретическая мысль, детская литература, просветительский реализм, Азербайджанская литература

Известно, что уже в XIX веке Азербайджанская детская литература достигла своего расцвета. К этому же периоду относится и развитие в литературно-теоретической среде отношения к Азербайджанской детской литературе. Следует отметить, что формирование и развитие отношения к детской литературе прослеживается главным образом в творчестве прогрессивных представителей просветительно-реалистического литературного течения.

В статье автор, подходя к освещению данного вопроса с аналитической точки зрения, постаралась представить общую характеристику отношения к Азербайджанской детской литературе в XIX веке.

S.H.Rasulova

**ATTITUDE TO CHILDREN'S LITERATURE IN THE AZERBAIJANI
LITERARY AND THEORETICAL THOUGHT OF THE XIX CENTURY
(IN THE EDUCATIONAL-REALISTIC FLOW)**

Keywords: *XIX century, literary-theoretical thought, children's literature, enlightenment-realism, Azerbaijan literature*

The attitude towards children's literature in the literary-theoretical view of Azerbaijan in the XIX century (in the intellectual-realist idea)

Azerbaijani children's literature was created in the second half of the 19th century. The history of the Azerbaijani literary-theoretical approach to child literature also coincides with that period. Let's also say that the formation and development of the literary-theoretical attitude to children's literature is mainly related to the progressive intellectuals, pen holders, who are representatives of the literary-realistic literature.

In the article, we tried to explain these issues. More precisely, in the nineteenth century, we tried to clarify the general picture of the literary-theoretical attitude to the Azerbaijani children's literature, as well as its role in the development of our children's literature. Research and publication of Azerbaijan children's literature created in XIX century.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi XIX yüzilliyin ünvanına yazıldığı kimi, milli ədəbi-nəzəri fikirdə həmin ədəbiyyata münasibətin formalaşma tarixi də eyni zaman kəsiminə düşür. Başqa sözlə desək, milli ədəbi-mədəni mühitdə nəzəri bazanın cücrəməsi və inkişafı ilə onun praktiki məcrada təşəkkülü və yüksəlişi paralel getmişdir. Bu, ədəbi proses üçün təbii və qanuni bir normativdir. Çünki nəzəri-tənqidi göstəriş, istiqamət, mülahizə olmadan normal bədii faktın ərsəyə gəlməsi də mümkün deyil. Adətən münasib bədii əsər ədəbi hərəkətdə lazımı nəzəri-estetik baxış və diktələrin mövcud olduğu mühitdə pərvəriş tapır.

Bizdə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-nəzəri fikrin tarixi ilk maarifçilərdən, konkret şəkildə desək, A.Bakıxanovdan başlayır. Bu həm də yeni ədəbi hərəkətin, yeni tipli ədəbiyyatın yenidən start götürdüyü başlanğıc dövrü idi. Vətən övladı üçün nədən və necə yazmağın ilk nəzəri şərtlərini də A.Bakıxanovda görürük. Doğrudur, deyilən fakt görkəmli maarifçidə hələ rüşeym şəkliyədir. Amma XIX əsrin 70-80-ci illərində həmin rüşeym cücrəib boy atır və daha da şaxələnir. Çox keçmədən milli uşaq ədəbiyyatının kompasına çevrilir.

A.Bakıxanov "Kitabi-nəsihət" əsərinə yazdığı kiçik müqəddimədə əsəri qələmə almasının səbəbini izah edərkən göstərirdi ki, "mən nə qədər axtarıdım, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan anlaşılacaq bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin" (3, s.351). Müəllif

şikayətlənirdi ki, hal-hazırda “işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətinindir”. Göründüyü kimi, sənətkar şərq regionunda uşaqlar üçün indiyə qədər lazımı kitabların olmamasından şikayətlənir. Belə əsərlərin anlaşılıqlı dilə, nizamlı və aydın ibarələrlə, sadə məzmunla, əxlaqi ideyaya malik olmasını zəruri sayır. Bədii əsərlərin tərbiyəvi və əxlaqi tələqlərdəki ciddi rolunu nəzərə çatdıran maarifçi onu da əlavə edir ki, böyüməkdə olan nəsəl “Hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini” öyrətmək lazımdır. Çünki “pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra, onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olur” (3, s.351). Bu tezislər müəllifin kiçiklərə ünvanlanan əsərlərdən sadə dil, sadə məzmun və gərəkli ideya tələbi idi. O, sənətkardan “uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir edən” əsərlər yazmağı tələb edirdi.

Qafqaz müsəlmanları arasında böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi, mənəvi qida alması, elm öyrənməsi üçün ana dilində sağlam məzmunlu, müasir ruh və mündəricəyə malik kitabların olmaması böyük maarifçi M.F.Axundovu da ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Maarifpərvər ziyalı həyəcan və narahatlıqla bildirirdi ki, “Bizdə yüksək məzmunlu, ciddi əhəmiyyətli, nəfis elmlərdən xəbər verən kitablar yoxdur”. O, oxucu kütləsinə və gənc nəsəl sıranın ənənəvi, məzmunuz, heç nəyə yaramayan kitabları ciddi tənqid edərək yazırdı: “Bizdə bəzi kitablar da vardır ki, onları ya gərək öz əlimizlə odlayıb yandıraq, ya da çaya tullayaq” (1, s.286).

Əsrlərlə şərq məktəblərində millət balalarına tədris edilən çılpaq didaktikadan, quru öyüd-nəsihətdən ibarət kitabların gənc nəsəl heç nə vermədiyini nəzərdə tutan M.F.Axundov bəyan edirdi ki, indi “Gülüstan” və “Zinətül-məcalis” dövrü keçmişdir. “Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır (1, s.215).

Qafqaz regionunda tatar (Azərbaycan – S.R.) dilinin tədrisi üçün lazımı əsərlərin, materialların olmadığını görən ziyalı Qafqaz Təhsil İdarəsinin rəisi A.P.Nikolaiyə göndərdiyi 4 may 1853-cü il tarixli məktubunda bu dildə “dərs kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdığını” xüsusi olaraq nəzərə çatdırır, məsləhət görürdü ki, onun dram əsərlərindən məktəblərdə şagirdlərə təlim verilməsi prosesində istifadə etmək olar. Çünki bu əsərlər sadə dilə, müasir məzmun və ideyaya malikdir (2, s.58).

M.F.Axundov H.Zərdəbiyə ünvanladığı 1 yanvar 1877-ci il tarixli məktubunda “Əkinçi”nin redaktoruna üz tutaraq həyəcanla bildirirdi ki, sən Qafqaz müsəlmanlarına deyirsən ki, elm öyrənin. De görək, onlar elmi hansı məktəbdə, hansı müəllimlərdən və hansı kitablardan öyrənsinlər? Məktub müəllifi təəssüflə anladır ki, bizim nə müasir məktəbimiz, nə müasir təhsil və tərbiyəyə malik müəllimlərimiz, nə də ana dilində vətən övladlarına təlim-

tərbiyə veriləcək elm və tədris kitablarımız, bədii əsərlərimiz vardır (2, s.254). Deməli, bu cür kitabları yaratmaq mütərəqqi düşüncəli ziyalı nəslinin üzərinə düşür.

Gənc nəsil üçün lazımlı kitabların, bədii və elmi əsərlərin yoxluğu H.Zərdabi başda olmaqla “Əkinçi” əməkdaşlarını da əsaslı surətdə narahat edirdi. Qaranlıq bir mühitdə “bir məşəl” (Əli bəy Hüseynzadə), xalqın intibah tribunası rolunu oynayan qəzetin qaldırdığı aktual problemlər içərisində deyilən bu məsələ də var idi. “Kitabsızlıq” problemi qəzetin səhifələrində ciddi müzakirə və mübahisələrin predmetinə çevrilmişdi.

H.Zərdabi lazımı mənəvi sərvət olmadan vətən övladını istənilən şəkildə tərbiyə etməyin mümkün olmadığını aydın dərk edirdi. Elə buna görə də nəinki “Əkinçi”də hətta sonralar da milli məstəbda haray çəkib bildirirdi ki, “Məktəblərdə şagirdlər ağlaşırlar ki, oxumaq üçün kitabımız yoxdur” (10, s.249). Müəllif göstərirdi ki, xalqların indiki “zindəganlıq davası”nda, həyat uğrunda mübarizəsində, ölüm-dirim savaşında hər bir millət yalnız elmi və maarifi ilə qalib gələcək. Buna nail olmaq üçün xalqa “zamanın təqzasına”, dövrün tələb və ruhuna müvafiq tərbiyə vasitələri lazımdır. Həm də bu vasitələr millətin öz ana dilində olmalıdır. Müəllif bu münasibətlə yazırdı: “Odur ki, elm təhsil etmək ana dilində olanda tərəqqi etməyə səbəb olar və bu alətlər, yəni kitablar, məktəblər, qəzetlər və qeyrə ana dilində olduğuna tayfanın bizdən tərpənməyinə səbəb olurlar və tək-tək kənara gedən az olur və ya heç olmur” (10, s.244). Tərbiyə vasitələri içərisində bədii sözü, o cümlədən poeziyanı önə çəkən tərəqqipərvər ziyalı onun təsir gücünün böyük və nüfuzedici olduğunu nəzərə çatdırırdı: “Xüsusilə, şeir bir böyük alətdir ki, onunla bizim yuxuda olan qardaşlarımızı ayılmaq çox asandır” (10, s.241).

H.Zərdabi təəssüflənirdi ki, bizim indiki şairlərimiz boş və mənasız şeirlər yazır, həcvguluq edir, əsrlərlə özlərindən əvvəlki şairlərin dediklərini daha mənasız, təsirsiz və məzmunuz şəkildə davam etdirirlər. Ona görə də belə “şair kitablarını” tərbiyə vasitəsi kimi millət balalarına vermək nəinki müsbət, hətta mənfi nəticələr doğurur. Belə əsərlər uşaqlarda mühafizəkarlıq, bədbinlik, tərki-dünyalıq hissləri yaradır, onları həyatdan uzaqlaşdırır. Müəllif “Həyat” qəzetində işıq üzü görün (1906, 8 yanvar) “Bizim nəğmələrimiz” sərəlvhəli məqaləsində xalq nəğmələrinin milli arenada oynadığı əsaslı tərbiyəvi təsirdən danışır, öz fikrini faktlarla əsaslandırır. Bu tipli nəğmələri şagirdlərə öyrətməyin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir. Özünün də bu istiqamətdə müəyyən işlər gördüyünü, belə nəğmələrdən bir qismini toplayıb çap etdirdiyini, məktəblərdə tədris olunmaqdan ötrü bəzi müəllimlərə təqdim etdiyini xatırladır.

Xalqın təəssübünü çəkən, onun gələcəyi olan kiçik nəslin taleyini, tərbiyə və təhsilini düşünən “Əkinçi” əməkdaşları geniş islam coğrafiyasında uzun onilliklər boyu şərq məktəblisinə təqdim olunan ənənəvi təlim kitablarına qarşı mübarizədə yekdil mövqe tuturdular. Onlar aydın dərk edirdilər ki, belə kitablar

nə mövzu, məzmun, nə dil-üslub, nə də ideya-estetik cəhətdən məktəblilərə yaramır. Onların yaş səviyyəsinə, psixologiyasına, dərk etmə imkanlarına müvafiq deyil. Şagirdlərdə mühafizəkarlıq, qəzavü-qədəre inam hissi doğurur, bədbinlik, tərki-dünyalıq, ətalət hissi formalaşdırır. Oxuculara heç bir yeni bilik, bacarıq vermir, onların həyata baxışını məhdudlaşdırır. Belə ənənəvi təlim kitablarını “Kütubi-zəlal” (“zəlalət kitabları”) adlandıran Əhsənül-Qəvaid müsəlman övladlarının cəhalətə, miskinliyə, acizliyə düşər olmasında həmin kitabların da müəyyən rolu olduğunu, onların gənc nəsələ faydadan çox ziyan gətirdiyini acı bir həqiqət kimi nəzərə çatdırırdı. “Əkinçi” qəzetinin 29 fevral 1876-cı il tarixli nömrəsində müəllif xalqın gerilik və tənəzzülündən danışaraq bunun səbəbini belə izah edirdi: “Bunun illəti odur ki, bizim müəllimlər tufulliyətdə elmi-ədab, elmi-süluk, elmi-xəvas, əşyayi-pəndiyyat və hikməti-qəvaid ilə tərbiyə etməyib, kitabı-Hafiz, Sədi, Leyli-Məcnun, Yusif-Züleyxa və hətta Qaani oxudub elmi-kəmal əvəzinə eşqbazlıq, cürəkeşlik, həzliyyat elmləri öyrədirlər” (4, s.131). Belə kitabların “təlimi-ətfala” yaramadığını söyləyən Əhsənül-Qəvaid bir başqa məqaləsində ənənəvi mövzuda şeirlər yazan, məddahlıq, həcvguluq edən epiqonçu şairləri də tənqid edir. Bu cür şeirlər yazmaq əvəzinə “bez toxuyub” “pinəduzluq etməyi” məsləhət görür (4, s.139).

Eyni mövqeyi “Əkinçi” əməkdaşlarından o zaman gənc tələbə olan Nəcəf bəy Vəzirov da nümayiş etdirir. Qəzetin 6 noyabr 1876-cı il tarixli nömrəsində işıq üzü görən məktubunda Nəcəf bəy sərt bir ittihamla deyirdi: “İndi kitab və müəllimlərdən bir neçə kəlmə danışaq. Bizim məktəbxanada oxunan “Leyli-Məcnun”, Hafiz və qeyrə uşaq kitabları deyil. Onları ki böyük oxuyanda şura gəlir, uşaq başına nə kül töksün, onları oxuyub eşqbaz, cürəkeş olmasın və bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı öyrədirlər və dəxi səy edən yoxdur ki, bir xeyri olan şey öyrətsin” (4, s.266). Göründüyü kimi, müəllif şagirdlərə faydalı şeylər öyrətməyi, onların səviyyəsinə müvafiq olmayan ənənəvi kitab və əsərlərdən bir mənəvi qida kimi imtina etməyi məsləhət görür.

Şairləri “xalqın güzgüsü” adlandıran Nəcəf bəy, təəssüf edir ki, indi bizim şairlər müasir həyatla uzlaşan, onu oxucuya tanıdan ictimai məzmunlu şeirlər yazmaq əvəzinə “boş sözlər”, mənasız həcvlər “inşa edirlər”, halbuki bu şeirlər “məst olan çəkməçi danışığına” oxşayır, zamanın tələbinə, oxucuların mənfəətinə uyğun gəlmir (4, s.371).

Ənənəvi təhsil ocaqlarına və kitablara qarşı S.Ə.Şirvaninin mövqeyi də öz həmməsləklərinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Möhsün Badkubeyinin xeyrixah niyyətlə yazılmış bir məqaləsi ilə əlaqədar “Əkinçi”yə göndərdiyi mənzum məktubunda Seyid Əzim köhnə məktəblərdə azərbaycanlı şagirdlərə yad dildə təlim verilən mövcud kitablara qarşı üsyankarlığını ifadə edir. Onların “bisəmər” və “bibəhər” olduğunu, kiçik həmvətənlərinə bir tərbiyə vasitəsi, bilik mənbəyi kimi heç bir səmərə vermədiyini acı şikayətlərlə xatırladır:

Əvvəla, bizdə yox o məktəblər –
Ki, verə kəsbi-elmi xəlqə səmər.
Nə o günə kitablar əlan –
Ki, ola öz lisanımızda bəyan.
Bizə hasil nə şey olur yoxdan –
Ki, itibdir kitabımız çoxdan,
Hanı bizdə “Xülasə”nin səməri,
Hanı “Cəbrül-müqabil” xəbəri?
Səhl, dillərdə elmi heyət yox,
Cəmi təfriqü zərbü qismət yox.
...Dərsimizdir kitabı- “Gürbəvü muş”,
“Nəqli-həmdunə”, “Qisseyi-xərguş”.
Oxuruq, çox tərəqqi etsən əgər,
Cümlə “Tarixi-Nadir”i əzbər (4, s.419).

Şair belə məzmunşuz kitabları tərəqqinin sipəri hesab edir. O, “öz türki lisanımızda çox asan ibarətlərlə bir türki kitab”da “nəzm etdiyini” xəbər verir. Həmin kitabdan bir neçə şeiri çap üçün “Əkinçi”yə göndərir (8, s.127). Təbii ki, bu nümunələr “Rəbiül-ətfal”dan seçmə nümunələr idi.

Başqa bir şeirində sənətkar ictimai məzmunndan, pedaqoji məziyyətlərdən məhrum olan gərəksiz fars kitabları sırasında “İnşai-Mirzə Mehdi xan”, “Büstan”, “Gülüstan”, “Qisseyi-Yusif-Züleyxa” kimi əsərlərin də adını çəkir və bunları “aradan götürməyi” məsləhət bilir (8, s.65).

Özü uzun illər gülə, bülbülə, saqiyyə, meyə, aşıq və məşuqəyə, gözələ, dilbərə və s. ənənəvi şərq poetik obyektlərinə şeirlər həsr edən Seyid Əzim “Əkinçi”nin təsiri ilə bu köhnə yoldan uzaqlaşır, ictimai mövzulara əl atır, maarifçi, realist məzmunlu nəzm nümunələri yaradır. “Əhlibbanın ricası” şeirində sənətkar poeziyada köhnə yoldan uzaqlaşdığını yeni bir yol (“təriqi-digər”) tutduğunu elan edir:

Huşə gəl, mərdlik zamanı deyil,
Dəxi bidərdlik zamanı deyil.
Olma bıkar, ol mübaşiri-kar,
Gərçi bimüştəri qalıb bazar.
Yox mətai-hünər xəridarı ,
Saldı gərdun kəsədə bazarı .
Demə əşar, rəsmi-şeri unut,
İndi sən bir तरीqi-digər tut (8, s.101).

Öz dərsliklərini yazarkən pedaqoq şair bədii materialların pedaqoji əlamətlərini, uşaqların yaş və idrak səviyyəsinə uyğunluğunu nəzərə almışdı. “Tacül-kütüb”ə yazdığı müqəddimədə müəllif nəzərə çatdırırdı ki, o, dərsliyi tərtib edərkən çalışmışdır ki, kitab “şagirdlər üçün mənasının fəhmi və ibrətinin təqriri asan olub faydasından bəhrəyəb olalar” (6, s.57).

“Əkinçi”nin qələm təmsilçilərindən sonra 80-90-cı illərin ədəbi prosesində uşaq ədəbiyyatımızın pərvərinə nəzəri-tənqidi aspektdə istiqamət verənlər, əsasən, “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) və “Kəşkül” qəzetinin əməkdaşları, habelə bəzi başqa demokratik fikirli Azərbaycan ziyalıları oldular. Onlar aydın şəkildə dərk etdilər ki, “zəmanəmizin tərəqqiyə mail olan hərəkətində” ciddi bir “təcəddüd” (yeniləşməyə – S.R.) ehtiyac vardır. “Təcəddüd” isə “uzun-uzun”, yəni bütün sahələrdə əsaslı islahatlara ehtiyac yaradır. Ancaq həmin islahatlar ilk növbədə məktəb, maarif və ona lazım gələn vasitələrdən başlamalıdır. Yəni “İslah didigimiz intişare məarifdən ibarətdir. Fəsad dedigimiz zülmət-cəhldə qalmağımızdır” (11, s.225). “Ziya” qəzetinin bu mövqeyini mütərəqqi məfkurəli milli ziyalıların hamısı müdafiə edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, “təcəddodat və tərəqqiyyət və inqilab” etməkdən ötrü ilk növbədə yeni məktəb və maarif mühiti, bu məktəbdə ana dilinin tədrisi üçün həmin dildə yeni ruhlu kitablar, əsərlər, bədii ədəbiyyat nümunələri lazımdır. Uşaqlara aid mövcud “təlim və təllom” (təlim və oxu kitabları – S.R.) kitablarının şagirdlərin anlamına, dərk etmə imkanlarına, yaş səviyyəsinə müvafiq olmadığını israrla nəzərə çatdıran “Ziya” qəzeti özünün 1880-ci il 17 aprel tarixli nömrəsində yazırdı: “Bu məlumdur ki, bizim məktəblərimizdə bu haldə oxunur: Tarixə-Nadir, Gülüstan, Hafiz və Leyli-Məcnun. Əmma bir fikir iləmiyor ki, bunləri oxuməqdən bizə nə mənfəət hasil olur. Doğrudur ki, bizə tarix bilmək lazımdur. Əmma millətimizin və vilayətimizin tarixini nəinki Nadirin sərgüzəşti, məhəza ondə yazılan təşbihat və istearatı (metafora – S.R.) nəinki uşaqlər, bəlkə, onlərə dərs virən müəllimlərin əksəri dəxi bilməzlər. Və Gülüstan və Hafiz kitablərinin hədd zatində yaxşılığə söz yoxdur. Əmma uşaq xörəgi degüldür. Çünki uşaqlar onun mənə və məqsudlərin dərk etməkdən acizdürlər” (11, s.226). Göründüyü kimi, “Ziya” əməkdaşları uşaq kitablarının məzmun sadəliyinə xüsusi önəm verirlər. Eyni zamanda millət övladlarının “mərtəbeyi-kəmalə” yetişməyindən ötrü “öz ana dilimizdə” müxtəlif, rəngarəng mövzu və məzmununda “növbənöv” kitablara ehtiyacımız olduğu da qəzet əməkdaşlarının diqqətindən yayınmır (11, s.234).

Müasir həyat və ictimai mühitlə əsləşən, sağlam ruhlu əsərlərin yazılmasını vacib vəzifə sayan qəzet uşaqlardan ötrü yazılan əsərlərin istər pedaqoji, istər bədii, istərsə də ideya-məzmun baxımından onların “halətinə-münasib”, “əqlinə müvafiq” olmasını tələb edir. Maraqlıdır ki, qəzet qələm sahiblərinin qarşısında realizm tələbi də qoyur. İsrar edir ki, gərək kiçiklər üçün yazılan əsərlər “uşaqlərin gördüğündən və bildigindən bəhs idə, ta ki onu oxuməq ilə mənfəətbərdar olub və səvadxanlığında dəxü qüvvət əməl gətürüb ahəstə-ahəstə bəsirət və qoşadə çəşmlik (gözüaçıqlıq – S.R.) hüsulə gətürələr” (11, s.78). Deməli, əsasən, o əsərlər uşaqların gözünü açıb onları bəsirət sahibi edər ki, bu əsərlərin mövzusu, mündəricəsi onların gördüyü və tanıdığı

həyatdan, gerçəklikdən alınsın. Artıq bu tələb və tezis, həqiqətən də, uşaq ədəbiyyatından realizm ölçülərinə riayət etmək tələbi idi.

XIX əsrin sonlarına doğru Zeynalabdin Marağayi, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı və s. vətənpərvər qələm sahibləri də milli dirçəliş və tərəqqi yolunda atılacaq ədəbi-mədəni addımlarda, aparılacaq islahatlarda köhnə fars kitablarından yaxa qurtarmağı ən vacib vəzifələrdən sayırdılar. “Tarixi-Vəssaf” əsərinin timsalında belə əsərlərin dil və üslub qəlizliyinə toxunan Z.Marağayi “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərində (Bakı, 1982, s.379) kəskin bir etirazla yazırdı: “Tarixi-Vəssaf”ı üç dəfə oxumuşam, indi onun bir kəlməsi də yadımda qalmayıbdır... Elə bir adam tapmaq olmaz ki, onu oxuyub müəllifinə lənət oxumasın. Ona görə ki, əslən bilinmir ki, Çingiz nə qələt dartmışdır... Yaxud, Hülakü nə kimi əbəs iş görmüşdür... Belə çətin bir kitabı verirlər uşağın əlinə. Yazıq uşaq oxuyub bir şey başa düşməyəndə ağac-fələqqə ortalığa gəlir. Halbuki müəllim özü də o kitabdan bir şey anlamır”. Z.Marağayi Hafiz “Divan”ının tədris vasitəsi kimi uşaqlara verilməsinə qəti etiraz edir. Bildirir ki, buradakı rəmzi deyimləri, mərtəbəli ifadə və ibarələri heç böyüklər oxuyub anlamırlar. Kiçiklər onu necə dərk edib mənfəət götürə bilirlər.

E.Sultanov da 1892-ci ildə (№3071) “Novoye obozreniye” qəzetində dərc olunan “Azərbaycanlılar nə oxuyurlar?” məqaləsində azərbaycanlı balaların müaliə sferasını zəbt edən fars kitablarını, o cümlədən “Bustan”, “Gülüstən” və Hafiz divanını kəskin şəkildə tənqid edir. Qeyd edir ki, uşaqların anlamadığı faydasız kitablar onların həyat eşqini öldürür, mübarizə əzmini qırır, onlarda itaət və təvəkkülə inam hissi formalaşdırır (12).

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nəzəri-estetik proqramının hazırlanmasında, çağdaş ədəb-mədəni və pedaqoji gerçəklilyə uyğun metod və tipologiyasının müəyyənlişməsində M.Şahtaxtlının da müəyyən əməyi vardır. Böyüməkdə olan nəslə Avropa tipli əsərlərlə tərbiyə etməyi cari milli həyatın ən aktual problemi kimi qabardan maarifpərvər ziyalı ata-baba məktəblərindəki fars kitablarına kəskin protest elan edir. “Kavkaz” qəzetində (1882, 9-16 may, 4, 17 iyun) silsilə şəklində çap olunan “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” (“Школьная жизнь у мусульман”) məqaləsində bu məsələyə geniş şəkildə toxunur və həmin kitabların şagirdlərdən ötrü mənfi səciyyəsinə də geniş şəkildə şərh edir. Həmin kitablar bunlardır: “Tərəssül”, “Gülüstən”, Hafizin divanı, “Camei-Abbas”, “Tarixi-Nadir”, “Əbvabül-cinan”, “İnşai-Mirzə-Mehdi xan”, “Xəzani-Bahar”, “Tarixi-Möcəm” (7, s.276).

Yad dildə yazılmış belə kitabların heç bir məziyyət ilə uşaqlara səmərə vermədiyini elmi dəlillərlə əsaslandırın təəssübkeş tənqidçi izah edir ki, “farslar və azərbaycanlılar məktəb yetişdirmələrini öz ədəbiyyatlarının heç bir pedaqoji ləyaqəti olmayan nümunələri ilə tanış edirlər. Oxunun məzmunu uşaqların yaş

səviyyələrinə uyğunlaşdırılmır, asan mətndən çətinə keçmək barədə heç kəs fikirləşmir” (13).

Müəllif ayıq bir tənqidçi və pedaqoq duyumu ilə bildirir ki, azərbaycanlı uşaq səkkiz il alaqaranlıq məktəb binasının boğucu havasında Hafiz və Sədinin müəmmalı ifadələrindən və çılpaq məhəbbət səhnələrinin təsirindən ibarət əsərlərin təsiri altında gənc, sağlam və həssas qəlbini zəhərləyir. Nəticədə isə nə real varlıq, nə tarixi keçmiş haqqında faydalı bir məlumat ala bilmir (7, s.278). Göründüyü kimi, Şahtaxtlı uşaqlara mənəvi sərvət kimi elə əsərlər təqdim etməyi lazım bilir ki, bu əsərlər real həyatla, xalqın tarixi keçmişi ilə bağlı olsun. Əslində bu, tənqidçinin uşaq ədəbiyyatından realizm və millilik tələbi idi.

“Şərqi-rus” qəzetində yenidən bu məsələyə qayıdan M.Şahtaxtlı bildirir ki, dərs və qiraət kitabları tərtib edə bilmək üçün bir çox elm və fənlərdən xəbərdar olmaq, o cümlədən “pedaqoji və psixoloji qaydalarında mütəxəssis olmaq”, “pək çox məlumat və vüquf sahibi olmaq” lazımdır (7, 94). Deməli, “kiçiklər üçün” əsər yazmaq heç də asan deyil. Bu iş xüsusi bilik, bacarıq və istedad tələb edir.

Ədib və şairlərimiz uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, bədii xisləti ilə əlaqəli təlqin etdikləri nəzəri-estetik fikir və mülahizələri əyaniləşdirmək yolunda da müəyyən təşəbbüslər göstərirdilər. Kiçik oxucuların mütaliəsinə təqdim olunacaq əsərlərdə “nədən və necə” yazmaq probleminə əməli fəaliyyətin nəzəri fikirlə uzlaşdırılması səmərəli bir üsul idi. Bu mənada görkəmli pedaqoq və yazıçı S.M.Qənizadənin atdığı addım xüsusi maraq doğurur. Özünün təsis etdiyi (1887) “rus-tatar” (“rus-Azərbaycan”) məktəbində müəllim işləyən, həm pedaqoji həyatın ehtiyaclarını, həm də ədəbi prosesin gedişatını yaxşı dərk edən sənətkar xalq nağılının süjeti əsasında “Tülkü və Çaq-çaq bəy” adlı bir mənzum nağıl yazıb 1893-cü ildə ayrıca kitabça halında nəşr etdirdi. Bilavasitə uşaqlar üçün qələmə alınmış bu poemanı yazmaqda müəllifin məqsədi kiçik vətəndaşların oxuya olan ehtiyacını ödəmək idisə, digər daha vacib məqsədi “zəmanə şairlərinə” uşaqlardan ötrü necə əsərlər yazmağı anlatmaq, öyrətmək idi.

Həqiqətən də, S.M.Qənizadə əslində şair yox, yazıçı idi. Amma o, “Tülkü və Çaq-çaq bəy”i məqsədli olaraq nəzmlə yazmışdı ki, müasiri olan qələm sahiblərinə örnək olsun. Deyilən məsələnin mahiyyətini müəllif dostu M.T.Sidqiyyə məktubunda ətraflı şəkildə izah edir. Belə ki, Sidqi 1894-cü ildə S.M.Qənizadəyə məktubunda haqqında danışdığımız poemanı uşaqlar üçün yazılmış yaxşı bir əsər kimi tərifləmiş, təqdir etmişdi. Tərfi təvazökarlıqla qəbul edən Qənizadə cavab məktubunda “Tülkü və Çaq-çaq bəy”i yazmaqda mətləbinin nə olduğunu geniş şəkildə izah etmişdi. Göstərmişdi ki, F.Köçərlinin A.S.Puşkindən tərcümə etdiyi “Torçu və balıq” əsəri meydana çıxdıqdan sonra mən Firidun bəyə “kağız” yazıb bildirdim ki, bəlkə, o da bizim “millət

nağıllarımızdan” millət balaları üçün qələmə alsın ki, onlar bundan “naferaq” olalar. Ancaq Firidun bəydən bir xəbər çıxmadı. Sonra “öz həmvətənlərim – Şirvanın növcavan şairlərinə bu təklifi etdim və həkaza onlar həm hekayənəvisliyi şəni-şairliyə layiq görmüyüb baş qaçırdılar. Məsəl var, deyərlər: Qız qarıyanda dayısı boynuna düşər. Lazım gəldi ki, imtahan üçün bir nəql yazıla ki, ta xaqanilik iddiasilə şöhrət diləyən xudpərəstlərə isbat olunsun ki, bu zəmanədə hekayənəvislik bazarı-Xacə Hafiz xətm etdiyi qəzəliyyatın təhrifatından rəvacdır (5, s.279). Müəllif onu da əlavə edir ki, hamıya məlumdur ki, “hər bir əsrin öz təqzasına müvafiq əməl etmək şərti-əqlidir.” İndiki zəmanə məhz bu tipdə əsərlər meydana gətirməyi tələb edir. Çünki “indiki bu mədəniyyət əsrində”, hər şeyin rəngi dəyişmiş, başqa bir nizam və səliqə üzrə hərəkət başlamışdır. İndi “meydani-nəzmdə” məcazi söz və mətləblərdən istifadə bir səmərə vermir, “köhnə sələhşurluq şivəsilə çökəni-zəban oynadıb, zülf və kakilə mədh və rəzəc oxumaqlıq süni-şeyriyyətdə hünər sanılmayıb, məsxərəbazlıq görünür. Ona görə də bu əsrin şairləri qəzəlخانlıqdan əl çəkib “hekayənəvisliklə” məşğul olmalıdırlar. Təbii ki, “hekayənəvislik” dedikdə, müəllif xalqın, öz həyatından, məişətindən, gerçək həqiqətlərindən, milli varlığından yazmağı, sənətdə realist ölçülərə əməl etməyi nəzərdə tuturdu. Nəhayət, M.T.Sidqiyyə məktubunda Sultan Məcid açıq şəkildə ifadə edirdi ki, “Çaq-çaq” hekayəsilə özümə dərd-sər verməkdən murad həmin bu bir mətləb idi ki, özgələrə ibrət olsun.”

Azərbaycan ziyalılarını düşündürən əsas məsələlərdən biri uşaq kitablarını fars dilinin inhisarından qurtarıb onu milli məcrada, milli dildə inkişaf etdirmək idi. S.Vəlibəyov rus dilindən təbdil etdiyi “Qüdrəti-xuda” (1888) əsərinə müqəddimədə qeyd edirdi ki, uzun illərdir ki, bizim məktəblərimizdə fars dili hakim olub vətəndaşlar öz “vətən dilimizə meyl etməzlər”. Ancaq son vaxtlar biz anlamağa başlamışıq ki, “fars lisanından bizlərə ən gərəkli dil özümüzün ana vətən dilimizdir”. Ona görə də müəllif ana dilimizdə uşaqlar üçün yeni-yeni əsərlər yazmağı vacib vəzifələrdən hesab edirdi (9, s.2).

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundov M.F.* Əsərləri: 3 cilddə, II c., Bakı: Elm, 1988
2. *Axundov M.F.* Əsərləri: 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1988
3. *Bakıxanov A.* Bədii əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973
4. “Əkinçi” qəz. (1875-1877). Tam mətni. Təkrarnəşr. Bakı: Azərnəşr, 1979
5. *Qənizadə S.M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1965
6. *Məmmədov X.* XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 1992
7. *Şahtaxtı M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2006
8. *Şirvani S.Ə.* Əsərləri: 3 cilddə, II c. Bakı: Yazıçı, 1969
9. *Vəlibəyov S.* Qüdrəti-xuda. Tiflis: Kəşkül, 1888

10. *Zərdabi H.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1960
11. “Ziya” qəzeti. Tam mətni. I kitab. Təkrarnəşr (latın əlifbası ilə nəşrə hazırlayan: Əliyev M.). Bakı: Qanun, 2013
12. З.С-въ (Эйналы бек Султанов) // Новое обозрение, Тифлис, 1892, №3071
13. «Кавказ», Тифлис, 1882, №121

UOT 80

F.A.Yusifov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yusifovf56@bk.ru

ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ METODİKASI: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR

Açar sözlər: interaktiv təlim, ədəbiyyat tədrisi, təlim texnologiyası, fasilitator, tədris programı

Məqalədə ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursunun qarşısında duran vəzifələrdən və bu vəzifələrin həlli yollarından söhbət açılır. Göstərilir ki, bu vəzifələr içərisində məktəbin, müəllimin hazırlığı işinin və dövrün ehtiyacları önəmli yer tutmalıdır. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursu günün tələblərinə cavab verəcək səviyyədə yenilənməli, təlim strategiyalarında ciddi dəyişikliklər aparılmalı, tədris prosesində interaktivliyin təmin olunmasına şərait yaradılmalıdır. Müasir təlim texnologiyalarından səmərəli şəkildə istifadə, gənc mütəxəssislərin ehtiyaclarını ödəyəcək səviyyədə bilik və bacarıqların aşılınması, müəllimlərin peşə fəaliyyətləri üçün müvafiq kompetensiyaların formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalı, tələbə şəxsiyyətinin müəllim şəxsiyyətinə çevrilməsi işində öz layiqli rolunu oynamalıdır.

Ф.А.Юсифов

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ: ПРОБЛЕМЫ, ЗАДАЧИ

Ключевые слова: интерактивное обучение, преподавание литературы, технология обучения, фасилитатор, учебная программа

В статье рассматриваются задачи, стоящие перед курсом методики преподавания литературы и пути решения этих задач. Отмечается, что среди этих задач важное место должна занимать работа, направленная на подготовку школы, учителя, а также требования сегодняшнего дня. Курс методики преподавания литературы должен обновляться в соответствии с требованиями времени, должны вноситься серьезные изменения в стратегиях обучения, должны создаваться условия для обеспечения интерактивности в процессе обучения. Основное внимание должно быть уделено эффективному применению современных технологий обучения, внедрению знаний и навыков на уровне, отвечающем потребностям молодых специалистов, формированию соответствующих компетенций для профессиональной деятельности учителей, что должно сыграть существенную роль в преобразовании личности студента в личность учителя.

LITERATURE TEACHING METHODOLOGY: PROBLEMS, TASKS

Keywords: *interactive training, literature methodology, training technology, facilitator, educational program*

The article deals with the tasks facing the teaching methodology course and ways to solve these problems. It is shown that among these duties the needs of the school, the teacher's work and the needs of the era should play an important role. Literature teaching methodology course should be upgraded to meet the needs of the day, significant changes to learning strategies should be made, and conditions for interactivity in the learning process should be improved. The effective use of modern training technologies, empowerment of skills and capacities to meet the needs of younger professionals, the formation of appropriate competences for teachers' professional activities should be in the focus of attention and play a decent role in transforming student identity into teacher personality.

Ədəbiyyat müəllimlərinin peşə hazırlığı sirlərinə yiyələnməsi işində mühüm rol oynayan fənlərdən biri də ali məktəblərin bakalavriat təhsil səviyyəsində dördüncü tədris ilinin payına düşən ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursudur. Qüvvədə olan tədris planına əsasən bu kursun mühazirələr və seminarlar formasında aparılmasına ayrılan vaxt 90 saati əhatə edir. Nəzəri kurs tamamlandıqdan sonra sonuncu – VIII semestrdə tələbələrımız bir semestr ərzində (14 həftə, 21 kredit) pedaqoji təcrübəyə çıxırlar. Onlar bu müddət ərzində auditoriyada aldıkları bilikləri tətbiq etməyə, praktik bacarıqlara yiyələnməyə başlayırlar. Təbiidir ki, tələbənin bu təcrübələrdə bir ədəbiyyat müəllimi kimi uğur qazanmasının əsas mənbəyi onların peşə hazırlığı işinə yaxından köməklik göstərən ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursu hesab olunur. Bu kurs pedaqogikanın, psixologiyanın, ixtisasın peşə hazırlığı fənlərinin gördükləri işi tamamlamağı – belə bir çətin işi həll etmək vəzifəsini öz üzərinə götürməli olur. Şübhəsiz ki, onun nəzəri-metodoloji bazası lazımi səviyyədə olmasa, bu baza orta məktəbin və müəllim hazırlığının ehtiyaclarını nəzərə almasa, tələbə şəxsiyyətindən müəllim şəxsiyyətinə keçid işində öz üzərinə düşən vəzifəni layiqincə dərk edib yerinə yetirməsə, onda müəllim hazırlığı işində keyfiyyətin təmin olunması işini tamamilə bir kənara qoymaq lazım gələr.

Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr, müəllimlərlə aparılan söhbətlər, ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum), orta məktəbin ədəbiyyat dərslük komplektlərinin (dərslük və müəllim üçün metodik vəsaitlərin) nəzərdən keçirilməsi, ali məktəblərdə tədris olunan ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursunun məzmunu ilə tanışlıq, ali məktəbin iş təcrübəsinin

öyrənilməsi bizdə belə bir qənaət yaratdı ki, müəllim hazırlığı ilə bağlı görülən işləri yetərli saymaq olmaz. Bunu bir neçə mülahizəni əldə rəhbər tutmaqla əsaslandırmaq olar.

Əvvəla, ali məktəbin ədəbiyyat tədrisi metodikası kursu gerçəkliyin ehtiyaclarını ödəmək işində gənc mütəxəssislərimizə lazımı səviyyədə bilik, bacarıq və vərdisləri aşılaya bilmir.

İkincisi, kursun məzmununda ehtiyacları ödəyəcək səviyyədə nəzəri və təcrübi materiallar olsa da, bir çox hallarda kursu tədris edən müəllimlər belə bir kompetensiyalara malik olan mütəxəssislər olmurlar.

Üçüncüsü, kafedralarda kursu aparan müəllimlər sahə üzrə mütəxəssis olsalar da, onların başladığı işi pedaqoji təcrübələr zamanı kadr çatışmazlığı ucbatından qeyri-ixtisasçılar davam etdirməli olurlar. Onlar nəzəri məsələləri yaxşı bilmədiklərindən təcrübələr zamanı tələbələrə köməklik göstərməkdə çətinlik qarşısında qalırlar. Beləliklə də, auditoriyada alınan nəzəri biliklərlə istehsalat təcrübəsinin arasında əlaqələrdə davamlılıq itirilmiş olur.

Dördüncüsü, dərslərinin çatışmazlığı ucbatından metodika kursları qeyri-ixtisasçılara həvalə olunur, əvəzində də həm kurs, həm tələbə, həm də müəllim hazırlığı qarşısına qoyulan vəzifələr reallaşmamış qalır, sahəyə dövlətin ayırdığı vəsait isə havayı yerə xərclənir.

Beşincisi, ali məktəb müəllimi ixtisasın sahibidir, dövlətin irəli sürdüyü tələblər əsasında dərslərini keçir, gənclərin müasir ruhda təhsil almasına şərait yaradır, müasir təlim texnologiyalarından istifadənin nəzəri və təcrübi məsələlərini tələblərinə öyrədir, pedaqoji təcrübədə tələbələrinin yanında olur, amma məktəb təcrübəsində başqa bir mənzərə ortaya çıxır: orta məktəb dərsləklərində, müəllim üçün metodik vəsaitlərdə yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə lazımınca diqqət yetirilmir. Nəticədə ali məktəbdə müəllim hazırlığına dair alınan bilik və bacarıqlarla orta məktəbin ədəbiyyat kursu arasında böyük bir fərq yaranmış olur. Əslinə qalanda, məktəb dərsləkləri fəal (interaktiv) təlim texnologiyalarının tələbləri ruhunda ərsəyə gəlməlidir. Təəssüf ki, belə bir ziddiyyətli məqamlar nə ali məktəb müəllim hazırlığı işinə, nə də orta məktəb ədəbiyyat kursunun məzmununa yarayır.

Rəsmi sənədlərimizdə öz əksini tapan məsələlərin reallaşdırılması, xüsusən də müasir təlim texnologiyalarının tədris prosesinə gətirilməsi, gənc ədəbiyyat müəllimlərində müvafiq səriştənin formalaşdırılması istiqamətində hələ çox işlər görülməlidir.

İlk növbədə, ali məktəblə orta məktəb arasındakı uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmalıdır. Standartlar rəsmi dövlət tələbidir. Fənn kurikulumlarını təsdiq edən də hökumətimizdir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı əsasında ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı sənədi tədris prosesinin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Fənn kurikulumu, dərsləklərinin yaradılması da bu sənədin tələbləri əsas götürülür. Deməli,

orta məktəbin dərslik komplekti öz üzərinə düşən işi lazımi səviyyədə yerinə yetirməlidir. Hesab edirik ki, bu məsələ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaxın gələcəkdə müsbət həll ediləcəkdir.

Müəllim hazırlığı işində ehtiyacların öyrənilməsi və ödənilməsi, uğurlar və çatışmazlıqların müəyyən olunması, çatışmazlıqların həlli istiqamətində müəyyən addımların atılması və lazım gələrsə, yüksək səviyyələrdə tədbirlər planının işlənilib hazırlanması bu gün daha çox aktualıq kəsb edir. Əgər kursun məzmunu, öyrədilmə metodikası, qiymətləndirmə mexanizmləri mövcud tələbatı ödəməkdən geri qalırsa, bunu törədən səbəblərə qarşı ciddi addımlar atılmalıdır. Bu işi isə yeni dövrün tələbinə, məktəb və müəllimin ehtiyaclarına doğru istiqamət götürən metodika kursu yerinə yetirə bilər.

Ədəbiyyat tədrisinin təhsil islahatı tələblərinə uyğunlaşdırılması bu gün ən vacib məsələlərdən biridir. Bunu yenilənmək işini tamamlayan orta məktəbin ədəbiyyat kursu da bir vəzifə olaraq diktə edir.

Yeni kursun qarşısına dövlətimiz tərəfindən olduqca ciddi vəzifələr qoyulmuşdur. Onlardan təhsilalanlara həyati bacarıqların aşılınması, müasir təlim texnologiyalarının, elektron resursların tədris prosesinə gətirilməsi, dərslərdə fəal (interaktiv) təlim texnologiyasından istifadə, əyanilik, multimedianın imkanlarından istifadə yolu ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təlimdə "subyekt-subyekt" münasibətlərinə, "yaddaş məktəbi"ndən "düşüncə məktəbi"nə keçilməsini, nəticəyönümlü və şəxsiyyətyönümlü təhsilin həyata keçirilməsini və s. xatırlatmaq olar.

Amma təəssüflər olsun ki, orta məktəbin ədəbiyyat dərslik komplekti bir çox hallarda bu vəzifələri diqqətdə saxlamamışdır. Həmin komplekslərin məzmunu üzərində aparılan müşahidələr onu göstərdi ki, ədəbiyyat təhsil proqramının (kurikulumun) məzmun, təlim strategiyaları və qiymətləndirmə ilə bağlı nəzərdə tutduğu işlərin məzmunu təhrif olunmuş, müasir təlim texnologiyalarından imtina olunmuş, bir çox hallarda standartların reallaşdırılması formal xarakter daşımış, əsas diqqət ənənəvi təlimin reallaşdırılmasına doğru yönəldilmiş (əslində müəllim üçün vəsaitlərdəki iş nümunələri, dərsliklərdəki sual-tapşırıqlar sistemi nə ənənəvini, nə də yenini ifadə edir. Qovuşuq, diffuziyaya uğramış hibrid bir quruluşu xatırladır - F.Y.), orta məktəbin ədəbiyyat dərslik komplektində fəal (interaktiv) təlim "unudulmuşdur".

Ədəbiyyat tədrisi metodikasının rastlaşdığı problemlərdən biri də kadrlarla bağlıdır. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllim kadrlarının əvəzənilməz rolunu xüsusi ilə vurğulamaq istərdik. Gələcəyin ədəbiyyat müəllimi nələrdən xəbərdar olmalıdır sualına çoxlu və fərqli cavablar vermək mümkündür. Burada onun ixtisasını mükəmməl bilməsi ilə yanaşı, şəxsi keyfiyyətlərinə, səriştəsinə qədər hər bir şeyi nəzərdə tutmaq olar. Biz təxmini

olaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq qərarına gəldik. Belə hesab etdik ki, müəllim üçün gərəkli olan minimum bilik və bacarıqlara aşağıdakı məsələləri daxil etmək olar:

1. Təhsil haqqındakı rəsmi sənədlər (qanun, konsepsiya, strategiyalar, yol xəritəsi və s.) müəllimdən nə istəyir (yəni məzmununu);

2. Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisinin məqsəd və vəzifələrini, ədəbiyyat dərslərinin perspektiv və cari planlaşdırılmasını, dərslərin təşkili və qiymətləndirilməsi işinin məzmununu və onları həyata keçirmək qaydalarını, ədəbiyyat təliminin istifadə etdiyi üsul və vasitələrin məzmununu və onlardan praktik olaraq istifadə etmək yollarını;

3. Ədəbiyyat dərslərinin məzmununu, ona tənqidi yanaşmağı, onunla lazımı səviyyədə işləməyi, bu bacarıqlara sahib olduğunu nümayiş etdirməyi;

4. Bir ədəbiyyat müəllimi kimi vacib, zəruri, müasir tələblərə cavab verən elmi-nəzəri, pedaqoji-psixoloji və metodik biliklərə ehtiyacların nədən ibarət olduğunu, onları ödəmək imkanlarını müəyyən etməyi;

5. Ədəbiyyat dərslərində internet resurslarından istifadə işinin məzmununu, bu resursların imkanlarının nədən ibarət olduğunu, onlardan pedaqoji-metodik baxımdan istifadənin yollarını müəyyənləşdirməyi;

6. Tədqimatlar etməyi, tədqiqatlar aparmağı, "öyrənməyi öyrətməyin" yollarını, özünüinkışaf, özünütəkmilləşdirmək qaydalarını;

7. Müəllim ən zəruri təşkilati, idarəetmə və ünsiyyət bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirə bilər və s. (bax 5, s.83)

Bu gün gənc ədəbiyyat müəlliminin ehtiyac duyduğu ən vacib məsələlərdən biri də onların peşələri ilə bağlı müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsidir. Tədris prosesinin məzmununa nələr daxildir, tədrisin təşkili və idarə olunmasında nələri bilmək vacibdir, dövlət standartlarının reallaşdırılması necə həyata keçirilməlidir, mövzuların tədrisində təlim strategiyalarını necə seçməlidir, qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi necə olmalıdır, müəllimin davranış modelinə nələr daxildir və onu necə həyata keçirmək mümkündür, müəllimin fasilitasiya bacarıqları nələrdən ibarətdir və bunu necə həyata keçirmək mümkündür və s. kimi onlarca məsələlər ali pedaqoji təhsil müəssisələrində gündəmdə dayanan ən vacib işlər sırasındadır. Gənc ədəbiyyat müəllimlərinin peşə hazırlığı prosesində qaldırılan məsələlərin reallaşdırılması ilə yanaşı, həmin bilik və bacarıqların tələbələrə necə aşılması yollarına da yenidən nəzər salmaq hazırda bir zərurətə çevrilməkdədir.

Ədəbiyyatın tədrisi metodikası fənni gələcəyin ədəbiyyat müəllimlərində yuxarıda adıçəkilən keyfiyyətlərin, bilik və bacarıqların olmasını hədəf götürməlidir. Dövlətin təhsil siyasətini bilmədən, şagirdlərlə, dərsləklərlə işləmək bacarığına sahib olmadan, tədris prosesini təşkil etmək, planlaşdırmaq, idarə etmək, qiymətləndirmə və monitorinq aparmaq, sənətinin sirlərinə

ziyələnmədən, yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə, sənət sevgisinə sahib olmadan gələcəyin yaxşı ədəbiyyat müəllimi olmaq mümkün deyil.

Ali məktəbdə dərs deyən müəllim özünü vəzifəsinin icrasına mənəvi və hüquqi baxımdan tam hazır hesab etməlidir. Onun pedaqoji fəaliyyətinin əsasında həmin rəsmi sənədlərin tələb etdiyi məzmun dayanmalıdır. Bunun üçün də öncə "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu'nun aşağıdakı müddəalarını xatırlatmaq istərdik:

4.0.1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

4.0.2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə ziyələnen, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq;

4.0.3. sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq (3).

Hər bir ali məktəb müəllimi kimi metodika kursunu apan müəllim də orta ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran vəzifələrə bələd olmalıdır. Bu münasibətlə həmin Qanundan bəzi seçmələri də xatırlatmaq yerinə düşər:

19.1. Ümumi təhsil təhsilalanlara elmlərin ümumi əsaslarının öyrədilməsini, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasını, onların həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını təmin edir.

19.2. Ümumi təhsil təhsilalanların fiziki və intellektual inkişafına, zəruri biliklərə ziyələnməsinə, onlarda sağlam həyat tərzinə və sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş təfəkkürünün formalaşmasına, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissinin aşılmasına, ailə, cəmiyyət, dövlət və ətraf mühit qarşısında hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır (3).

Ümumtəhsil müəssisələrin güddüyü əsas məqsəd nədir? sualına da yenə həmin sənədin aşağıdakı bəndlərində cavab verilir. Hər bir ədəbiyyat müəllimi öz pedaqoji fəaliyyətində buradakı tələbləri əldə rəhbər tutmalıdır. Unutmayaq ki, orta məktəb dərsləkləri yaradılanda da məhz həmin tələblərin həyata keçirilməsi bir zərurət kimi qarşıya qoyulur.

19.13. Ümumi orta təhsilin məqsədi təhsilalanların şifahi nitq və yazı mədəniyyətinin, ünsiyyət bacarığının, idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafını, təhsil proqramına daxil olan fənlər üzrə və eləcə də dünya

sivilizasiyasının inkişafı haqqında müvafiq bilik və təsəvvürlərinin formalaşdırılmasını, müasir informasiya-kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətini, hadisələri qiymətləndirmək və öz gələcək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək bacarığını təmin etməkdən ibarətdir.

19.17. Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilalanların istedad və qabiliyyətinin reallaşdırılması, müstəqil həyata və peşə seçiminə hazırlanması, fəal vətəndaş mövqeyinin, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət hissəsinin və tolerantlığın formalaşdırılması, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və digər texniki vasitələrdən sərbəst istifadə etməsi, iqtisadi biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, xarici dillərdən birində, yaxud bir neçəsində ünsiyyət saxlaması və s. təmin olunur (3).

Məlum məsələdir ki, tələbələrin bilik və bacarıqlara yiyələnməsi işində mühazirə, seminar, laborator məşğələləri, sərbəst işlər, kurs işləri, müxtəlif layihələrdə iştirak, istehsalat təcrübələri öz lazımı dəstəyini verir. Amma görülən işləri yetərli saymaq mümkündürmü? Müşahidələr göstərir ki, bu gün həmin suala müsbət cavab vermək olmur. Ehtiyaclar onu göstərir ki, tələbələrə biliklərin çatdırılması yollarının özündə də ciddi dəyişmələr lazımdır.

Aydındır ki, ədəb qaydalarını əzbərlətməklə subyekti ədəbli etmək mümkün olmadığı kimi, yaxşı müəllim keyfiyyətlərini tələbələrə əzbərlətməyin də heç bir faydası ola bilməz. Yaxşı ədəbiyyat müəlliminin hansı keyfiyyətlərə malik olması işinə nəzəri şərhlər vermək də bu gün olduqca səmərəsiz bir işdir. Zaman məsələyə başqa bir prizmadan yanaşmanı tələb edir. Bu, hər şeydən əvvəl, məşğələlərin təşkilində yeni təlim üsullarının, yeni təlim texnologiyalarının və metodlarının tədris prosesinə gətirilməsi zərurətidir.

Ali məktəb müəllimi gənclərin peşə sirlərinə yiyələnməsi işində bilikləri ötürən rolundan, ənənəvi qaydadan imtina etməlidir. Ənənəvi yolun nəticəsi o olur ki, tələbə ona təqdim olunan informasiyaları yadda saxlamağa, əzbərləməyə çalışır, əməli işində isə onu nə tətbiq edər, nə də təfəkkür süzɡəcindən keçirə bilir. Həmçinin ənənəvi tədris yanaşması tələbə şəxsiyyətindən müəllim şəxsiyyətinə şüurlu keçidi təmin edə bilmir. Deməli, bu yoldan imtina edilməli və biliyin qazanılması yollarını göstərən, onu bacarığa çevirməyə şərait yaradan müəllimə – fasilitatora (öyrənmə işini asanlaşdırmağa, təşkil etməyə xidmət edən bələdçiyə) çevrilmək, bu yeni vəzifəyə uyğunlaşmaq gərəkdir.

Mühazirə və seminarlarda yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi tələbələrin peşə sirlərinə yiyələnməsi işində olduqca mütərəqqi rol oynayır və onlar prosesin subyektinə çevrildiklərindən əldə etdikləri bilik və bacarıqlar gələcək peşə fəaliyyətlərində olduqca yararlı olur. Bu yol interaktiv mühazirələrdən keçir. Mühazirələr İKT-nin dəstəyi ilə təşkil olunanda, slaydlarla, müxtəlif iş formaları ilə müşayiət olunanda, mühazirənin tədqiqat prosesinə çevrilməsi

təmin olunanda, dialoq və əməkdaşlıq, sağlam psixoloji mühit yaradılarda səmərəli nəticələr əldə edilmiş olur. İnteraktiv mühazirələr imkan verir ki, tələbələr müxtəlif metodik problemləri görsün, onların səmərəli həlli yollarına dair sərbəst şəkildə ehtimallar irəli sürsün, geniş müzakirələrdə iştirak edərək problemin səmərəli həlli yollarına dair ümumi rəyə gəlmək bacarığı nümayiş etdirsən, əldə olunmuş biliklərin tətbiqi yollarına dair təkliflər irəli sürsün və onun real olmasını isbat edə bilsin.

Ənənəvi mühazirə üsulundan fərqi olaraq fəal (interaktiv) təlim metodlarının tətbiqi ilə keçirilən belə mühazirələrdə tələbələr passiv seyrci olmaqdan tamamilə qurtulurlar. Müşahidələr və təcrübəmiz onu göstərir ki, interaktiv mühazirələr tələbələrin bir ədəbiyyat müəllimi kimi yetişməsində çox böyük təlim-tərbiyə imkanları yaradır və onların həyati bacarıqlarına yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Biz belə bir imkana malik olan tədris üsulunu heç bir vəchlə kənara qoya bilmərik.

Hazırda orta məktəbdə müəllimlərin iş təcrübəsində ənənəvi üsullarla dərslər deməyə meyil xeyli artmışdır. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv tərəfləri vardır. Pedaqoji təcrübələr zamanı apardığımız müşahidələr onu göstərdi ki, ədəbiyyat müəllimlərini bir çoxu inzibati nəzarətsizlikdən istifadə edərək fəal (interaktiv) təlimlə dərslərini qurmurlar. Məlumdur ki, fəal (interaktiv) təlimin tədris prosesinə gətirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəllimlər üçün treninqlər təşkil olunmuş, onlara müvafiq sertifikatlar verilmişdir. Amma buna baxmayaraq iş təcrübəsində fəal təlimin tətbiqi ancaq açıq dərslər səviyyəsində istifadə olunur. Qalan hallarda isə o, bir kənara qoyulur.

Bu gün rəsmi sənədlərimiz (1, 2, 3) müəllim hazırlığında görəcəyimiz işlərin ümumi istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Məktəb məhz həmin məsələlərin həll olunması istiqamətində öz işini qurur. Amma müşahidələr onu göstərir ki, tələbələrimizə verilən bilik və bacarıqlarla məktəbdə müəllimin ehtiyacı olan sahələr üzrə eyni məzmununda məlumatların öyrənilməsi arasında fərqlər qalmaqdadır.

Şagirdlərin maraq, tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsi, onlarla ünsiyyət qurmanın çətinliyi, şagirdlərin öz fikirlərini ifadə etməsində, mövqelərini müdafiə etməsindəki çətinliklər, müəllimin fasilitasiya bacarıqları sahəsində müşahidə edilən çatışmazlıqlar tədris prosesinə öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Bu işlərin uğurlu həlli isə ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursunun məzmununun ehtiyacları nəzərə almaqla yenilənməsi, orta məktəblə aradakı fərqi aradan qaldırılması yönündə işlərin aparılması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://edu.gov.az/az/page/299/1722>
2. <https://president.az/articles/9779>
3. <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
4. *Həsənlı B.* Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 424 s.
5. *Yusifov F.* Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı: SKYE, 2017, 304 s.

İctimai elmlər

UOT 94 (479.242)

N.N.Abbasov
Bakı Dövlət Universiteti
nurlan-abbasov@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ COĞRAFIYASININ "KITABI-DƏDƏ QORQUD" EPOSUNDA ƏKSİ

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud, Oğuz, tarixi coğrafiya, epos

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan türklərinin keçmişini öyrənmək üçün dəyərli bir mənbədir. Epos sənətin gözəl nümunəsi kimi diqqət mərkəzində olub və hələ də qalır.

Məqalə "Kitabi-Dədə Qorqud"da Oğuz torpağının coğrafiyasının tədqiqi baxımından xüsusi maraq doğurur.

Məqalədə Azərbaycan xalqının ədəbi və tarixi keçmişini dastanın formalaşması dövrü ilə əlaqələndirən əsas məqamlar, Oğuz torpaqlarının coğrafi mövqeyi araşdırılır, Oğuz qəhrəmanlarının qüdrəti və onların qonşuları ilə əlaqələri barədə danışılır.

H.H.Аббасов

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОСЕ "КИТАБИ ДЕДЕ-ГОРГУД"

Ключевые слова: Китаби-Деде Горгуд, Огуз, историческая география, эпос

Дастан "Китаби-Деде Горгуд" является ценным источником по изучению прошлого азербайджанских тюрок. Дастан был и остается в центре внимания как прекрасный образец искусства.

Статья представляет особый интерес при изучении географии огузских земель в Китаби-Деде Горгуд.

В статье выдвигаются главные аспекты, связывающие литературно-историческое прошлое азербайджанского народа с периодом формирования дастана, исследуется географическое положение огузских земель, рассказывается о доблести огузских героев и об их отношении с соседями.

N.N.Abbasov

REFLECTION OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE MEDIEVAL HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE EPIC "KITABI DEDE-GORGUD"

Keywords: *Kitabi-Dada Gorgud, Oghuz, historical geography, epic*

Dastan Kitabi-Dede Gorgud is presented valuable source to study the past of Azeri Turks. Dastan is and will be the center of attention as a sample of culture.

From this point of view the article "The geography of Oğuz land in Kitabi Dede-Gorgud" presents special interest.

In the article promotes the main aspects-jointly of literary-historical past of Azerbaijan with period of formation of dastan investigation of geographic position of Oğuz land narrates about prowess of Oğuz heroes and their relationship with their neighbours.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqının – Azərbaycan türklərinin keçmişini, tarixi coğrafiyasını əks etdirən və öyrənmək üçün ən dəyərli mənbə, ən mükəmməl sənət nümunəsi, tarixi qaynaqdır. Burada tarixi-coğrafi realıq bədii yaradıcılıq əlvanəsilə əks olunmuşdur. Bu abidənin tədqiqində tarixilikdə bədii yaradıcılıq, bədii yaradıcılıqda isə tarixilik əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir [1, s.58].

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun onomastik vahidlərinin öyrənilməsinin tarixi əhəmiyyəti vardır. Çünki dastanın boylarında işlənən şəxs, tayfa, totem, yer-yurd adları və digər onomastik vahidlər xalqımızın milli tarixidir. Elə dastanı Azərbaycana bağlayan, doğmalaşdıran orada xatırlanan toponimlərdir [2, s.39].

Dastanın formalaşdığı bir dövrdə həmin yer-yurd adları mövcud olmuşdur və bu yer-yurd, qala-şəhər, yaşayış məntəqəsi, göl və s. coğrafi sahələr indi də Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır, mövcuddur və bu, həmin abidəni Azərbaycan xalqının əbədi-tarixi keçmişi ilə bağlayan əsas amillərdən biri kimi təzahür edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında xatırlanan dağ, dərə, təpə, qala, su, göl və digər toponimləri çox asanlıqla Azərbaycan, Gürcüstan və indi "Ermənistan" adlanan tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərində bərpa etmək, həm də lokalizə etmək mümkündür [3, s.115].

Beləliklə, ayrı-ayrı boylarda əks olunmuş coğrafi şəraiti nəzərdən keçirib, hazırda Azərbaycanda mövcud olan müvafiq yer adları ilə tutuşdursaq, məsələ tam şəkildə aydın olur.

Burada bir faktı qeyd etməliyik ki, müqəddimə mətn ilə eyni vaxtda deyil, sonra yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq burada adıçəkilən bir sıra yer və tayfa adları Azərbaycanla bilavasitə bağlıdır. Məsələn, Dədə Qorqudun Bayat boyundan olması göstərilir. Oğuzların bir qolu olan bayatlar məlum olduğu üzrə qismən də Azərbaycanda vaxtilə əsaslı surətdə yerləşib qalmış və

xalqın tərkib hissəsini təşkil edən türkdilli tayfalardan biri olmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycanda Qarabağ, Şamaxı, Göyçay və s. yerlərdə ona qədər Bayat kəndi vardır. Burada həmçinin, "Bir iğidin Qaradağ yumurusunca malı olsa, yığar toplayar, qismətindən artığını yeyə bilməz" cümləsində qeyd olunan "Qaradağ" adı Azərbaycanın bir çox yerlərində mövcud olan Qaradağ adları ilə birlikdə, Muğan səhrası ilə hüdudlanan, Təbrizin şimalındakı məşhur Qaradağı yada salır [4, s.97].

I boyda – "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nda, hadisələrin məkanı müəyyən deyil, ancaq Qazlıq dağından danışılır. "Qazılıq dağı"nı Qafqaz dağı ilə eyniləşdirirlər.

II boyda – "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da Qazan xan "Qaraçuqun qaplanı" adlandırılır. Qaraçuq isə Mil düzü hüdudunda yüksək bir zirvənin adı olmaqla yanaşı, eyni zamanda Naxçıvan şəhərindən 1 km aralı məsafədə eyni adda kənd adı olmuşdur.

III boy – Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunda oğuz bəyləri "İç oğuz" və "Daş oğuz" bəyləri, deyə iki yerə bölünür. Bu boyda deyilir ki, Baybörə bəy tacirlərini (bazırğanları) yanına çağırır, onları oğluna ("Boz oğlan" əvvəlcə, Bamsı Beyrək sonra – A.N) görə Rum elinə (Bizans – indiki Türkiyə ərazisi – A.N) göndərir ki, oğlu böyüyüncə yaxşı hədiyyələr gətirsinlər. Tacirlər gecə-gündüz yol gedib Konstantinopola (indiki İstanbul – A.N) gəldilər. Onların gedib-qayıtması 16 il çəkdi. Geri qayıdanda isə, tacirlər Qara Dərbənd ağzında – sərhəddində dayanırlar. Burada tacirlər yatarkən Evnik qalasının 500 nəfər kafiri onları soyur" [7, s.58].

IV boyda – "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da Qan (Qanlı) Abxaz Oğuz elinin qonşuluğundadır. Qazan xan "ox atıb", "qılınc oynatdığı" yerləri oğlu Uruza göstərmək üçün Cızıqlara, Ağılqana və Göyçə dağa çıxır. Bu yerlər isə Başı açığın (Gürcüstan, və ya Gürcüstanın indiki Kutaiisi rayonu – A.N) Tatyana (Dadiani) qalası və Axısqa (Aq-saqa) qalasının sərhədlərinə yaxındır. Axırda Qazan xan Ağcaqala Sürməliyə gəlib 40 otaq tikdirir. Cızıqlar Qızılqoç rayonunda, Cızıqlar qalası olan dağın ətəyindəki düzdə yerləşən kəndin adı olmuşdur. Kəndin yanındakı təpəlikdə, üstündə at və qoç heykəlləri olan qəbiristanlıq son dövrə qədər qalmaqda idi. 1946-cı ildən o kənd Saqomark adlanır. Ağlağan/Ağılğan – Ağababa yaylasının şərq qurtaracağında, Boz Abdal dağ silsiləsində, hündürlüyü 2292 metr olan dağın və yaylağın adıdır. Sərt və şaxtalı qışı, zəngin bulaqları və Alp çəmənlikləri ilə örtülü olan bu dağa yağıntı çox düşdüyündən qədim türklər həmin əlamətlərinə görə ona Ağlayan dağ demişlər. Göyçə dağ/Göydağ Ağababa yaylasında, Çivinli kəndinin şimalında, hündürlüyü 2871 metr olan dağdır. Tatyana qalası – dastanın mətnindən aydın olur ki, söhbət Kürün başlanğıcı tərəfindəki Tatyana qalasıdır. Bununla belə, Ağrı vadisində, Vədi çayının sahilində də Taytan adlı bir kənd olmuşdur (t-y səş dəyişməsi metateza ilə tatyana-Taytan for-

masına düşmüşdür). 1978-ci ildən ermənilər kəndi Vanaşen adlandırmışlar. Axıska/Aqsaqa qalası indiki Axalsixe şəhəri hesab edilir və kordinatları belə verilir: Tiflisdən 159 kilometr qərbdə, Katsdan 115 kilometr, Ərdəvanddan 60 kilometr uzaqdadır. Ağcaqala Dağıstanda oğuzların paytaxtı kimi göstərilir. Bu məntəqə Şörəyel vadisində, Arpaçayın Araza qovuşduğu yerdə, Türkiyə sərhədinə yaxın bir təpəcikdə yerləşən qalanın adıdır. Tarixçi A.Təbrizli (XVII əsr) bu qalanı xatırlayır, hətta Osmanlı-Səfəvi müharibə sənədlərində də bu qalanın adı çəkilir. Azərbaycanda bu adla daha bir neçə yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur [6, s.69].

V boyda – "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda məkan qeyri-müəyyəndir. Qəhrəman öz igidlik, cəsurluq və pəhləvanlıq şöhrətinin Ruma və Şama yetişməsini arzulayır. Deməli Rum və Şam oğuzdan çox uzaqlardadır.

VI boyda – "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nda "İç oğuz" və "Daş Oğuz" konkret coğrafi sahə kimi təsvir olunur və "Oğuz" adı əsas olaraq yer mənasında, coğrafi məfhum kimi göstərilir. Oğluna qız axtaran Qanlı Qoca "İç oğuz"a girib qız tapa bilmir", "Daş Oğuz"a girib qız tapa bilmir. Dolanıb gəlir Trabzon Təkrün qızı Selcan xatunu "bəyəndi"...". Hadisələrin gedişindən aydın olur ki, Trabzon oğuzdan uzaq, yad bir ölkədir. Oğuzla Trabzon arasında "qara-qara dağlar", "qanlı-qanlı sular" vardır.

VII boyda – "Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu"nda da yenə oğuz qəhrəmanlarının uzaq yerlərə səfərindən danışılır. Qazılıq Qoca Bayandur xanın vəziri idi. O, xandan yürüş üçün icazə alıb Qara dəniz kənarında olan Düzmürd qalasına gedib çıxır. Bu qala o qədər uzaqdadır ki, "Qazılıq Qoca oraya gedib çıxmaq üçün çox dağlar, dərələr, təpələr keçməli olur". Qalanın sahibi Arşın oğlu Dirəklə döyüşdə Qazılıq Qoca məğlub olur və əsir düşür, 16 il qalada dustaq olur. Sonralar Əmən deyilən bir kişi (Bükdüz Əmən Qazılıq Qocanın qohumu idi, Qazılıq Qocanın oğlu Yegnəyin dayısıdır) altı dəfə getdi həmin qalanı ala bilmədi. Qazılıq qoca əsir –dustaq düşən vaxt bir yaşında oğlu var idi və on beş yaşına girəndə oğlan bir igid oldu. Atasının dustaq olduğu xəbərini eşidəndə, Bayandur xanın hüzuruna getdi. Bayandur xan da 24 vilayətin bəylərini – sancaq bəylərini Yegnəgə yoldaş etdi. Onların içərisində Dəmir qapı Dərbənd bəyi Qujan Səlcik oğlu Dəli Dondaz/Dondar, Aygırgözlüdə at üzürən Elək qoca oğlu Tülək vuran, həmçinin, Yağrınıcı oğlu Elalmış, Doğsun oğlu Rüstəm, Dəli vuran, Savğan Sarı və b... oğuz igidləri vardır. Burada bir şeyi qeyd edək, "Dəli Dondar" adı ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən bir cəhət hazırda Tovuz və Qubadlı rayonlarında bir neçə kəndin "Dondar" adlandırılmasıdır [5, s.23].

VIII boyda – "Basatın təpəgözü öldürdüğü boy"da hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi sahə "Oğuz" – iç oğuz, daş oğuz və "yaylaq"dan ibarətdir. Təpəgözün məkan etdiyi, uca bir dağda mövcud olan Sallaxana ("salaxana"

qayasından da danışılır. Umumilikdə isə, burada müasir və tarixi adla məlum olan coğrafi ada təsadüf etmirik.

IX boyda – "Bəkil oğlu İmranın boyu"nda deyilir ki, "doqquz tümənlik Gürcüstandan xərac gəldi: bir at, bir qılinc və bir çomaq gətirdilər. Bayandur xan çox dilxor oldu. Dədəm Qorqud gəldi və məsləhət verdi ki, bu göndərilənlərin üçünü də bir igidə verək, qoy oğuz elinə qarovul çəksin! Bu təklifə Bəkil razı olur. Dədəm Qorqud gətirilən qılıncı onun belinə, çomağı çiyninə, yayı isə qoluna keçirdi. Bəkil qohum-əqrəbasını aydırdı, ev-əşiyini yığışdırdı... Bərdəyə, Gəncəyə gedib orada məskən saldı. Bəkil buradan da Gürcüstan sərhəddinə gedib dayanır və ölkənin qaravulunu çəkir.

X boyda – "Uşun Qoca oğlu Səyrək/Səgrək boyu"nda, deyilir ki, Uşun Qocanın iki oğlu vardı; böyük oğlu Əyrək, kiçik oğlu Səyrək idi. Bir gün Tərsuzamış adlı bir igidin təkidi ilə, Əyrək Qazan xandan yürüş üçün icazə istədi və 300 nizəli igidlə yürüşə çıxdı. Yürüşə çıxan oğuz qəhramanları Sərurun/Şirokuzun kənarından Göycə dənizinə təkini sahəni qapıb taladılar. Böyük qənimət əldə etdilər. Sonra Əyrəkin yolu Əlinca/Alınca qalasına düşür. Burada 600 kafir onların üzərinə hücum edir, oğuz igidlərini qırır və Əyrəki/Əgrəyi əsir alıb, Alınca qalasında zindana salırlar.

XI boyda – "Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy"da deyilir ki, Trabzon təkurunun göndərdiyi şahinlə ova çıxan Qazan xan ov almamış quşun arxasınca düşüb Tumanın qalasinədək gedir. Lakin bu qala Oğuzdan çox uzaqda idi, Qazan xan buraya "dərə-təpə aşaraq" gəlib çıxmışdı. Lakin burada Qazanı "kiçik ölüm tutdu" uyudu: oğuz bəyləri 7 gün yatardı, ona görə də, yuxuya "kiçik ölüm" deyərdilər. Kafirlər oğuz igidlərinə hücum etdilər, 25 bəy həlak oldu, Qazan xanı da yatdığı yerdə tutdular və Tumanın qalasında bir quyuya saldılar. Qazanın kiçik bir oğlu var idi. O, böyüyüb boya-başa çatdıqdan sonra, atası haqqında olanları öyrəndi, quşun topladı və atasını xilas etdi.

XII boyda – "İç Oğuzda Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy"da coğrafi mənada ancaq oğuzlardan bəhs olunur. Açıq adla məkan məlum deyil. "Oğuz eli" isə "İç oğuz" və "Daş oğuz", yaxud "Boz oq" və "Üç oq" kimi konkret coğrafi obyekt, hadisələrin cərəyan etdiyi sahədir [8, s.41].

Beləliklə, aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsvir edilən hadisələrin coğrafi dairəsini müəyyən etmək mümkündür. Dastan Azərbaycan oğuzlarının Dəmir qapı Dərbənddən Diyarbəkər ətraflarına və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzona qədər geniş bir ərazidə yayıldığını bütün dünyaya təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Araslı H.* Kitabı-Dədə Qorqud // *Revolusiya və kultura*, 1938, № 3, s.61-69
2. *Azərbaycan tarixi*. S.Əliyarlının red. ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
3. *Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c*, Bakı: Elm, 1998, 596 s.
4. *Cəmşidov Ş.* Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977, 174 s.
5. *Kitabı-Dədə Qorqud*. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
6. *Əliqızı S.* Kitabı-Dədə Qorqud eposında oğuz cəmiyyətinin əxlaqi-etik normaları // *Altay dünyası*. B., 1999, s.97-105
7. *Mahmudlu Y.M.* "Kitabı-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarixi bulağı // *Altay dünyası*. 1997, №1-2, s.71-76
8. *Şərifli M.* IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 340 s.

UOT 94

M.A.Balayev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xendanebabazade@gmail.com

ORTA ƏSRLƏRDƏ OSMANLI DÖVLƏTİ, ONUN SOSIAL-SİNFİ STRUKTURU VƏ SİYASİ TƏŞKİLİ

Açar sözlər: Osmanlı dövləti, Türkiyə Respublikası, Böyük Millət Məclisi, Atatürk

Məqalədə Osmanlı türk dövlətinin uzun bir tarixi yol keçməsindən, bu dövlətin çox böyük və zəngin tarixindən danışılır.

Məqalədə həmçinin Osmanlı dövlətinin siyasi quruluşuna görə monarxiya tipli dövlət olmasından, cəmiyyətin sosial-sinfi münasibətlərindən, dövlətin sosial-sinfi struktura malik olmasından və Osmanlı Türkiyəsində ölkənin idarə olunmasında sosial-siyasi münasibətlərdən istifadə olunması barədə məlumat verilir.

M.A.Балаев

ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА, ЕЕ СОЦИАЛЬНО- КЛАССОВАЯ СТРУКТУРА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ

Ключевые слова: Османское государство, Турецкая республика, Великое национальное собрание, Ататюрк

В статье рассказывается о далекой истории османского турецкого государства, его великой и богатой истории.

В статье также проинформируется о политической структуре Османской империи как монархического государства, социально-классовых отношениях общества, социально-классовой структуре государства и использовании общественно-политических отношений в управлении страной в Османской империи.

M.A.Balayev

THE OTTOMAN EMPIRE, ITS SOCIAL-CLASS STRUCTURE AND POLITICAL ORGANIZATION IN THE MIDDLE AGES

Keywords: Ottoman Empire, Republic of Turkey, Grand National Assembly, Atatürk

In the article told about the appearance of the Ottoman Empire existed in the middle ages, its social-class structure and political organization. Also informed about the establishment and the political structure of the modern Republic of Turkey. The formation of the territory of the Ottoman Empire, the main peculiarities as the feudal

monarchy state, social and political relationships, culture, science, scientists, military related issues are explained.

Müasir Türkiyə Respublikası Qərbi Asiyada və Avropa qitəsinin cənub-şərqində yerləşən bir dövlətdir. Türkiyə Respublikası Azərbaycan Respublikası ilə 11 km həmsərhəddir. Türkiyə Respublikasının sahəsi 780,6 milyon km²-dir. Əldə olan son məlumatlara görə Türkiyədə 80 milyon əhalinin olduğu göstərilir. Türkiyənin dövlət quruluşu respublikadır. Ölkə konstitusiyasına edilmiş 21 oktyabr 2007-ci tarixli düzəlişə əsasən Prezident xalq tərəfindən 5 il müddətinə iki dəfədən çox olmamaqla seçilir.

Osmanlı türk dövləti uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bu dövlətin çox böyük və zəngin tarixi vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə dövlətinin yaranığı Kiçik Asiya-Anadolu ərazisi qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə bir çox dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Roma, Bizans, Çin, Ərəb, İran və başqa mənbələrin verdiyi məlumatlara görə türk tayfalarının Kiçik Asiyaya gəlməsi bizim eramın III-IV əsrlərinə aid edilir. Bu zaman Anadolunun Şimal-Şərqində Səlcuq (Oğuz və türkmən) tayfalarının siyasi birliyi olan dövlətləri yaranmış və Səlcuq adlı şəxs həmin dövlətin başçısı olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Səlcuqlar 1040-1055-ci illərdə İranı, İraqı, Suriyanı, Cənubi Qafqazın bir hissəsini tutmuşlar. Bu zaman Yazın Şərqdə yeni bir Səlcuq dövləti yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kiçik Asiyada paytaxtı Sivas olan digər türk dövlətləri – Danişməndilər dövləti 1180-ci ildə Səlcuqların əlinə keçmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, 1243-cü ildə Kösedag müharibəsində monqollar tərəfindən məğlub olan Səlcuqlar dövləti parçalanmışdır. Bu hadisədən sonra 230 il mövcud olmuş türk səlcuqlar dövlətinin yerində ayrı-ayrı feodal dövlətləri meydana gəlmişdir.

Bu tarixi hadisədən sonra Osmanlı sülaləsinin banisi və yaradıcısı Osman bəy 1299-cu ildə Osmanlı dövlətini yaratmışdır. Bu tarixi hadisədən sonra Səlcuqlar Osmanlı türkləri adlandırılmışlar.

K.Marks bu dövr və Osmanlı imperiyası haqqında demişdir ki, orta əsrlərin ən böyük hərbi feodal monarxiyalarından olan Osmanlı dövləti 150 il ərzində Balkan xalqlarını (bolqarlar, serblər, makedoniyalılar, frakiyalılar və b.) özünə tabe etmişdir.

Osmanlı dövləti siyasi quruluşuna görə feodal monarxiya dövləti olmuşdur. Feodal dövlətləri suveren olub, feodal monarxiya təbəqəsi, mütləq monarxiya, aristokratik şəhər respublikasından ibarət olmuşdur. Feodalizm antoqonist ictimai-iqtisadi formasiya olub, torpaq üzərində şərti olaraq şəxsi-feodal mülkiyyət formasına və hakim sinif olan feodallardan şəxsən və torpaq cəhətdən asılı olan, bilavasitə istehsalçıların istismarına əsaslanan cəmiyyətdir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin sosial-sinfi və siyasi münasibətləri ictimai münasibətlərin xüsusi bir formasıdır. Sosial-siyasi münasibətlər – cəmiyyətin sosial-siyasi strukturuna daxil olan sosial birliklər, siniflər, millətlər, ictimai qrup və təbəqələr arasındakı münasibətlərdir, onların bir-birinə, bütövlükdə cəmiyyətə, dövlətə, insanlarla olan əlaqə və münasibətlərində meydana çıxan ictimai münasibətlərin məcmusudur.

İctimai münasibətlərə əsasən aşağıdakı münasibət qrupları daxildir:

- 1) Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və bölgü münasibətləri – əməyə, mülkiyyətə, istehsala, mübadiləyə, maddi və mənəvi sərvətlərin insanlar arasında bölüşdürülməsinə, onların sosial tələbatının ödənilməsinə olan münasibətlər daxildir.
- 2) Cəmiyyətdə olan sosial-sinfi münasibətlərə – siniflər, sosial təbəqələr və qruplar arasında olan və qarşılıqlı münasibətlərin ifadəsi daxildir.
- 3) Cəmiyyətdə mövcud olan sosial-siyasi münasibətlər – cəmiyyət üzvlərinin dövlətə, qanunvericilik və icra hakimiyyətinə, hüquq və vəzifələrə, ictimai-siyasi hərəkətlərə və partiyalara münasibətləri.
- 4) Sosial-demoqrafik münasibətlərə daxildir: şəhər və kənd əhalisi, qadın və kişi, qoca, gənc, yeniyetmə, müxtəlif peşə qrupları.
- 5) Cəmiyyətdə sosial-etnik və ya mənəvi münasibətlər – millətlər, xalqlar, etnik qruplar arasındakı əlaqə və münasibətlər.

Orta əsrlərdə Osmanlı dövlətində Bizans və Qərbi Avropanın o dövrdə inkişaf etmiş elm və texnikanın nailiyyətlərindən müəyyən qədər istifadə olunmuşdur. XV əsrin birinci yarısında Türkiyədə riyaziyyatçı və astronom Qazizadə Rumi, həkim Hacı paşa Aydınlı, coğrafiyaşünas Əli Əbdürrəhman və Uluqbəyin tələbəsi, riyaziyyatçı və astronom Əli Quşçu fəaliyyət göstərmişdir. 1494-cü ildə edam edilmiş Lütfi Tokadi riyaziyyat və astronomiya fəlsəfəsinin təsnifatına dair əsərlər yazmışdır.

XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində ölkədə müxtəlif binalardan ibarət olan Konya, Sivas adlı şəhərlər salınmışdır. Bu dövrdə Konyada Sultan Ələddin Camisi 1156-1220, Divrikdə yeni cami tikilmişdir (1229-cü il).

Məlumdur ki, Osmanlı türk dövləti tipik feodal dövləti olmuşdur. Bu dövlət özünəməxsus sosial-iqtisadi münasibətləri ilə fərqlənmişdir. Feodalizmin əsası istehsal münasibətləri üzərində feodal ictimai münasibətlərinə əsaslanır.

Osmanlı Türkiyəsində sosial-siyasi münasibətlər ölkənin idarə olunmasında iştirak etmişdir. Burada mövcud olan feodal dövləti və onun strukturlarına imperator və ya sultan rəhbərlik edirdi. Bu cəmiyyətin idarə olunmasında vəkil, vəzir və onlara tabe olan saray əyanları yaxından iştirak edirdilər.

Osmanlı türk imperiyasında öz dövrünə görə qüvvətli olan türk ordusu olmuşdur. O dövrdə Osmanlı imperiyası tərəfindən bir çox ölkələrin işğal olunmasında türk ordusunun rolunu xüsusi qeyd etməliyik. Osmanlı türk

imperiyasında sülaləçilik mövcud idi. Əgər sultan ölərsə, onun yerinə onun övladları və yaxud həmin nəslin nümayəndələrindən biri o vəzifəni tuturdu. Monarxiya üsul-idarəsi mövcud idi. Monarx hakimi-mütləq hesab olunurdu. Dövlət başçısı varislik əsasında hakimiyyətə gəlir və ölənə qədər hakimiyyətdə qalırdı.

Ölkədə dünyəvi və dini məhkəmələr mövcud olmuşdur. Bu cəmiyyətdə hakim ideologiya din olmuşdur. Din xadimləri və üləmalar feodalizm cəmiyyətinin əsas ictimai təbəqəsi hesab olunurdu. Osmanlı türk feodalizm cəmiyyətində kənd təsərrüfatı, həmçinin, feodal münasibətləri əsasında şəhərlərdə sex sənətkarlarının təşkilatı yaranmış və onlar tədricən möhkəmlənmişlər.

Osmanlı feodal imperiyasında kəndlilər və kasıb sex sənətkarları feodallara qarşı müharibələr və üsyanlar aparmışlar. Məlumdur ki, obyektiv şəraitin olmaması üzündən zəhmətkeşlərin üsyan və çıxışları məğlubiyətə düşər olmuşdur. Orta əsrlər feodal cəmiyyətinin xarakterik cəhəti onun dövlət pərakəndəliyində olması olmur.

Türk dilində yayılmış əsərlər Osmanlı tarixi haqqında salnamələr meydana gəlmişdir. Səlcuqlar dövründə Türkiyə incəsənəti müxtəlif xalqların, həmçinin, Bizans, Orta Asiya və Qafqaz ənənələri əsasında formalaşmışdır. Hər bir feodal dövlət çalışırdı ki, siyasi cəhətdən müstəqil olsun. Tarixdən məlumdur ki, feodal dövlətləri arasında müddətsiz müharibələr olmuşdur. Bu da ölkədə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafına mənfi təsirini göstərirdi. Türkiyənin tarixində Mustafa Kamal Atatürkün (1881-1938) hakimiyyətə gəlməsi türk dövlətinin tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

Bunu xüsusi olaraq qeyd edə bilərik ki, 1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi (parlament) Türkiyəni respublika elan etdi. Mustafa Kamal Atatürk Türkiyə Respublikasının Böyük Millət Məclisi tərəfindən ölkənin birinci prezidenti seçildi. 1924-cü ildə martın 3-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən xəlifəlik və sultanlıq ləğv edildi. Prezident Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən laisizm prinsipi əsasında din dövlətdən ayrıldı, Türkiyə dünyəvi dövlət elan olundu.

Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən laisizm (dünyəvilik) prinsipini, yəni dinin dövlətdən ayrılmasını həyata keçirdi və həmin prinsipə görə din insanların cəmiyyətin həyatındakı iştirakına mane ola bilməzdi. 1934-cü ildə Türkiyə xalqı qarşısında böyük xidmətlərinə görə Mustafa Kamal Paşaya “Atatürk” soyadını vermişdir.

Yeri gəlmişkən, çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən, 1514-cü ildə baş vermiş Osmanlı və Səfəvi Azərbaycan dövlətləri arasında olan Çaldıran müharibəsi ilə bağlı qeyd etmək istərdik. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, professor Oktay Əfəndiyev yazmışdır: “Osmanlı-Səfəvi müharibələrini iki qardaş türk xalqının (Osmanlı və azəri türklərinin)

düşmənçiliyi kimi deyil, Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin hakim dairələrinin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin toqquşması faktı kimi dəyərləndirmək tarixi gerçəkliyə daha yaxındır. XVI əsrdə siyasi məqsədlərdə şiddətləndirilən sünnü-şia ədavəti də hər iki türk dövlətinin münasibətlərini son dərəcə kəskinləşdirmişdir.

Həmin dövrdə Avropa dövlətləri iki müsəlman türk dövlətini müxtəlif vasitə və bəhanələrlə bir-birinə qarşı müharibəyə təhrik edir və beləliklə, onların hər birini zəiflətməyə, osmanlıların Cənub-Şərqi Avropadakı işğallarının qarşısını almağa çalışırdılar”.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE: 10 cilddə, IX c., Bakı, 1989
2. *Aslanov O.* Türk sanatı. İstanbul, 1961
3. *Bağirov J.Ə.* Türkiyə Lozanna konfransında. Bakı, 1957
4. *Əfəndiyev O.* Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993
5. *İsmayilov İ.* Vətəndaş və tarix. Bakı, 2009
6. *Hüseynov V.* İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyə Cümhuriyyətinin Yaxın və Orta Şərq siyasəti – 1923-1939. Bakı, 1992
7. *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные сочинения: в 9 т. Т.9, 1941
8. *Rüstəmov Y.* İslam və müasir Türkiyənin ictimai fikri. Bakı, 1980
9. *Алиев Г.З.* Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.). М., 1972, 388 с.
10. Ататюрк М. К. Путь новой Турции: 1919-1927: в 4-х т. Москва: Гос. изд-во: Литиздат НКВД, 1929-1934
11. *Данилов В.И., Моисеев П.П., Орешкова С.Ф.* Турция, история, экономика, политика. М.: Наука, 1984, 253 с.

UOT 94 (479.242)

Ə.H.Cabbarlı

Naxçıvan Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV: NAXÇIVANA MUXTARIYYƏT STATUSU VERİLMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, H.Əliyev, muxtariyyət, status, dövlətçilik

Məqalədə dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində muxtar respublikaya və 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edərkən Naxçıvanın muxtariyyət statusu və ərazi bütövlüyü ilə bağlı Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərinə toxunulmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir.

Eyni zamanda, Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə də Naxçıvan xüsusi qayğı ilə əhatə olunmuş, muxtar respublikanın inkişafı istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Məqalədə də məhz Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinə toxunulmuş, həyata keçirilən tədbirlər işıqlandırılmışdır.

А.Г.Джаббарлы

ГЕЙДАРА АЛИЕВА: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАХИЧЕВАНИ СТАТУСА АВТОНОМИИ

Ключевые слова: Азербайджан, Нахичевань, Г.Алиев, автономия, статус, государственность

В статье были затронуты важные направления государственной деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева в связи со статусом автономии и территориальной целостности Нахичевани, когда он руководил автономной республикой накануне восстановления государственной независимости и Азербайджанской Республикой в 1993-2003 годах.

Во всех периодах руководства Гейдара Алиева в Азербайджане он предпринимал важные меры по укреплению статуса автономии Нахичевани.

В то же время в период руководства Президента нашей страны господина Ильхама Алиева Нахичевань была окружена особой заботой, была проделана большая работа в направлении развития автономной республики. В статье был затронут вопрос именно об автономии Нахичевани, а также были освещены осуществленные мероприятия.

A.H.Jabbarly

HEYDAR ALIYEV: HISTORICAL SIGNIFICANCE OF ISSUE OF STATUS OF AUTONOMY TO NAKHCHIVAN

Keywords: *Azerbaijan, Nakhchivan, H.Aliyev, autonomy, status, statehood*

Article has been devoted to the significant directions of statehood activity of nationwide leader Heydar Aliyev in connection with status of autonomy and territorial integrity of Nakhchivan during leading the autonomic republic in the eve of restoration of state independence and leading the the Republic of Azerbaijan between 1993-2003.

Significant measures have been taken for strengthening of the status of autonomy of Nakhchivan in whole term of leading of Azerbaijan by Heydar Aliyev.

Moreover, during the leading of country by the President Ilham Aliyev, Nakhchivan was covered by special care, and great works were conducted in the sphere of development of autonomic republic. Matter of autonomy of Nakhchivan was minded and realized measures were lightened in the article.

Dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində muxtar respublikaya və 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edərkən Naxçıvanın muxtariyyət statusu və ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələlər Ulu Öndərin dövlətçilik fəaliyyətinin mühüm istiqamətini təşkil etmişdir. Heydər Əliyev muxtariyyət statusuna və onun qazanılması prosesinə əsl tarixçi-alim zəkası ilə qiymət verirdi.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun yaranması və təmin edilməsinin səbəb və nəticələrinə dair fikirlərini açıqlayan, bu prosesdə tarixi hadisələrin inkişaf dinamikasını təhlil edən Heydər Əliyev deyirdi: "...Bəli, o vaxt ermənilər Naxçıvana iddia edirdilər, Naxçıvanı öz torpaqları kimi hesab edirdilər və Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək istəyirdilər. Burada da müəyyən tarixi nöqtələrdən istifadə edirdilər. Çünki çar Rusiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirəndən sonra Azərbaycana məxsus olan Naxçıvan xanlığı və İrəvan xanlığı 1848-1849-cu illərdə ləğv edilmişdi. İrəvan quberniyası yaranmışdı. Naxçıvan qəzası da quberniyanın tərkibində idi. Onlar bundan istifadə edərək Naxçıvanı Ermənistana qatmaq cəhdləri göstərirdilər. O vaxt kəskin bir mübarizə gedirdi. Bu mübarizənin nəticəsində Azərbaycanın o vaxtkı hökuməti çox ciddi mövqə göstərərək həmin Qars müqaviləsində Naxçıvanın statusunu müəyyən etmiş və Naxçıvana muxtariyyət verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir" [6, s.152].

Təbii ki, o dövrdə yaranmış beynəlxalq şərait, bölgədəki real qüvvələr nisbəti, habelə 1918-1920-ci illərdə torpaqlarımıza qarşı erməni təcavüzü ilə müşayiət olunan hərbi-siyasi hadisələr nəzərə alınaraq Moskva və Qars müqavilələrində Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu və onun Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsi böyük tarixi nailiyyət kimi qəbul olunmalıdır. Heydər Əliyev həmin

müqavilələrə öz münasibətini bildirərək deyirdi: “Bu müqavilələrin əhəmiyyəti çox böyükdür. Şübhəsiz ki, biz Sovetlər İttifaqının tərkibində olanda bu müqavilələr tamam unudulmuşdu... Çünki buna ehtiyac yox idi. Hamı Sovetlər İttifaqının tərkibində idi. Sovetlər İttifaqının tərkibində olarkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası da var idi. 1926-cı ildə, 1937-ci ildə də, 1978-ci ildə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunmuşdur. Ona görə də heç kəs arayıb-axtarmırdı ki, Qars müqaviləsi, yaxud Moskva müqaviləsi nədir, nədən ötrüdür. Buna heç ehtiyac da yox idi. Amma hesab edirəm ki, Sovetlər İttifaqı dağılan zaman Naxçıvana qarşı yenə də xəyanətkar əllər uzanan zaman biz bu müqavilələrin Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edə bildik” [5, s.78-79].

Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan diyarının muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi mövqeyi – geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Çünki üç tərəfdən Ermənistanla həmsərhəd olması Naxçıvanı Azərbaycanın digər torpaqlarından ayırırdı. Naxçıvan cənubda və cənub-qərbdə İran və Türkiyə ilə həmsərhəd idi və ərazi baxımından Azərbaycandan aralı düşmək Naxçıvanın inzibati idarəçiliyini qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermirdi [11, s.313]. Ona görə də Naxçıvan diyarına muxtar respublika statusunun verilməsi milli mənsubiyyətinə görə yox, daxili və xarici amillərə, coğrafi mövqeyinə, geosiyasi vəziyyətinə, beynəlxalq müqavilələrə əsasən mümkün olmuşdur. Coğrafi-siyasi vəziyyəti tarixi zərurət kimi Naxçıvana muxtar hüquqların verilməsini şərtləndirmiş və özünüidarə hüququnun tanınmasına yol açmışdır.

Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunun tam reallaşması bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur. Əvvəlcə, 1921-ci ilin martın 16-dan Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası şəklində, 1923-cü ilin iyunun 16-dan Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan MSSR adlandırılmışdır.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR haqqında Əsasnamənin qəbulu ilə başlanmışdır. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, ona muxtar respublika şəklində daxil olurdu [8, s.16-17]. Bu Əsasnamə muxtar respublikanın ictimai, siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur. Bununla da Naxçıvan özünün qanunverici orqanları, icra hakimiyyəti olan muxtar quruma çevrilmişdi. Naxçıvanın Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycan Konstitusiyası ilə müəyyənləşirdi.

1926-cı il aprelin 18-də qəbul edilmiş Naxçıvan MSSR-in ilk Konstitusiyasında muxtariyyətin əsasları ali hüquqi səviyyədə təsbit olundu. Bu Konstitusiyanın 2-ci maddəsində göstərilirdi: “Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in himayəsi altındadır, onun tərkib hissəsidir və Naxçıvan SSR-in

Azərbaycan SSR ilə qarşılıqlı münasibətləri sonuncunun Konstitusiyası ilə müəyyən edilir” [4, s.55]. Muxtariyyətin sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi təsbit olunmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi üçün mühüm işlər görülmüşdür. 1973-cü il avqustun 28-də Azərbaycan KP MK Bürosunda “Naxçıvan MSSR-in 50 illiyi haqqında” məsələ müzakirə edilmiş və 8 bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdi. Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Naxçıvanın muxtariyyətinin ildönümünün qeyd edilməsi ilə bağlı yubiley tədbirlərinin 1974-cü ilin may ayında keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Sov. İKP MK katibliyinin “Naxçıvan MSSR-in yaranmasının 50 illiyi haqqında” 19 mart 1974-cü il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK Bürosu 6 sentyabr 1974-cü ildə oktyabrın 4-də bayram edilməsi haqqında ikinci qərar qəbul etməli olmuş [9, s.124], Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1974-cü ildə Naxçıvan muxtariyyət statusunun 50 illiyi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunmuşdur.

Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərliyi dövrü, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsində işlədiyi illər Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsində mühüm dövr oldu. Belə ki, 1991-ci il yanvar ayının 11-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi Moskva və Qars müqavilələrinin iştirakçısı olan dövlətlərə bəyanat verərək onları muxtar respublikanın ərazi bütövlüyünün erməni təcavüzü nəticəsində pozulması faktına münasibət bildirməyə çağırdı. Bu, Naxçıvanın muxtariyyətinin beynəlxalq müqavilələrlə qorunması faktını ön plana çəkməklə, muxtar respublikanı hərbi müdaxilə təhlükəsindən diplomatik yolla qorumaq istiqamətində mühüm səylər idi [3, s.38].

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda bəzi siyasi qüvvələr Naxçıvanın muxtariyyət statusu daşmasını Azərbaycanın unitar dövlət quruluşu ilə ziddiyyət təşkil etdiyini əsas gətirərək, Naxçıvanın statusunun ləğv olunması tələbi ilə çıxış edirdilər. Bu savadsız və zərərli mövqe Heydər Əliyevi narahat etdiyindən, Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 1992-ci il iyunun 17-də keçirilən iclasındakı çıxışında o, Naxçıvanın muxtariyyət statusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflərin ermənilərin işğalçı siyasəti ilə üst-üstə düşdüyünü bildirərək demişdir: “Naxçıvanın statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilən hər hansı cəhdin, onun ərazisinə edilən hər cür qəsdin qarşısı qətiyyətlə alınacaqdır” [10, s.770].

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun tarixən hansı əsaslarla formalaşdığını, bu statusun əslində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə xidmət etdiyini anlamayan bir sıra siyasi işbazlar unitar dövlətin tərkibində öz konstitusiyası olan ikinci bir qurum ola bilməz iddiası ilə çıxış edirdilər. Əgər onlar Naxçıvan MR-in meydana gəldiyi tarixi şəraitə, daxili və beynəlxalq vəziyyətə öləri də olsa, nəzər salsaydılar, tarixi sənədləri diqqətlə öyrənsəydilər,

onlara aydın olardı ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması ümumi, hamı tərəfindən qəbul olunmuş, heç bir konstitusiyə prinsipləri əsasında deyil, 1918-1921-ci illərdə yaranmış mürəkkəb, ziddiyyətli daxili və beynəlxalq şəraitin, siyasi mühitin nəticəsidir.

Heydər Əliyev Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, eləcə də prezident olduğu illərdə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun siyasi-hüquqi cəhətdən daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində apardığı mübarizəni davam etdirdi. 1995-1999-cu illər Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi baxımından yaddaqalan oldu. Belə ki, 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Naxçıvan Muxtar Respublikası” adlanan VIII fəslə (134-141 maddələr) Naxçıvanın muxtariyyət statusuna həsr olundu. 134-cü maddənin I-III bəndlərində deyilir: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiyə ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir” [2, s.59].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında Naxçıvan MR-nın yeni Konstitusiyası hazırlandı. 1998-ci il yanvarın 14-də Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən iclasda Konstitusiyə layihəsi geniş müzakirə olundu. O, iclasda Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhəmiyyətini bir daha qabardaraq deyirdi: “...Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvan muxtariyyəti Naxçıvanla, Azərbaycanla Türkiyənin sərhədi üçün tarixi hadisədir... Naxçıvan muxtariyyətini qoruyub saxlamalıyıq və Naxçıvana ona lazım olan hüquqlar verilməlidir” [1, 1998, 17 yanvar].

Beləliklə, Naxçıvan MR Konstitusiyası heç bir maddədə Azərbaycan dövlətinin unitarlığı prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etmir, ölkə coğrafiyasından ayrı düşmüş diyarın Azərbaycan ərazisi kimi mövcudluğunun hüquqi əsaslarını müəyyən edir və möhkəmləndirir [3, s.41].

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi” haqqında Fərmanında deyilir: “Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci ilin martında imzalanmış Moskva müqaviləsində, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin oktyabrında imzalanmış Qars müqaviləsində təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun iki beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir”. Fərmanda Naxçıvanın muxtariyyətini şərtləndirən başlıca tarixi-coğrafi amil də göstərilirdi: “İlk olaraq Azərbaycan torpağı Zəngəzur mahalı

Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistana ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər. Beləliklə, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının – Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi” [1, 1999, 5 fevral].

1999-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvanda yüksək səviyyədə keçirilən yubiley tədbirlərində Prezident Heydər Əliyevin şəxsən iştirak etməsi Naxçıvanın muxtariyyət statusunun daha bir göstəricisinə çevrilmişdi. Bu, ilk növbədə Qars müqaviləsinin ləğvi ilə bağlı iddialarla çıxış edən Ermənistan dövlətinin rəhbərlərinə Azərbaycanın rəsmi mövqeyinin nümayişi kimi, digər tərəfdən Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhəmiyyətini sübut edən diqqətəlayiq fakt kimi qəbul oluna bilər. Prezident oktyabrın 12-də Naxçıvan şəhərində muxtar respublikanın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında etdiyi çıxışda deyirdi: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul etdiyi ilk Konstitusiyası əsasında, Azərbaycanın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində dövlət statusu veriləndir. Bu status əvvəl də var idi, sadəcə, elan edilmirdi. Ancaq bizim əvvəl nə qədər böyük nailiyyətlərimiz olubsa da, nə qədər böyük tarixi yol keçmişiksə də, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra baş verən hadisələr hamısından qiymətlidir. Ona görə də bu gün biz Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir dövlət kimi 75 illik yubileyini qeyd edirik” [7, s.191].

Heydər Əliyevin Azərbaycan Prezidenti kimi Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar həm ölkənin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi baxımından, həm də Naxçıvanın statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi istiqamətində çox mühüm və diqqətəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Heydər Əliyevin 1991-ci il oktyabrın 14-də Türkiyənin Samanyolu telekanalına müsahibəsində dediyi kimi, “Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir, muxtar respublikadır. Naxçıvanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vaxtilə Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilib və Zəngəzur diyarının Ermənistana verilməsi ilə əlaqədar Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ərazi nöqtəyindən ayrılıb düşübdür. Ona görə də burada muxtariyyət dövründə yaşayış o qədər də asan olmamışdır. Ancaq Naxçıvanın muxtariyyətinin olması ərazi cəhətdən ayrılıb düşmüş Naxçıvanın inkişaf etməsinin əsas şərtlərindən biridir” [7, s.290].

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə, Heydər Əliyevin ölkədə siyasi hakimiyyətə qayıdırdan sonra, Naxçıvan özünün muxtariyyət statusunun verdiyi imtiyazlardan yararlanmağa başlamış, Ermənistan tərəfindən uzun müddətdən bəridir ki, blokadada saxlanmasına baxmayaraq sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Hazırda bütün ölkədə dövlət idarəçiliyində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi milli

dövlətçilik siyasəti uğurla həyata keçirilir. Nəticədə, ötən dövrdə Naxçıvan bu gün hərtərəfli inkişaf etmiş, hər bir sahədə uğurlar əldə edilmiş, muxtariyyətin möhkəm siyasi və hüquqi bazası formalaşmışdır.

Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə də Naxçıvan xüsusi qayğı ilə əhatə olunmuş, muxtar respublikanın inkişafı istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. 2004-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik, 2009-cu ildə 85 illik, 2014-cü ildə 90 illik yubileylərinin qeyd edilməsi və Prezidentin yubiley tədbirlərində iştirakı və çıxışları böyük və əlamətdar hadisə idi. Azərbaycan Prezidenti nitqlərinin birində Naxçıvanın ölkə üçün siyasi-strateji əhəmiyyətini və müstəqillik tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “Naxçıvanın güclü olması Azərbaycanın güclü olması deməkdir. Naxçıvan strateji ərazidə yerləşir. Naxçıvanın çox böyük siyasi və strateji əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsində Naxçıvanın və naxçıvanlıların çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur” [12, s.54].

Əlbəttə, bütün bunlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın müstəqillik tarixində nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1998-ci il yanvarın 14-də Prezident Heydər Əliyevin sərəliyi ilə keçirilən iclasdakı çıxış. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1998, 17 yanvar; Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi” haqqında Fərmanı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1999, 5 fevral
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
3. Cəfərli E.Y. Müstəqillik illərində Naxçıvanın muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsi // “Təhsil ocağı” jurnalı. Bakı: 2008, № 3-4, s. 37-41
4. Cəfərli E.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarda. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 43 cildə. Bakı: Azərneşr, XIV c., 2005, 520 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 43 cildə. Bakı: Azərneşr, XIX c., 2006, 528 s.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 43 cildə. Bakı: Azərneşr, XXII c., 2007, 528 s.
8. Əsgərov Z.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyaya statusu. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 156 s.
9. Qasimov Ə.Q. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı: Təhsil, 2009, 302 s.
10. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996, 780 ы.
11. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı: BDU nəşriyyatı, 1996, 385 s.
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 85. Naxçıvan MR Ali Məclisi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2009, 99 s.

UOT 930.85

S.Q.Əliyeva

*General-leytenant K.A.Kərimov adına 8 №-li tam orta məktəb
alievasevinc_1976@hotmail.com*

QLOBALLAŞMA VƏ MİLLI-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ

Açar sözlər: qloballaşma, milli-mənəvi dəyərlər, xalq

Məqalədə qloballaşma prosesinin kontekstində milli və mənəvi dəyərlər məsələləri müzakirə olunur. Müəllif Azərbaycan xalqının şəxsiyyətinin əsasını təşkil edən vətənpərvərlik ideologiyasının, sosial idealın, milli ideyanın humanist dəyərlər sistemini yaratmağın vacibliyini vurğulayır. Milli fikir ideyası təklif olunur: tək bir Vətən, vahid tale, hər kəsin rifahı. Milli fikir xalqın sosial və mənəvi konsolidasiyasına, vətəndaşların cəmiyyətin ədalətli layihəsini həyata keçirmək üçün səfərbər etməsinə yönəldilmişdir; layiqli gələcək üçün optimist ümid verir. Qloballaşma kontekstində dövlətin demoqrafik təhlükəsizliyi problemləri çox vacibdir. Müəllif əsaslı olaraq bir ailə kimi dəyəərə diqqət yetirir, ailənin dəyərini və əxlaqi nüfuzunu cəmiyyətdə canlandırmaq lazım olduğunu bildirir. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, əsas mənəvi dəyərlərin bərpası vətəndaş cəmiyyətinin və demokratik hüquqi dövlətin formalaşmasında əsas sosial-mədəni amildir.

С.Г.Алиева

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ

Ключевые слова: глобализация, национально-духовные ценности, народ

В статье рассматриваются вопросы национально-духовных ценностей в условиях процесса глобализации. Автор подчеркивает необходимость формирования системы гуманистических ценностей патриотической идеологии, социального идеала, национальной идеи как ядра идентичности Азербайджанского народа. Предложена формулировка национальной идеи: единое отечество, одна судьба, благосостояние для всех. Национальная идея направлена на социальную и духовную консолидацию народа, она мобилизует граждан на воплощение в жизнь справедливого проекта общества, вселяет оптимистические надежды на достойное будущее.

В условиях глобализации большое значение приобретают проблемы демографической безопасности государства. С полным основанием автор уделяет внимание такой базовой ценности, как семья, необходимости возрождения ценностно-нравственного престижа семьи в обществе. В заключении делается вывод, что обновление базовых духовных ценностей является фундаментальным социокультурным фактором формирования гражданского общества и демократического правового государства.

S.G.Aliyeva

GLOBALIZATION AND NATIONAL-SPIRITUAL VALUES

Keywords: *globalization, national and spiritual values, people*

The article deals with issues of national and spiritual values in the context of the globalization process. The author emphasizes the need to form a system of humanistic values of patriotic ideology, social ideal, national idea as the core of the identity of the Azerbaijani people. The formulation of the national idea is proposed: a single Fatherland, one destiny, well-being for all. The national idea is aimed at social and spiritual consolidation of the people, it mobilizes citizens to implement the just project of society, gives optimistic hopes for a decent future. In the context of globalization, the problems of the demographic security of the state acquire great importance. With full justification, the author pays attention to such basic value as a family, the need to revive the value and moral prestige of the family in society. In conclusion, it is concluded that the renewal of basic spiritual values is a fundamental sociocultural factor in the formation of a civil society and a democratic rule of law state.

Qloballaşma dövürndə bu gün yetişən gənc nəslin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yetişən gənc nəslin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyəsi olmadan qazanılan təhsilin də, əldə edilmiş biliklərin də əhəmiyyəti və səmərəsi olmayacaqdır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Gənclərinin I Ümumrespublika Forumunda bu barədə belə demişdir: "Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir. ..mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Nə qədər var-dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil eləyən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır. Ona görə də bu gün mənəvi tərbiyə bəlkə də keçmiş illərdən daha çox lazımdır" [4].

Bəli, bu gün yetişən gənc nəslin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyəsi xüsusilə daha böyük aktualıq kəsb edir. Çünki dünyamız qloballaşır, kürələşir və belə bir dövrdə biz kənarda dura bilmərik, biz də bu axının içində olmalıyıq. Amma, milli-mənəvi dəyərlərimizi gənc nəsillərə aşılmasaq, dəyərlərimiz bu axının içində məhv olub, əriyib gedər.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, artıq "Azərbaycan öz xəttini bir neçə il əvvəl dəqiq müəyyən etmişdir. Bu, dövlətimizin strateji xətti və liderimizin seçimi idi və mahiyyəti də ondan ibarətdir ki, biz dünyaya inteqrasiya yolu ilə irəliləyəcəyik. Cəmiyyəti demokratikləşdirmək və vətəndaş azadlıqlarını təmin etmək yolu ilə, beynəlxalq inkişaf yolu ilə gedəcəyik. Odur ki, atdığımız addımların hamısı bu istiqamətdə olmuşdur".

Qloballaşma prosesi cəmiyyətin bünövrəsinin transformasiyasından – iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin növ və formalarının və onun idarəetmə üsullarının inkişafından modernləşməsindən başlayır. Bu sahədə gedən proseslərin bağlılığı və miqyası o dərəcədə qabarıqdır, gözəçarpandır ki, çox zaman qloballaşma dünya iqtisadiyyatının keyfiyyətə yeni mərhələsinin təşəkkülü ilə eyniləşdirilir.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında yetişən gənc nəslin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyəsində səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi əhəmiyyət verilmiş və deyilmişdir:

"İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir... Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımi şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir" [3].

İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi əxlaqi və tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və maraq daha da artmışdır. Çünki qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatından doğan bu zərurət cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Buna görə də biz milli-mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorumalı, milli mədəniyyətimizi millətin qloballaşmadan, avropalaşmadan özünümüdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində mədəniyyətimizin milli özünəməxsusluğunu, milli-mədəni dəyərlərimizi qorumaq və mühafizə etmək lazımdır.

Bir tərəfdən, respublikamızda milli və bəşəri dəyərlərin sintezini, dünya təcrübəsinə inteqrasiyanı təmin edən mühitin formalaşdırılması yönündə həyata keçirilən islahatlar dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatmağa şərait yaradır. Digər tərəfdən, sosial, mədəni, iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin

öyrədilməsini, kompleks təlim-tərbiyə sisteminin qurulmasını, yaradıcılıq əlaqələrinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir. Şübhəsiz ki, inteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir dövrdə milli-mənəvi və əxlaqi-tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı daha da artırılmalıdır.

Ölkəmizin Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncam və çıxışlarında "maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsi" ideyası irəli sürülür. Bu, ilk növbədə insanlarımızda insanlıq tərbiyəsi, mənəviyyat tərbiyəsidir. Bu, yetişən gənc nəsli mənəvi cəhətdən zəngin, əxlaqca saf, fiziki cəhətdən sağlam insanlar yetişdirmək ideyasıdır. Bu, yetişən nəsli milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmək deməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, demokratiyanın siyasi sistem kimi formalaşdırılmasını tələb edən qloballaşma və mədəni inteqrasiya prosesində Azərbaycan Respublikasının iştirakı mədəniyyət siyasətini, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin qorunmasını zərurətə çevirir. Xalqın tarixən formalaşmış əxlaqi-mənəvi meyarlarını, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu, adət-ənənələrini gələcək nəsillərə aşılamaq, əxz etdirmək kimi tarixi missiyanın həyata keçirilməsi xüsusilə, təhsil nümayəndələrindən, orta və ali təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoqlardan daha böyük məsuliyyət tələb edir.

Xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalq milli mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Bu milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir.

Uzun illər aparılan tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, qədim köklərə malik Azərbaycan əsrlər boyu maddi və mənəvi xəzinəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycanın milli dəyərləri orta əsrlərdə formalaşmış və göründüyü kimi, o vaxtdan bəri çox az dəyişmişdir. Azərbaycanlıların çox vaxt türk-islam dəyərləri adlandırılan əxlaq qaydaları toplusunun özəyi orta əsrlərdəki türk hərbi-feodal şərəf kodeksinin təsiri altında formalaşmışdır. Bu kodeks haqqında məlumatı "Kitabi-Dədə Qorqud" (XI əsr) və "Koroğlu" (XVI əsr) kimi dastanlardan almaq olar: milli-mənəvi dəyərlər cəmiyyətə millət olma özəlliyini qazandırır.

Qədim dövrlərdə "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" dastanları, xalqımıza mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – mmm Nizami, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay və digərləri tariximizi, mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən, bizi dünyada tanıdan ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə xalqlarımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər o cümlədən, ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət hisslərini daim gücləndirmişdir.

Azərbaycanın qədim, rəngarəng mənəvi dəyərləri, mədəni irsi hazırda xalqın fəxr mənbəyi və dünya mədəniyyətinə töhfəsi qismində çıxış edir. Bu sahəyə dövlət qayğısının günü-gündən artması və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi istiqamətində görülən işlər qeyri-maddi mədəni irsin gələcəyinə nikbin baxmağa ümidləri artırır. Azərbaycan xalqı azad və suveren dövlət quraraq mədəni-iqtisadi islahatlar aparmaqla öz milli-əxlaqi dəyərlərinə, tarixinə qayıdır, demokratik ölkələrin təcrübələrindən istifadə edir.

Milli-mənəvi dəyərlər aqli və bədii fəaliyyətin növləri ilə təzahür edir. Sözsüz ki, hər yaradıcılıq nümunəsini mənəvi dəyər kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Burada əsas meyar mədəni məhsulun ictimai əhəmiyyəti ilə ölçülür. Məsələn, adi qabiliyyətsiz rəssam tərəfindən təsvir olunan tablo və ya rəsmi sənət əsəri hesab etmək düzgün deyil. Ona görə də mədəniyyət xəzinəsinin mənəvi dəyərləri aşağıdakı əlamətlərə görə özünün məzmununa və vüsətinə görə müəyyən olunur.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın simasında zaman-zaman yaşayıb və bizi başqa millətlərdən fərqləndirib. Bu gün çox diqqət yetirdiyimiz, çoxmillətli Azərbaycan xalqının mənəvi dəyəri dedikdə nə başa düşülür?

Mənəvi dəyər özünün fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün hər hansı sosial qrup və ya cəmiyyətin əksər üzvlərinin doğru və lazımlı olduğuna inanıb qəbul etdikləri ortağ dünyagörüşü, məqsəd, əxlaq normaları və inanclardır.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz bəşəri dəyərlərlə üzvi şəkildə bağlıdır, biri digərini tamamlayır. Milli-mənəvi dəyərlərin bəşəri dəyərlərlə əlaqəsi şəraitində milli-mənəvi dəyərlər daha da inkişaf edir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu barədə deyirdi: "Öz milli-mənəvi dəyərlərimizi ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirib, zənginləşdirib Azərbaycan xalqının ümumi dəyərlərini, mənəvi dəyərlərini yaratmalıyıq".

Bu gün dövlətin hər cür resurslardan səmərəli istifadə yolları ilə formalaşdırmağa çalışdığı başlıca dəyərlər bunlardır: ədalətli olmaq, ailə birliyinə önəm vermək, vətənsəverliyi, millətsevərlik, qanunlara hörmət, dinə hörmət, adət və ənənələrimizə hörmət, eyni zamanda tolerantlıq, çalışqanlıq, qonaqsevərlik, yardımsevərlik, böyüklərə, qadınlara, uşaqlara hörmət, maddi və mənəvi abidələrimiz milli-mənəvi dəyərlərdən sayılır.

Qloballaşma dövründə milli dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün daha çox aktualdır. Çünki milli dəyərlərimizin Azərbaycan xalqının formalaşmasına təsiri böyük olduğu kimi, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi rolu vardır.

"Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, dinimiz, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, fərdi yaddaşı, etnos yaddaşını, millətin, xalqın yaddaşını ehtiva edən folklorumuz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir.

Mənəvi mədəniyyəti sağlam olan millətlər (uzun bir dövrdə) maddi mədəniyyəti qüvvətli millətlərdən üstün hesab edilirlər" [1].

Mənəvi dəyərlərimiz heç bir zaman əhəmiyyətini itirmir. Mənəvi dəyərlər bu gün daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir. Adət-ənənə ilə əxlaq arasında qırılmaz bağlılıq var. Hər bir ənənə müəyyən əxlaqi mənə daşıyır. Onlara laqeyd qalmaq insanlar arasında münasibətlərin pozulmasına, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Çünki milli-mənəvi dəyərlər xalqın milli ruhunu, estetik ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə yaşadır. Hazırda bu mənəvi dəyərlər zəngin mədəni irs olmaqla bərabər, eyni zamanda milli özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrilib.

Bir sözlə, milli olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli dəyərlər sisteminə aiddir. "Mənəvi dəyərlər" insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlayıb. Dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində dünyada hər bir fərdin haqlarını daha dolğun təsdiq edən xüsusiyyətlər yaranır. Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adət və ənənələr mənəvi-əxlaqi dəyərlər kimi. Bakı: Nərgiz, 2000, 198 s.
2. *Aydınoglu T.* Milli-mənəvi dəyərlərimiz və mərasimlər. Toy və yas mərasimləri haqqında. "Xalq" qəz., 2008, 12 iyul
3. "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. "Xalq" qəz., 2013, 25 oktyabr
4. *Əliyev Heydər.* Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin Birinci forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin çıxışı // Azərbaycan məktəbi, 1996, № 2, s.5

UOT 1:2

T.Ş.Haqverdiyev

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
felsefe.sosial.adpu@gmail.com*

ANİMİSTİK ANLAYIŞLARIN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN MÜASİR DİNLƏRƏ TƏSİRİ

Açar söz: *animistik anlayışlar, bəşəriyyət, adət və ənənələr, müasir dinlər*

Məqalədə müxtəlif miflərə əsaslanaraq animistik anlayışların mahiyyəti şərh olunur. Eyni zamanda bu anlayışların totemistik və fetişist xarakterli mərasimlərin icra prosesinə də təsir etdiyi göstərilir.

Animistik anlayışların monoteist dinlər olan iudaizm, xristianlıq və islam dinlərində də əsas yer tutduğu onların adət və mərasimlərində kifayət qədər nəzərə çarpır. Bu xüsusiyyətlər bir daha sübut edir ki, onlar arasında kifayət qədər yaxınlıq və oxşarlıq vardır.

T.Ш.Ахвердиев

СУЩНОСТЬ АНИМИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ РЕЛИГИИ

Ключевые слова: *анимистические понятия, человечество, обычаи и традиции, современные религии*

В статье исследуются причины происхождения значимости мифов. Значимость воссоединения человеческой души с верностью связывается с анимистическими понятиями. Так же демонстрируется его воздействие на исполнение тотемизма и фетишизма.

В статье так же указывается, что анимистические понятия стали самыми сложными формами вероисповедания и превратились в важные детали современных монотеистических религий – таких как, иудаизм, христианство и ислам. В мероприятиях всех религий говорится о сопровождении анимистических понятий.

T.Ş.Hagverdiyev

THE ESSENCE OF ANIMISTIC CONCEPTS AND ITS IMPACT ON MODERN RELIGIONS

Keywords: *animistic concepts, humanity, customs and traditions, modern religions*

The article researches the reasons of the appearing the animistic standings, it explains their role in occurring myths. Then it's said about the contact of the animistic standings with the eternaling of the man's spirit. As well, about its impact to the execution of the totemism and fetishism is shown in this article.

The article notices that the animistic standings are the most difficult forms of believes, and they changed into the main elements of the monotheistic religions, such as, Iudaism, Christianity and Islam. In the ceremonies of all these religions the animistic standings are held, as well.

İctimai şüurun xüsusi forması olan din hələ üst poleolit dövründə meydana gəlmişdir. Kainatın, varlığın müxtəlif xüsusiyyətlərini dərk etməyə çalışan insanlar abstrakt xarakterli anlayışlarla müxtəlif varlıqlara aid miflər yaratmış, fəvqəltəbii duyğularla gerçəklikdə baş verən hadisələrin səbəblərini fantastik obrazlar şəklində izah etməyə çalışmışlar. Məhz fantastik düşüncələr nəticəsində ibtidai insanları birləşdirə biləcək animizm, fetişizm və totemizm kimi tayfa dinləri meydana gəlmişdir. Eyni zamanda özündə fəvqəltəbii güc yarandığını zənn edən bəzi insanlar sehrbazlıq ayinlərinin də əsasını qoymuşlar.

Maraqlıdır ki, qəfil ölüm hadisələrinin şahidləri olan insanlar ölümün əsas səbəbini ruhun bədəni tərk etməsi ilə əlaqələndirmişlər. Bu anlayışlarla əlaqədar olaraq ruhun axirət dünyasına göndərilməsi mərasimləri meydana gəlmiş, eyni zamanda bir sıra hadisələrin baş vermə səbəblərini ruhlarla əlaqələndirmişlər.

Animistik anlayışlar meydana gəlməmişdən qabaq təbiətdən asılı vəziyyətdə yaşayan insanlar ölənlərin meyidlərini çöllərdə qoymuş, onlar yırtıcı heyvan və quşlara yem olmuşlar. Animistik anlayış və axirət evinin yaranması anlayışına səbəb olmuş, xüsusi mərasimlər yaradaraq ruhun axirət dünyasına göndərilməsi adətləri meydana gəlmişdir. Bunun da nəticəsində animistik anlayışlar insanı ruhi varlıq kimi heyvanat aləmindən ayırmışdır. Bəşəriyyət təkamül etdikcə animistik adət və mərasimlər də müxtəlif istiqamətlərdə zənginləşmiş, onun adət və mərasimlərində də ictimai quruluşa uyğun olaraq modernləşmə baş vermişdir. Latınca hərfən “ruh”, “can” mənasını bildirən bu anlayış təkcə teologiyanın deyil, fəlsəfənin də əsas tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Həmçinin tarixçilər, etnoqraflar və mədəniyyətşünaslar da ibtidai dinlər, eləcə də animistik anlayışlar haqqında

müəyyən tədqiqatlar aparmış, elm və mədəniyyət üçün əhəmiyyətli olan çoxlu materiallar əldə etmişlər. Məlum olmuşdur ki, ruhun əbədiyyətinə inam əks etdirən animistik anlayışlar, onun adət və mərasimləri demək olar ki, dünyanın bütün xalqları arasında yayılmışdır. Qədim türklərin dünyagörüşündə də bu anlayışlara geniş yer verilmişdir. Maraqlıdır ki, insanın animistik inancları zəminində belə hesab etmişlər ki, axirət dünyası mövcuddur və dəfn olunan insanların axirət dünyasında da olan ehtiyacları ödənilməlidir. Məhz arxeoloji qazıntılar zamanı bu inanclarla bağlı müxtəlif yerlərdə çoxlu qəbirlər aşkar etmişlər. Animistik anlayışlara uyğun olaraq axirət dünyasında istifadə etmək üçün bu qəbirlərə müxtəlif əşyalar qoyulmuşdur. Məsələn, 1888-1889-cu illərdə Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda “Simens” şirkətində çalışan Valdemar Belk buradakı Cənnətqalası ətrafında, Qalakənddə, Göydəyə yaxınlığında və Qaramurad kəndində həddindən çox kurqan qəbirlər aşkar etmiş, orada qarət məqsədilə qazıntılar aparmışdır. Valdemar Belk Gədəbəy ərazisində kurqan qəbirlərdən əldə etdiyi əşyaları Almaniyanın mədəniyyət fondunun sədri Rudolf Virxova göndərmişdir. Belk özünün apardığı hesabat xarakterli qeydlərində burada 10703 ədəd müxtəlif əşyalar əldə etdiyini bildirmişdir. Onun hesabatına görə bunların 256-sı qədim silah nümunələri, 423-ü məişət əşyaları, 935-i qiymətli bəzək əşyaları və 13 kq çəkisi olan qızıl əşyalardan ibarət olmuşdur. Həmçinin qiymətli daşlardan, gümüşdən və başqa əlvan metallardan hazırlanmış çoxlu muncuqlar da tapmışdır. Bütün bu əşyalar Batumi limanı ilə Almaniyanın Hamburq şəhərinə yola salınmışdır (1).

İnsanların şüura yiyələnməsinin ilkin mərhələlərindən biri hesab olunan animistik anlayışlara görə bəzi şəxslərin qəbirlərinə mərhuma axirət dünyasında qulluq etmək üçün canlı insanlar da qoymuşlar. “Belə ki, 576-cı ildə İsməti xanın dəfni zamanı mərhumu o biri dünyada müşayiət etmək üçün əsirlər alınmış dörd nəfər hun da edam olunmuşdur” (2).

Animistik anlayışlar tarixən Sibirdə yaşayan türk xalqları arasında da çox geniş yayılmışdır. Onlar belə hesab edirdilər ki, insan öldükdən sonra yalnız qırx gün müddətində axirət dünyasına gedib çıxır. Onun ruhu gecələr at üzərində gəzir. Buna görə də ölənin sağlığında istifadə etdiyi atı da öldürüb mərhumla birlikdə dəfn etmişlər. Belə qəbirə Valdemar Belk Gədəbəy rayonunda apardığı qazıntılar zamanı bir neçə yerdə rast gəlmiş və öz gündəliyində qeyd etmişdir.

Azərbaycan filosofu Ağayar Şükürovun fikrincə ruhlar insanla daima qarşılıqlı təsirdə olan mifoloji varlıqlardır. Belə ki, müxtəlif miflərdə ruhlar insanın mənəvi bənzəri kimi təqdim edilir. Bu bənzətmələr isə ayrı-ayrı allahların obrazlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində öncə çoxallahlıq, sonralar isə təkallahlıq meydana gəlmişdir. Bütün hallarda animistik anlayışlar itməmiş, əksinə olaraq daha da təkmilləşmişdir. Ruhların mövcudluğuna inam tarixən dünya dinlərinin də əsas ideya xəttini təşkil

etmişdir. Elə buna görə də hər bir dünya dinində müqəddəsləşdirilmiş simalar meydana gəlmiş və onların ruhları keçirilən dini mərasimlərdə daima yad edilir. Məsələn, Rus pravoslav kilsəsi 462 müqəddəs simaların ruhlarına sitayiş edir. Onlardan 286-sı ruhanilərin nümayəndəsidir. 20 padişahın, 49 knyazın, 3 boyarın və 8 tacirin ruhları da müəyyən dini mərasimlərdə yad edilir. Hətta onlar haqqında çoxlu miflər də yaradılmışdır.

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, miflərin meydana gəlməsində animistik anlayışların da böyük rolu olmuşdur. Məhz animistik anlayışlar əsasında bir çox göy cismləri, təbiət hadisələri fəvqəltəbiişdirilmişdir. Məsələn, qədim Misirdə Günəş baş allah Ra kimi təsəvvür edilmişdir. Yunanlar Yupiteri baş allah Zevs kimi anlamışlar. Ayrı-ayrı allahlar haqqında insanabənzər obrazlar yaratmışlar. Məsələn, miflərin birində Ra II Ramzesə deyir ki, “Sən mənə övladımsan. Mən sənə ilahi hakimiyyət verdim ki, onu idarə edəsən”.

Əslində bu mifologiyada fironların hakimiyyəti ilahiləşdirilərək siyasiləşdirilir. Antoqonist şəraitdə yaşayan qulların şüurunda hakimiyyətdə olanlara qarşı toxunulmazlıq ideyası formalaşdırır. Hətta fironlar öldükdən sonra da onların ruhən əbədiyyətə qovuşduqlarını bildirməyə çalışmışlar. Xüsusilə, Günəş allahı hesab etdikləri Ranın obrazını yaratmışlar.

Rus tədqiqatçısı V.P.Dyakonova bəzi türk xalqlarının ölünün ruhunun o biri dünyada da müəyyən işlərlə məşğul olduqlarına inandıqlarını bildirir (3).

Ruhların xeyir və şər olduqlarını bildirən inanclar da mövcuddur. Bu inanclar əsasən tayfa quruluşu dağıldıqdan sonra yaranan şamanizmin dini baxışlarının əsasını təşkil edir. Şamanların baxışlarına görə yerüstü dünyada yaşayan şər ruhlar əsasən antropomorf simada təsəvvür edilir. Onlar belə hesab edirlər ki, bu antropomorf ruhların boyları hündür olur, gözləri isə közərmiş dəmir kimi qızarır.

Yeraltı dünyada məskunlaşan şər ruhlar da antropomorf ruhlar kimi təsvir edilmişdir. Buna görə də şamanlar guya şər ruhlarla əlaqəyə girir, onları zərərsizləşdirməyə çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, türk xalqlarının həyatında şamanizm hələ qədim dövrdən geniş yer tutmuşdur. Hətta böyük Hun sərkərdəsi Atilla 453-cü ildə Roma yaxınlığında ölürkən hun ağsaqqalları onun cənəzəsinin yanına şaman çağırmış, Atillanın ölüm səbəbini öyrənmək üçün ondan cavab istəmişlər. Şaman ruhlarla əlaqəyə girərək böyük sərkərdənin öz əcəli ilə öldüyünü bildirmişdir. Bu fakt bir daha göstərir ki, qədim hunların baxışlarında da animistik anlayışlar geniş yer tutmuş və onlar da ruhlarla əlaqəyə girmək üçün şamanlardan istifadə etmişlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim türk xalqlarında totemizm, fetişizm və cadugərlik də geniş yer tutmuşdur. Maraqlıdır ki, animizm bu insanlarda da öz təsirini göstərə bilmişdir. Bu fikirlə əlaqədar olaraq G.V.Plexanov “Din və

kilsə haqqında” əsərində cadugərliyin animizm ilə tamamlandığını bildirmişdir (4).

Hami ruhlar da animistik təsəvvürlərdə möhkəm yer tutmuşdur. Azərbaycanda da hamı ruhlarla bağlı bir çox folklor nümunələri vardır. Həmin folklor nümunələrində qeyd olunur ki, bu ruhlar əsasən qaranlıqda və xarabalıqlarda, ağac altında, su başında yatırlar. Bu inanclara görə, su başına gedən, yaxud quyuya baxan adamlara əvvəlcədən oralarda ruhların olması haqqında xəbərdarlıq edirlər, onların həmin yerlərdə ehtiyatlı davranmasını, hamı ruhlarla salamlaşmasını və gedəndə “salamat qal” deməsini bildirirlər (5).

İbtidai insanların tayfa dinlərindən biri də totemizmdir. Totem sözü Şimali Amerika hindulərinin dilindən götürülmüşdür. Hindulər bu sözü “onun tayfası, qəbiləsi və ya törəməsi” mənasında işlətmişlər. Bu etiqad qismən animizmin təsiri altında itib getsə də, onun elementləri bir çox miflərdə qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, hələ çoxallahlıq dövründə qədim Misirdə Allah Pfa öküz, Osiris isə qırğı başlı obrazlarla təsvir edilmişlər. Qədim yunanlar Zefsi öküz, qartal, qu quşu simasında təsəvvür etmişlər.

“Allah Pan keçə ayaqları və buynuzları ilə yunan etiqadlarında məlum idi. Finikiya ilahəsi Aştar inək simasında, indusların allahı Hanuman meymun obrazında təqdim olunmuşdur. Meksikada günəş allahı Teskatilipoka ayıbaşlı, Şumer allahı Eya insan-balıq, xristian allahı Xristos quzu obrazında bizə məlumdur. Qədim yunanların dinlərində ovçuluq ilahəsi Artemida xallı maral simasında təsvir olunmuşdur. Dəhşətli görünüşü olan köpək Kərbər cəhənnəmin girişinin mühafizəçisi olmuşdur” (6).

Vaxtilə rus tayfalarında da totemistik anlayışlar çox geniş yayılmışdır. İndi də həmin totemlərin adları rusların soyadlarında təzahür edir. Məsələn, “Orlov” (qartal), “Medvedyev” (ayı), “Vorobyov” (qarğa) və s. soyadları qədim rus tayfalarının adlarının daşıyıcılarıdır.

Müasir hindistanlılar indi də özlərini inək obrazında olan totemlərin törəmələri hesab edirlər. Buna görə də onlar inəyə sitayiş edir, onların öldürülməsinə qadağalar qoyurlar. Qədim türklər isə özlərini boz qurdun törəməsi hesab etmişlər. Kaliforniyadakı Kayot hinduları da canavarı özlərinin əcdadları adlandırırlar. Sibir tayfalarının əksəriyyəti isə özlərinin ayıdan, dovşandan, qazdan, durnadan və qurbağadan törədiklərini mifləşdirmişlər. Kanada eskimoslarının ilahəsi Sedna diş morj obrazında, Labrador eskimosları isə kişi allahını ayı obrazında təsvir etmişlər.

İnsan təbiətin bir hissəsi olmaqla yanaşı, o təbiətdə baş verən hadisə və prosesləri daima öyrənməyə, ona münasibətini bildirməyə çalışmışdır. Bəzən bir çox təbii hadisələr insanlarda qorxu hissləri yaratmışdır. Lakin insanlar canlı varlıqlar kimi qorxular və fəlakətlər törədən hər şeyə qarşı mübarizə etməyə çalışmışlar. Xüsusilə kainatda baş verən bir sıra hadisələri təcəssümləşdirilmiş, onların şər ruhlar tərəfindən törədildiyini güman etmişlər.

Məsələn, ayın və günəşin qarşısının tutulmasını pis ruhların fəaliyyəti ilə əlaqələndirmişlər. Bununla əlaqədar olaraq rus alimi N.A.Baskakovun fikirlərinə görə, Altay türkləri belə hesab edirdilər ki, Ay insanları şər ruhlardan qoruyur və onları xilas edir. Bəzən Ayın qarşısının tutulmasını da şər ruhların pis əməlləri kimi anlayırdılar. Elə buna görə də onlar şər ruhları Ayın qabağından qovmaq üçün qışqırır, səs-küy salırlar. Günəşin qarşısı tutulanda da belə edirlər (7).

Vaxtilə Ayın və ya Günəşin qabağının tutulması anında Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında şeytanları, cinləri, əjdahaları qovmaq üçün səs-küy yaradırdılar. Bununla əlaqədar olaraq “Azərbaycan mifoloji mətnlər” kitabında maraqlı əfsanə də mövcuddur. Əfsanədə qeyd olunur ki, Günəşin qabağı tutularkən adamlar əjdahaları və cinləri onun qabağından qovmaq üçün kömək etməyə çalışırlar.

Qədim yunan coğrafiyaçısı Strabon hələ I əsrdə qeyd edirdi ki, Ağvyanın (Albaniyanın) dağlıq hissələrində möhtəşəm ay məbədləri fəaliyyət göstərir və bu məbədlərdə insanlar Günəşə, Aya sitayiş edirdilər.

Sözsüz ki, dünyada baş verən təkamüllər prosesində insan özünü təbiətin ağası hesab etsə də, o, təbiətin insan həyatına təsirindən tam şəkildə azad ola bilməmişdir. Bəzən təbiətdə elə anomalialar baş verir ki, insan onun qarşısında aciz qalır. Bu da animistik anlayışların bütün dinlərdə və etiqadlarda möhkəmlənməsinə, bəşəri anlayışlara çevrilməsinə şərait yaradır.

Bəlkə də elə bu cəhəti nəzərə alaraq ərəb peripatetizminin son nümayəndəsi olan İbn Rüşd (1126-1198) “İkili həqiqət haqqında” adlı məşhur əsərində kainatın milyonlarla intellektdən əmələ gələn vahid ruh tərəfindən idarə olunduğunu demişdir.

Səma cismlərini insan obrazında təsvir etmək və onların ruhlarına sitayiş etmək əsasən neolit təkamülü dövründə təşəkkül tapmışdır. Maldarlığın, əkinçiliyin, sənətkarlığın və s. istehsal sahələrinin yaradılması bir tərəfdən insanları təbiətin maddi asılılığından xilas etsə də, digər tərəfdən göydən gələn yağışın, tufanın, daşqının, ildırım vurmaların baş vermələri ilə bağlı olan təbiət hadisələri animistik anlayışlar zəminində təsəvvür edilmişdir. Bunun da nəticəsində Günəş, Ay, ulduzlar kimi səma cismlərinin ruhlarına sitayiş edilməsi qədim insanların dini fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur.

Buna görə də belə bir qənaətə gəlmək olar ki, animistik təsəvvürlər ən mürəkkəb inanc formalarından olub müasir monoteist dinlər olan iudaizm, xristianlıq və islam dinlərinin də əsas üsürlərinə çevrilmişdir. İndi elə bir dünya dini yoxdur ki, orada ruhlara etiqad və pərəstiş edilməsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, göy cismlərinin miflər vasitəsilə fəvqəltəbiiləşdirilməsi animistik anlayışların məzmununu daha da zənginləşdirmişdir. Xüsusilə, qədim mədəniyyətə malik olan şumerlərin miflərində göy cismlərinin yaranması ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli

sürülmüşdür. Məsələn, Şumer miflərinin birində qeyd edilir ki, Göy və Yer əvvəlcə dağa bənzər formada olmuşlar. Yer Göyün təməli, Göy isə onun zirvəsi sayılmışdır. Göy Ane allahının, Yer isə Ki allahının simasında təcəssüm edilmişdir. Onların ittifaqı sayəsində hava allahı Enlil doğulmuşdur. Enlil Göyü və Yeri bir-birindən ayırmış və Kainatı yaratmışdır (8).

Qədim Şumerlərin qeyd olunan mifoloji təsəvvürləri Azərbaycan türklərinin təfəkküründə də özünə yer tapa bilmişdir. Belə ki, həyatın və insanın yaranışı, göy cismlərinin xüsusiyyətləri və s. haqqında Azərbaycan miflərində də çoxlu mətnlərə rast gəlirik. Məsələn, həmin mətnlərin birində qeyd olunur ki, əvvəllər dünyada Allahdan başqa heç nə olmamışdır. Yer üzünü başdan-başa su basmışdır. Sonra Allah bu suyu qurudub lil edib və nəhayət onu torpağa çevirmişdir. Həmçinin torpaqdan pələnc düzəldib insanı yaratmışdır.

Çox maraqlıdır ki, qədim yunan filosofu və Millet fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı Fales də Yer kürəsində hər şeyin sudan əmələ gəldiyini bildirirdi. Həmin məktəbin nümayəndəsi Anaksimən isə deyirdi ki, hava həyatın ilkin yaradıcısıdır. Havada gedən müxtəlif proseslər nəticəsində su, torpaq, daş və od yaranmışdır.

Təəssüflər olsun ki, adları elmə məlum olmayan qədim şumer filosofları da suyu bütün varlığın əsası kimi bildirmiş, canlı aləmin, Günəş və Ayın da bu ilkin səbəbdən sonra yarandığını söyləmişlər (9).

Ancaq orta əsrdə fəaliyyət göstərən dini-sxolastik fəlsəfənin bütün nümayəndələri Allahı ali varlıq, dünya qaydalarını şərtləndirən dəyişməz və əbədi ideyalar mənbəyi hesab edirlər. Bunu Avqustinin (354-430) Allah haqqında trasendent – axirətə aid edilən, fəvqəltəbii hisslə bağlı olan təlimində, Foma Akvinlinin ilahi həqiqət nəzəriyyəsinə görə görmək olar. Bunların fəlsəfi baxışlarında xristianlığın dini ideyaları öz əksini tapır. Əslində bunların baxışları mahiyyət etibarilə kilisə ideologiyası idi. Məlumdur ki, Foma Akvinlinin tomizm adlanan təlimi katolisizm cərəyanının ideoloji dayacağı və nəzəri silahı olmuşdur. Sxolastik fəlsəfədə əslində xristianlığa aid olan “Ata Allah”, “Oğul Allah” və “Müqəddəs Ruh Allahı” anlayışları həmin fəlsəfənin ruhunu təşkil etmişdir. Həmçinin, həqiqətə çatmağın yalnız müqəddəs ruh vasitəsilə mümkünlüyünü qəbul etmişlər.

Əslində bu ideya bütün dini kitablarda ifadə olunmuşdur. İncildə qeyd olunur ki, “Ruh vasitəsilə həqiqətə itaət edərək, canlarınızı təmizləyib qardaşlar üçün riyasız məhəbbətə sahib oldunuz. Buna görə bir-birinizi var qüvvə ilə səmimi qəlbədən sevin” (10).

İncildən götürülən bu fakt sübut edir ki, din olduqca mürəkkəb ictimai-tarixi hadisə olub, özünün müqəddəs kitabları, ayin və mərasimləri ilə xeyirxahlıq, səbir, əzablara sinə gərmək və dözmək kimi insani keyfiyyətlər

aşılır. Bu da ondan irəli gəlir ki, din ayin və mərasimlər vasitəsilə insanların duyğularına hakim kəsilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *T. Haqverdiyev*. Gədəbəy: ulu yurdun yaddaşı. Bakı: Diplomat nəşriyyatı, 1998, 30 s.
2. *V. Həbibovlu*. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı: Qartal nəşriyyatı, 1996, 205 s.
3. *И.С. Гурвич*. Культура северных Якутов-олекеведов. М., 1977, 139 с.
4. *Г.В. Плеханов*. О религии и церкви. М., 1957, 266 с.
5. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 51 s.
6. *A. Şükürov*. Kulturologiya. Bakı, 1998, 47 s.
7. *Н.А. Баскаков*. Душа древних верования у тюрков Алтая // Советская этнография, 1973, №5, с.86
8. *С.Г. Хук*. Мифология ближнего востока. М.: Наука, 1991, 17 с.
9. *С.Н. Крамер*. История начинается в Шумере. М., 1991, 91 с.
10. İncil. Bibliya tərcümə institutu. 1998, 260 s.

UOT 94 (479.24)

M.Ə.İsayev, A.Ə.Axundov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
isayeva00@rambler.ru

BÖYÜK TARİXİ QAYIDIŞ RESPUBLİKADA SİYASİ SABİTLİYİN, TƏRƏQQİNİN VƏ COŞQUN İNKİŞAFIN ZƏMİNİ KİMİ

Açar sözlər: Ümummilli Lider, Qurtuluş günü, siyasi sabitlik, iqtisadi strategiya, Əsrin müqaviləsi

Məqalədə Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra respublikada yaranan siyasi sabitlik və Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi kursun hazırda prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi araşdırılır və tədqiq olunur.

M.A.Исаев, А.А.Ахундов

БОЛЬШОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ КАК ЗАЛОГ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ, ПРОГРЕССА И БУРНОГО РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: общенациональный лидер, день Спасения, политическая стабильность, экономическая стратегия, контракт века

В статье исследуется и анализируется политическая стабильность, созданная Гейдаром Алиевым после возвращения его к власти во второй раз и успешное продолжение Ильхамом Алиевым политического курса общенационального лидера Гейдара Алиева.

M.A.Isayev, A.A.Akhundov

GREAT HISTORICAL RETURN AS THE BASE OF POLITICAL STABILITY, PROGRESS AND OVERWHELMING DEVELOPMENT IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Keywords: National leader, Salvation Day, political stability, economic strategy, the contract of the century

The article deals with the political stability after national leader Haydar Aliyev's second return to the power. It also considers and studies the ways how İlham Aliyev retains his father's political course successfully.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəyə rəhbərlik edən qüvvələrin səriştəsiz siyasəti və müxtəlif xarici qüvvələrin direktivləri əsasında

ölkəni idarə etməsi həmin dövrdə kaos və anarxiyanı daha da dərinləşdirdi. Xüsusilə də AXC “Müsavat” cütlüyünün antimillə və səriştəsiz siyasəti Azərbaycanı qarşıdurma meydanına çevirmişdi. Ölkədə separatizm meyilləri baş qaldırmışdı, qanunsuz siyasəti birliklər mərkəzi hakimiyyətə tabe olmadıqlarını bildirirdilər. Müstəqilliyimiz üçün xüsusilə təhlükəli olan 1993-cü il 4 iyun hadisələri bir daha belə bir məqamı aşkar etdi ki, xalqın dəstəyinə söykənməyən, idarəetmə təcrübəsinə malik olmayan, eləcə də dərin daxili ziddiyyətlər mənğənəsində olan hakimiyyət ölkənin müstəqilliyini qorumaq və suverenliyini təmin etmək iqtidarında deyildir. Beləliklə, Azərbaycan vətəndaş müharibəsi və parçalanmaq təhlükəsi astandasında idi. 1991-ci ildən 1993-cü ilin iyununadək bütövlükdə yeni müstəqil dövlətin taleyi ciddi sual altında idi. Bütün bu proseslər yenicə nail olduğumuz müstəqilliyimizin əldən getməsinə və Azərbaycan dövlətçiliyinin əldən getməsinə aparırdı. 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidi ilə Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə gəlməsəydi, bugünkü müstəqil Azərbaycanın varlığından danışmaq çətin ki, mümkün olacaqdı.

Azərbaycanın 91 nəfər tanınmış ziyalısi 1992-ci il oktyabrın 16-da “Səs” qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə “Azərbaycan Sizin sözünüzü gözləyir”, - deyə müraciət etdi (1). Heydər Əliyev Azərbaycan ziyalılarının müraciətinə 24 oktyabr 1992-ci il tarixli cavabında mövcud ictimai-siyasi durumu dərinlən təhlil etdi, cəmiyyətin bütün qüvvələrini birləşdirməklə yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yollarını göstərdi, Azərbaycanın müharibə vəziyyətindən çıxması, sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması, düzgün kadr siyasəti aparılması, səriştəli kadrlardan düzgün istifadə edilməsi, respublikada qanunların aliliyinin təmin edilməsi, demokratiyanın ardıcıl inkişafı, siyasəti plüralizmə, insan azadlığına şərait yaradılması, yeni müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə vətəndaşların hamısının, əhalinin bütün təbəqələrinin cəlb olunması, heç bir məhdudiyət qoyulmaması, Azərbaycanın parçalanmasına yönəldilmiş meyillərin qarşısının qətiyyətlə, sivil, demokratik yollarla alınması, dövlətin bütövlüyünün demokratik prinsiplər əsasında qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsinin vacibliyini qeyd etdi. O, bildirdi ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması obyektiv zərurətdən doğur. Belə bir partiya Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edərək yeni, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında tarixi rol oynaya bilər (2, s.442-446).

Ulu Öndər Heydər Əliyev ziyalılara göndərdiyi 24 oktyabr 1992-ci il tarixli cavabında Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasına və ona rəhbərlik etməyə razılıq verdi. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Konfransda 550-dən çox nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans YAP-ın yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Partiyanın Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış Proqram və Nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi (2, s.44).

Böyük dövlətçilik təcrübəsinə, xarizmaya malik olan güclü lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Yeni Azərbaycan Partiyası müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə, milli inkişafın təmin olunmasına xidmət edən fəaliyyətini davam etdirdi və bunun nəticəsində Azərbaycan tənəzzüldən xilas olaraq tərəqqi və inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Akademik Ramiz Mehdiyev “Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyi yaradan və yaşadan – Heydər Əliyevin qadir şəxsiyyətidir” adlı əsərində yazır: “XX əsr tarixində, dünya siyasətində etiraf edilən fenomen şəxsiyyət Heydər Əliyevin yaratdığı milli dövlətçilik tarixin bizə bəxş etdiyi milli sərvətdir və onun dəyərini dərk etməliyik. İstər Azərbaycan tarixində, istərsə də xalqın yaddaşında müstəqil və suveren dövlətin simvolu, xarizmatik siyasət dahisi, cəsur insan və ən böyük vətəndaş kimi qalmışdır və qalacaq. O, Azərbaycanın ən yeni tarixində bütöv bir epoxanı özündə təcəssüm etdirən, müstəqil dövlətin siyasi, iqtisadi, hüquqi-sosial-mədəni, elmi əsaslarını yaradan, onların ardıcıl inkişafını təmin edən siyasi kursun və milli inkişaf strategiyasının müəllifidir. Bu gün biz azərbaycanlıların ölkəmiz haqqında danışanda fəxr edə biləcəyi, qürurla öyünəcəyi çox uğurları var. Onların istisna olmadan hamısı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Müstəqil Azərbaycanda elə bir sahə yoxdur ki, onun inkişafında Heydər Əliyevin zəhməti olmasın” (3, s.4).

Təkcə YAP-ın deyil, bütün Azərbaycan xalqının lideri olan Heydər Əliyev öz məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşmaqda olan daha böyük fəlakətlərdən qurtarmaq üçün iqtidara yol göstərməyə çalışırdı. Uzun müddət bu məsləhətlərə əhəmiyyət verməyib səriştəsiz siyasəti ilə ölkəni parçalanmaq, vətəndaş müharibəsi həddinə gətirmiş iqtidar başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüzlüyünü görüb son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Prezident Elçibəyin dəfələrlə təkidli dəvətlərindən sonra Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 9-da hökumətin onun ardınca göndərdiyi təyyarə ilə Bakıya gəldi (4).

Heydər Əliyev genişlənmək təhlükəsi olan vətəndaş müharibəsini dayandırmaq üçün ağıllı, düşünülmüş siyasi tədbirlər həyata keçirdi. O, iyunun 13-14-də Gəncə şəhərində hərbi müxalifətlə danışıqlar apardı, mövcud siyasi böhrandan çıxış yollarını müəyyənləşdirdi (2, s.150).

İyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəvqəladə sessiyası Heydər Əliyevi Ali Sovetin sədri seçdi. Bu gün Azərbaycanın müasir dövr tarixinə “Qurtuluş Günü” kimi daxil oldu. Sonralar 1997-ci ilin iyununda Milli Məclis bu günü “Milli Qurtuluş Günü” kimi bayram elan etdi (5).

Ölkəmizin tarixinin ən həssas dövründə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın mövcudluğunun, müstəqilliyinin və gələcək inkişafının yeganə və həlledici səbəbi idi. Heydər Əliyevin tarixi qayıdışı Azərbaycanın müstəqilliyinin xilasını və qarantını idi. Qurtuluş eyni zamanda iqtisadi tənəzzülün qarşısını aldı. Bu isə Heydər Əliyevin böyük qayıdışını əks etdirən çox vacib

məqamlardan biridir. Eyni zamanda qurtuluş Azərbaycanı o zaman düçar olduğu beynəlxalq təcriddən xilas etdi. Qayıdış, əslində Azərbaycanı bütün istiqamətlər üzrə bürümüş böhrandan xilas etdi. Bu, Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyasını özündə ehtiva edirdi.

1993-cü il iyunun 24-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədrinə verilmişdir. Heydər Əliyev bəyanatında Azərbaycan dövlətinin daxili siyasi vəziyyətini təhlil etdi. Daxili və xarici siyasət sahəsində qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirdi (6, s.568).

Bu tarixi hadisə respublika həyatında xaos və anarxiyadan qurtuluşa doğru yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Ulu Öndərin Ali Sovetin sədri seçilməsi Azərbaycanda mütərəqqi parlamentarizm ənənələrinin formalaşmasını təmin etdi. O parlamentin cəmiyyətdəki nüfuzunun sağlamlaşdırılması, idarəçilik keyfiyyəti sayəsində ali qanunverici orqanda qeyri-etik hərəkətlərin və siyasi çəkişmələrin qarşısını aldı. Müzakirə və diskussiyaların sivil, demokratik meyarlar çərçivəsində aparılması üçün şəxsi nümunə göstərərək, parlament idarəçiliyinə yeni ruh və müasirlik gətirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrdə dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Məhz onun həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlər nəticəsində bir tərəfdən Milli Ordunun formalaşdırılması, Azərbaycanın milli mənafelərini qorumağa qadir nizami silahlı qüvvələrin yaradılması, torpaqlarımızın müdafiə olunması ilə bağlı mühüm addımlar atılıb, digər tərəfdən atəşkəsə nail olmaq üçün bütün siyasi və diplomatik vasitələr işə salınıb. Azərbaycanla Ermənistan arasında 1994-cü il mayın 8-də Bişkek protokolu imzalandı və bu sənədə əsasən 1994-cü ilin may ayının 12-də iki dövlət arasında atəşkəs elan olundu. O vaxtdan respublikamızın ərazi bütövlüyünün sülh və danışıqlar yolu ilə təmin olunmasını nəzərdə tutan çox çətin və uzun sürən atəşkəs dövrü başlandı.

1994-1995-ci illərdə prezident Heydər Əliyev tərəfindən respublikada qanuni dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilməsi və siyasi sabitlik yaradılması istiqamətində qətiyyətli addımlar atıldı. Nəticədə, baş nazir S.Hüseynovun başçılığı altında Gəncədə və daxili işlər nazirinin müavini R.Cavadovun Ağstafa və Qazax rayonlarında qaldırdıqları qiyam və dövlət çevrilişinə cəhdlərin qarşısı qətiyyətlə alındı. Heydər Əliyevin barışmaz mövqeyi və qətiyyətli addımları nəticəsində 1995-ci ildə artıq Respublikada bir dənə də olsun qeyri-qanuni silahlı dəstə qalmamış və ölkədə tam siyasi sabitlik təmin edilmişdir.

Heydər Əliyevin Respublikaya yenidən rəhbərliyə gəldiyi vaxtdan əvvəlki iqtidarlar, demək olar ki, əsl mənada ordu quruculuğu ilə məşğul olurdular.

Onların bu səriştəsiz siyasəti nəticəsində Respublika ərazisinin 20 faizi düşmənin əlinə keçmişdi. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdür.

Erməni faşistləri tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq, 255 qoca əsir və girov götürülmüşdü (7).

Heydər Əliyev 1993-cü ildə prezident seçkilərindən sonra bütün diqqətini ordu quruculuğuna yönəltdi. Azərbaycan Ordusu bərpad vəziyyətdə idi, parçalanmış və hərbi hissələr ayrı-ayrı siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Ordunun silah-sursat, geyim və ərzaqla təminatı olduqca pis vəziyyətdə idi. Dövlətimizin qarşısında duran əsas vəzifə Müdafiə Nazirliyinə tabe olmayan müxtəlif siyasi qruplaşmaları, döyüş qabiliyyəti aşağı olan, nizam-intizamsız hərbi hissələri ləğv etmək, güclü nizami ordu yaratmaq, bunun üçün xalqı ayağa qaldırmaq, birləşdirmək lazım idi. 1993-cü il noyabrın 1-də xalqımızı ordu quruculuğuna səfərbər etmək üçün Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı. Ordu quruculuğu sahəsində atılan məqsədyönlü addımlar nəticəsində köhnə 33 batalyon ləğv edildi və əvəzində yeni milli ordu hissələri yaradıldı.

Prezident Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etdi.

Prezidentin çağırışına cavab olaraq minlərlə insan könüllü olaraq orduya yazılmaq, cəbhəyə getmək istədiklərini bildirdi. Ordunun döyüş hazırlığının yüksəldilməsi işi dövlət başçısının ciddi nəzarəti altına alındı.

Nəticədə, 1994-cü ilin sonunda Milli Ordunun sıralarında 54 min əsgər və zabit var idi. Silahlı qüvvələrin maddi bazası xeyli möhkəmləndirildi. Prezident şəxsən cəbhə bölgələrində ordunun, əsgərlərin döyüş hazırlığının vəziyyəti ilə yaxından tanış olub konkret tədbirlər müəyyən etdi. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan ordusu düşmənin Respublikanın içərilərinə doğru hücumunu dayandırdı və əks-hücum keçib bir sıra əraziləri düşməndən azad etdi (8, s.568).

Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin çox böyük və uğurlu diplomatiyası, güclü Milli Ordunun yaradılması nəticəsində düşmən artıq münafişəni hərbi yolla həll etməyin mümkün olmayacağını başa düşdü. Odur ki, 1994-cü il may ayının 12-də cəbhədə atəşkəsə nail olundu.

Azərbaycan xalqının orduya yardımını tənzimləmək məqsədilə 2002-ci il avqustun 17-də Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu" təsis edilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasətin uğurlu nəticəsindən biri ölkəmizin beynəlxalq arenada müstəqil dövlət kimi tanınması, ikitərəfli və çoxtərəfli səmərəli xarici əlaqələrin qurulması və nəticə etibarlı ilə milli maraqlarımıza müvafiq xarici siyasət strategiyasının əsasının qoyulmasıdır. Xüsusilə, 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi"nin

imzalanması ilə Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının möhkəm təməli qoyuldu, ölkəmizin beynəlxalq mövqeyi möhkəmləndi. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması tarixi hadisə və dönüş nöqtəsi idi. Azərbaycanın “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan yolu haqqında Heydər Əliyev demişdir: “1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyanın da əsas məqsədi, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən, neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir” (6, s.582).

Bu müqavilə Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyinin təminatçısına çevrildi. Nəinki regionda, qlobal miqyasda nəhəng neft kəməri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhanın əsası qoyuldu. Əsrin müqaviləsi nəticəsində Azərbaycana birbaşa investisiyalar qoyuldu, ölkəmiz dünya bazarında iqtisadi müttəfiq kimi tanındı. Bununla yanaşı, Azərbaycan beynəlxalq hüquq müstəvisində iqtisadi maraqlarını və iqtisadi hüquqlarını qorumağa başladı.

1993-cü ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti yenidən quruldu və onun əsas istiqamətləri müəyyən edildi. İlk növbədə, Azərbaycana qarşı informasiya blokadasının yarılması və Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı əsl həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində çox gərgin və səmərəli iş aparıldı. Respublikanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında özünə layiqli yer tutması və qloballaşan dünya siyasətində Azərbaycanın maraqlarının qorunması yeni xarici siyasət xəttinin əsas istiqamətlərinə çevrildi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahəsindəki bütün uğurları Heydər Əliyev diplomatiyasının qələbəsi idi.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas məqsədi Dağlıq Qarabağ problemini sülh yolu ilə həll etmək, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini və suverenliyini möhkəmləndirmək, ölkəmizin dünya ölkələri arasında layiqli yer tutmasını təmin etmək, dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri yaratmaqdan ibarətdir.

H.Əliyev 1998-ci ilin sonuna qədər 68 ölkənin prezidenti və dövlət başçıları ilə görüş keçirdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində, zirvə toplantılarında iştirak etdi. BMT-nin Baş Məclisində, Avropa Şurası Parlament Assambleyasında çıxışlarında müstəqillik qazanmış dövlətlərə qarşı ikili standartların yolverilməzliyini, mədəniyyətlərin toqquşmasının qarşısını almaq üçün demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafında ayrı-ayrı xalqların mənafeyinin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd etmişdir.

Müasir dövrümüzdə Heydər Əliyev siyasi kursu və inkişaf strategiyası Heydər Əliyev siyasi məktəbinin yetirməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. İlham Əliyevin dövlətimizə başçılıq etdiyi 15 il ərzində Azərbaycan Respublikası daxili və

xarici siyasət sahəsində çox böyük uğurlar qazanmışdır. Bu dövr ərzində Azərbaycanın həyatı bütün istiqamətlərdə dinamik inkişaf və müsbət reallıqların artması ilə səciyyələnib. Azərbaycanda həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət Azərbaycanı güclü dayaqlara malik olan və milli maraqları qətiyyətlə qoruyan dövlətə çevirib.

Prezident İlham Əliyev 15 illik fəaliyyəti dövründə ilk növbədə, Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan vətəndaş birliyi platformasına söykənərək daxili ictimai-siyasi sabitliyi daha da möhkəmləndirmiş, əhalinin təhlükəsizliyini, insanların əsas hüquq və azadlıqlarını, ölkənin əmin-amanlığını təmin etmiş, vətəndaşların rifah halının getdikcə yüksəldilməsinə nail olmuşdur. Bununla yanaşı, prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu daxili və xarici siyasət, dövlət idarəçiliyi sayəsində son 15 ildə Azərbaycanın regional və beynəlxalq nüfuzu getdikcə artmış, Azərbaycan regionun özünü tam təmin edən dövlətləri sırasında ilk üçlükdə qərarlaşmışdır. Azərbaycanda demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi, siyasi plüralizmin, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirilmişdir. Məhz bunun nəticəsində ölkədə 55 siyasi partiya, 3 mindən çox qeyri-hökumət təşkilatı, 2 milyona qədər üzvü olan həmkarlar təşkilatı sərbəst fəaliyyət göstərir.

Dövlət başçısı seçiqabağı çıxışında demişdir: “Mən xalqın arasına çıxanda insanlara çatdırmaq üçün özümdə ancaq bir müraciət götürəcəyəm – müraciətdə deyiləcək ki, gələcək inkişaf üçün Prezident Heydər Əliyevin apardığı siyasətin davam etdirilməsi son dərəcə vacibdir. Əgər bu siyasət davam etdirilməsə, ölkə yenidən anarxiya və qeyri-sabitlik həddinə gəlib çıxacaqdır. Əminəm ki, seçicilər bunu gözəl başa düşürlər” (9).

Siyasi sahədə olduğu kimi, iqtisadi sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Respublikada bazar iqtisadiyyatına transformasiya uğurla başa çatmışdır. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində həyata keçirilmiş ardıcıl və məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə planlı sosialist iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin başa çatması təmin edilmişdir. 2004-cü ildən bəri bütün dünya üzrə ÜDM istehsalının artımının ən yaxşı göstəricilərindən biri 3 dəfədən çox olmaqla məhz Azərbaycanda qeydə alınıb. Rəqabətliliyinə görə Azərbaycan iqtisadiyyatı MDB məkanında birinci yerə yüksəlib. 2004-2018-ci illər ərzində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun və bölgələrinin davamlı yüksəlişi məqsədilə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair üç dövlət proqramı həyata keçirilmişdir. 15 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,8 dəfə, sənaye istehsalı 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,2 dəfə artmış, qeyri-neft sektoru 4 dəfə çoxalmışdır.

Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 1,8 milyard dollardan (2004) 46 milyard dollara (2018) çatdırılmışdır. 2003-2018-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur (9).

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Avropa və Asiyanı birləşdirən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması istiqamətində böyük işlər görülmüşdür.

15 il ərzində ölkədə ictimai və sosial xidmətlər sahəsində böyük islahatlar aparılmış, dövlət orqanları tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətləri vahid sistemdə birləşdirən “Asan xidmət” mərkəzləri yaradılmışdır. Dünyada Azərbaycanın brendi kimi tanınmış “Asan xidmət” modeli artıq başqa ölkələrdə də tətbiq edilir. Ölkə əhalisinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, habelə Minilliyin inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində böyük xidmətlərinə görə prezident İlham Əliyev 2015-ci ildə BMT-nin “Cənub-cənub” mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycandakı iqtisadi və sosial yüksəlişin əsas qarantı siyasi sabitlikdir. Prezident İlham Əliyev bu vacib amili yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, sabitlik olmadan heç bir ölkə inkişaf edə bilməz: “Bu, aksiomadır. Bunu biz yaxın tarixdə dəfələrlə görmüşük. Sabitlik pozulan zaman inkişaf da dayanır, ölkə iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayır, sərmayə qoyuluşu dayanır. Biz sözlə, sabitlik hər bir ölkənin inkişafı üçün başlıca şərtidir. Azərbaycanda isə sabitliyin mənbəyi Azərbaycan xalqıdır, onun iradəsidir və eyni zamanda bizim apardığımız siyasətdir. Çünki bizim siyasətimiz milli maraqlara söykənir, milli maraqlarımız bizim üçün hər şeydən üstündür. Ölkəmizin təhlükəsizliyi, sabitliyi, iqtisadi və sosial inkişafı, beynəlxalq arenadakı artan rolu sabitliyin təminatçısıdır” (12).

Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətinin artırılması, silahlı qüvvələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində çox böyük və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Beynəlxalq reytinglərə görə Azərbaycan Ordusu hazırda dünyada ən güclü 50 ordu sırasında yer tutur. 2016-cı ilin aprel ayının əvvəlində cəbhə xəttində Ermənistanla olan müharibədə Azərbaycan ordusu Ermənistan ordusuna ağır zərbələr vurdu və bununla da öz gücünü bir daha göstərmiş oldu.

Prezident İlham Əliyev 15 ildə Azərbaycanın xarici siyasətinə xüsusi dinamika verib. Bunun nəticəsində Azərbaycan xarici siyasətin bir çox istiqamətlərində, o cümlədən təhlükəsizliyin təminatında, dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığın inkişafında, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun daha da yüksəldilməsində, yeni əməkdaşlıq formalarının yaradılmasında çox böyük uğurlar əldə edib. Qısa müstəqillik tarixində respublikamız 2011-ci ildə 155 dövlətin dəstəyini qazanaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv

seçilib. Ölkəmiz həmçinin 120 dövlətin təmsil olunduğu Qoşulmamaq Hərəkatına üzv qəbul edilib.

Azərbaycanın son 15 ildə ardıcılıqla həyata keçirdiyi xarici siyasətin prioritetlərindən biri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı olub.

Prezident İlham Əliyev Ermənistanın sülh istəmədiyini, status-kvonu nə qədər çox mümkündürsə saxlamağa çalışdığını daim qətiyyətlə vurğulayır. Rəsmi İrəvanın işğal etdiyi torpaqlardan çəkilmək istəməməsini açıq ifadə edir. Dövlət başçısı onu da bəyan edir ki, bütün bu qanunsuzluqları törətməkdə, beynəlxalq hüquqa zidd olan addımları atmaqda Ermənistan öz havadarlarına arxalanır. Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı prinsipial mövqe ifadə etmişdir: “Azərbaycan heç vaxt öz ərazi bütövlüyünün pozulması ilə barışmayacaq, torpaqlarında ikinci erməni dövlətinin yaranmasına yol verməyəcəkdir. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü tam bərpa edilməli, azərbaycanlılar əzəli yurdlarına qayıtmalıdır” (10). 2003-2018-ci illərdə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mühüm qərarların qəbul edilməsinə nail olunmuşdur.

Dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində fundamental dəyişikliklərin baş verdiyi ötən 15 il ərzində Azərbaycan xalqı həmişə öz liderinə güvənmiş, ona çox böyük dayaq olmuşdur. Dövlətimizin başçısı Respublikamızın sürətli inkişafından, qazanılan nailiyyətlərdən danışarkən həmişə qeyd edir ki, bu uğurların əsasında məhz ölkədəki sağlam ictimai-siyasi mühit, xalqla iqtidarın birliyi dayanır.

Müasir dövrdə xalqımızın və dövlətimizin həyatında əldə edilən bütün nailiyyətlər – siyasi sabitlik, tərəqqi, coşqun inkişaf Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi kursun və inkişaf strategiyasının məntiqi davamı və təntənəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Səs” qəz., 1992, 16 oktyabr
2. Qayıdış. 1990-1993. Sənədlər və materiallar toplusu, Bakı, 1996, 792 s.
3. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyi yaradan və yaşadan – Heydər Əliyevin qadir şəxsiyyətidir. “Azərbaycan” qəz., 1993, 13 iyun
4. “Azərbaycan” qəzeti, 1990, 10 iyun
5. “Xalq qəzeti”, 2 iyun, 1997
6. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz ədəbidir. Bakı, 1997, I c, 612 s.
7. “Azərbaycan” qəz., 1994, 10 may; 1995, 13-29 may
8. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. I c, B, 1997, 576 s.
9. “Yeni Azərbaycan” qəz., 2018, 18 oktyabr
10. “İki sahil” qəz., 2018, 13 oktyabr

UOT 94 (479.24)

X.M.Məmmədov¹, N.Z.Məmmədov²
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti¹
Bakı Dövlət Universiteti²
khagani.mammadov@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ŞƏRQ DÜNYASININ İLK DEMOKRATİK DÖVLƏTİDİR

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz İslam Ordusu, Nuru Paşa, milli dövlət, dövlət quruculuğu, demokratik respublika, parlament*

Məqalədə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı obyektiv və subyektiv tarixi şərait, Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsi uğrunda mübarizəsi araşdırılır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirləri tədqiq edilir və ümumiləşdirilir.

X.M.Мамедов, Н.З.Мамедов

AZƏRBAYDŽANSKAJA DEMOKRATİČESKAJA RESPUBLİKA – PƏRVAJA DEMOKRATİČESKAJA RESPUBLİKA V VOİTOČNOM MİRE

Ключевые слова: *Азербайджанская демократическая республика, Кавказская исламская армия, Нури Паша, национальное государство, государственное строительство, демократическая республика, парламент*

В статье рассматриваются объективные и субъективные исторические условия создания первого демократического государства – Азербайджанской Демократической Республики на востоке и борьбы за освобождение Баку Кавказской исламской армией под командованием Нури Паши. Изучаются и обобщаются деятельность и фундаментальные меры Азербайджанской Демократической Республики в процессе формирования демократического государства и национальных традиций государственности в сложных социально-политических условиях.

Kh.M.Mammadov, N.Z.Mammadov

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IS THE FIRST DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE EASTERN WORLD

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, the Kafkaz Islamic Army, Nuru Pasha, a nation-state, state building, a democratic republic, a parliament*

The article deals with the objective and subjective historical conditions for the establishment of the first democratic state – Eastern part of Azerbaijan Democratic Republic and the defense for the liberty of Baku by the Caucasian Islamic Army under the leadership of Nuru Pasha. The activity and fundamental measures of the Azerbaijan Democratic Republic are being studied and summarized in the process of forming a democratic state and national traditions of government in difficult socio-political conditions.

Giriş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır” [8].

Beş minillik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının müstəqillik və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi uğrunda aparılan mübarizə tarixinin və onun qəhrəmanlıq epopeyasının zəngin dövrləri və mənalı səhifələri çoxdur. Xalqımızın və tariximizin belə şərəfli dövrlərindən biri də 1918-1920-ci illəri əhatə edən və cəmi 23 ay yaşayan, Şərq dünyasında ilk Demokratik Respublika olan və Avropa ölkələrinin demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Cümhuriyyətin yaranma tarixinə yüksək qiymət verən xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi..., xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu... Xalqımızın böyük insanları “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan edərək müstəqilliyimizin əsasını qoydular” [1].

“İstiqlal bəyannaməsi” ilə həyata vəsiqə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinə, irqi, milli, dini, sinfi və digər sosial bərabərsizliklərin ləğvinə, sivilizasiyalı dövlətlərin inkişaf etmiş demokratiyasından istifadə edilməsinin həyata keçirilməsinə əsaslı şərait yaratdı.

Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi” [2, s.13].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə, gərgin daxili və beynəlxalq vəziyyətdə baş vermişdir. XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycan xalqının intellektual ziyalı və maarifçi potensialı yaranıb formalaşmışdır. “Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev,

Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri xalqımızda milli şüurun oyanmasında, inkişaf etməsində, milliliyin yüksəlməsində böyük xidmətlər etmişdilər” [1]. Xalqın milli şüurunun oyanmasında böyük rol oynayan bu insanlar müstəqillik uğrunda aparılan mübarizənin əhəmiyyətini bilərək yaranmış əlverişli tarixi şəraitdə düzgün addım atdılar: “...Birinci dünya müharibəsinin sona çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr inqilabı və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət..., Cənubi Qafqazda siyasi qüvvələrin qızğın fəaliyyəti – bunların hamısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şərait təmin etmişdi...” [1].

Cümhuriyyəti yaratmaq üçün xalqımızın ziyalılar dəstəsi yetişmişdi ki, onlar da Seymin süqutu zamanı böyük tarixi missiyanı öhdələrinə götürdülər və xalqımızın həyatında tarixi hadisə olan 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərli siyasi xadimlərimiz həmin gün bu tarixi addımı atdılar” [5, s.391].

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Müasir Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edərək, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi onun bayrağını, gerbini, himnin qəbul etmişdir. İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 28 may günü hazırda Respublika Günü kimi qeyd olunur” [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın qarşısında ən böyük xidməti ondadır ki, o, özünün qısa müddətli fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi, xalqın milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu sübut etdi.

Bəs Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hansı tarixi şəraitdə və necə yaranmış, onu reallaşdıran amillər və şərtlər necə meydana gəlmişdir? Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlilik şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası öz çirkin məqsədlərini və qəddar siyasətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində gah köçürmə siyasəti tətbiq edir, gah ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti yeridir, gah da qanlı erməni-müsəlman qırğınları təşkil edirdi. Çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilən Azərbaycan [10, s.8] dözülməz ağırlara və dəhşətli qırğınlara sinə gərir və zaman-zaman müstəqillik uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində türkləşmək, çağdaşlaşmaq və islamlaşmaq ideyalarının genişlənməsi və milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi Azərbaycan xalqının milli oyanış və milli özünüdərk şüurunu xeyli artırır, müstəqil dövlət yaratmaq ideyasını qüvvətləndirirdi. Bu istiqamətdə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin böyük rolu və

xidmətləri olmuşdur. "...Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcıları – M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, H.B.Usubbəyov, H.B.Ağayev, ilk Milli Şuranın bütün üzvləri, Cümhuriyyət hökumətinin üzvləri Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstəriblər" [1].

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə duyğularına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: "Dövlət müstəqilliyi bizim əziz nemətimizdir... Əgər XX əsrin əvvəlində xalqımız milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi yolunda böyük bir addım atıbsa, XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyinə tam nail olubdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir" [4, s.311].

Rusiyada 1917-ci ildə fevral inqilabının qələbəsi üç yüz illik Romanovlar səltənətinə son qoydu və imperiya ərazisində demokratik hərəkatlara geniş meydan verdi, bununla da ayrı-ayrı millətlərin azadlıq hərəkatının yüksəlişinə əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanın ictimai-siyasi, milli-demokratik və inqilabi-demokratik həyatında dərin dəyişikliklər baş verdi və bu proses getdikcə daha önəmli xarakter almağa başladı. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Müəssisələr məclisinə topladılar. Cənubi Qafqazdan seçilən nümayəndələr Petroqrada gedə bilmədilər. Buna görə də onlar Tiflisdə Transqafqaz Seyminə topladılar. Transqafqaz Seymində türk-müsəlman fraksiyasını 44 deputat təmsil edirdi [13, s.9; 15, s.155]. Transqafqaz Seymi Zaqafqaziya ərazisində ali hakimiyyət orqanı olub bütün daxili və xarici məsələləri həll etməli, yeni dövlət strukturları yaratmalı, millətlərarası mübahisəli və münafişəli məsələləri ədalətlə həll etməli idi. Lakin Transqafqaz Seymi qarşısına qoyduğu məsələlərin demək olar ki, heç birini yerinə yetirə bilmədi və əksinə Zaqafqaziya erməni-müsəlman münafişələrinə münbit şərait yaratdı. 1918-ci ilin mart-aprelində Bakıda, Qubada, Şamaxıda və Azərbaycanın digər qəzalarında türk-müsəlmanların amansızcasına məhv edilməsi və azərbaycanlılara qarşı təşkil edilən qətlimanlar qısa müddətdə 50 mindən çox dinc adamın amansızcasına öldürülməsi xalqımızın başına gətirilən soyqırım siyasəti idi [11]. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən bu qanlı qırğınların qarşısını almaq və vəhşiləşmiş erməni cəlladlarına cavab vermək üçün türk-müsəlman deputatlar Transqafqaz seymindən praktik iş görməyi və fəaliyyət göstərməyi tələb etdilər. Seymin erməni deputatları qəsdən işə mane olur, konkret addımlar atmağı ləngidir və əslində türk-müsəlmanların məhv edilməsinə şərait yaradırdılar.

Belə bir şəraitdə Seymin daxilində olan ziddiyyətlər daha da dərinləşdi və onun dağılmasını labüd etdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Həmin iclasda gürcü fraksiyası Gürcüstanın Seymdən çıxması haqqında bəyanat verdi. Bu bəyanatdan sonra Seymin buraxılması haqqında qərar qəbul edildi. Həmi gün gürcü fraksiyasından ibarət Milli Şura

Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdi.

Bu hadisənin səhəri günü mayın 27-də Azərbaycan fraksiyasının fəvqəladə iclası keçirildi. İclas M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasını seçdi. May ayının 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi və 6 bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni – “Əqdnaməni” imzaladı [15, s.170]. Bəyannamədə deyilirdi ki, Azərbaycan demokratik respublika formasında müstəqil və suveren dövlətdir, ali hakimiyyət bütün xalqa məxsusdur, beynəlxalq birləşmənin bütün üzvləri ilə dostluq əlaqələri yaradır və öz ərazisində yaşayan bütün xalqların bərabər inkişafına şərait yaradır. AXC milliyyətindən, dini etiqadından, sosial vəziyyətindən, dinindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinə təminat verir.

1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi milli hərəkatın qanunauyğun nəticəsidir. Azərbaycan xalqının iradəsi və uzunmüddətli mübarizəsinin yekunu olan bu dövlətin Şərqdə və bütün türk-islam dünyasında ilk demokratik dövlət olması da təsadüfi deyildir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli-müstəqil dövlətçilik ideologiyasının formalaşmasında, istiqlal məfkurəsinin geniş kütlələrə aşılmasında çox mühüm rol oynadı. Məhz bu cümhuriyyətin yetişdirdiyi və formalaşdırdığı tarixi-siyasi şəxsiyyətlər aprel çevrilişindən sonra İran, Türkiyə və Avropa ölkələrinə mühacirət edərək Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda son dərəcə mürəkkəb bir şəraitdə mübarizəni davam etdirmiş, istiqlal məfkurəsini sönməyə qoymamışlar [15, s.173].

Cəmi 6 bənddən ibarət olan və əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası rolunu ifadə edən “İstiqlal Bəyannaməsi” bütün türk-müsəlman dünyasında ən demokratik idarəetmə üsulunun – parlamentli respublikanın yaradılmasından xəbər verirdi. AXC-nin yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan mütərəqqi hadisə, tarixi inkişaf prosesinin qanunauyğun nəticəsi, Milli qurtuluş uğrunda uzun və məşəqqətli mübarizənin çox mühüm mərhələlərinin məntiqi yekunu idi.

“İstiqlal Bəyannaməsi”nin qəbulundan sonra Milli Şuranın iclasında Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan hökumətinin tərkibi təsdiq olundu. İlk Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin tərkibinə Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Xudadat bəy Məlikaslanov və Cəmo bəy Hacınski daxil oldular. “Onlar Şərq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda müstəqil Xalq Cümhuriyyəti yaratdılar. Hesab edirəm ki, bu, bütün Şərq aləmində ən böyük qiymətə layiq olan tarixi hadisədir. Bunu Azərbaycan xalqı yaratdı, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, insanları yaratdı” [6].

Mayın 30-da radioteleqraf vasitəsilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti barədə

dünyanın bütün siyasi mərkəzlərinə – London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Vyana, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stokholm və b. şəhərlərə rəsmi bəyanat göndərildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bir çox səciyyəvi cəhətlərinə, xarakterik əlamətlərinə və mahiyyətinə görə milli tariximiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. **Əvvəla**, müstəqillik elan edilməklə Azərbaycan xalqı böyük bir bələdan qurtardı; **ikincisi**, itirilmiş milli dövlətçiliyimiz bərpa edildi; **üçüncüsü**, bu dövrdə yaranmış milli respublikalar içərisində AXC ən demokratik respublika idi; Şərqdə, islam və türk dünyasında ilk demokratik respublika üsul-idarəsi idi; **dördüncüsü**, AXC tarixi və milli Azərbaycanın hüdudlarında olan milli ərazimizə sahib dura bildi; **beşincisi**, AXC Azərbaycanın hüdudlarında olan milli sərvətlərə sahib oldu; **altıncısı**, Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməklə AXC beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi; **yeddincisi**, AXC böyük əhəmiyyətə malik olan milli-dövlət quruculuğu tədbirləri həyata keçirdi, dövlət atributları və dövlət strukturları yaratdı və formalaşdırdı; **səkkizincisi**, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlara və vətəndaşlara hüquq bərabərliyi verdi, **doqquzuncusu**, bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq, sülh və dostluq şəraitində yaşamaq əzmində olduğunu bildirdi; **onuncusu**, müstəqil dövlət yaratmaqla özünün nəyə qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etdi; **on birincisi**, heç bir böyük dövlətdən asılı olmayaraq müstəqil daxili və xarici siyasət aparmağa başladı.

M.Ə.Rəsulzadə demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk və müsəlman əfkari-ümumiyyəsinin iradəsinin qüvvətli olduğunu bilərək onun arzularını ifadə edirdi... Müstəqil Azərbaycan hökumətinin üsul-idarəsi xalq cümhuriyyəti əsasında ümumi və bərabər formada bərqərar idi” [12, s.60].

Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirlər həyata keçirmiş və bu istiqamətdə böyük rol oynamışdır [2, s.14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində, daşnak-bolşevik qüvvələrinin darmadağın edilməsində, milli Azərbaycan ordusunun formalaşmasında Qafqaz İslam Ordusunun böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. Qardaş və dost Türkiyə hökumətinin tapşırığı ilə Qafqaz İslam Ordusuna rəhbərlik Nuru Paşaya tapşırılmışdı. Nuru Paşa və onunla birlikdə Azərbaycana gələn türk hərbiçiləri Gəncədə xalqımız tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Nuru Paşa Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin son dərəcə gərgin və mürəkkəb olduğunu, daşnak-bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək təhlükəsini bildi və tez bir zamanda yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün ciddi və əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il iyunun 26-da

Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adlandırıldı. Azərbaycanı düşmən qüvvələrdən birdəfəlik təmizləmək üçün qardaş Türkiyə dövləti 5-ci və 15-ci Çanaqqala türk diviziyalarını Azərbaycana göndərdi. Qafqaz İslam Ordusunun türk və Azərbaycan hərbi qüvvələri Gəncə ermənilərini tərksilah etdi, Qarabağı və Azərbaycanı daşnak-bolşevik qüvvələrdən təmizlədi, Bakını düşməndən azad etmək uğrunda şiddətli döyüşlər apardı. Yüksək hərbi peşəkarlıqla planlaşdırılan Bakı əməliyyatına Nuru Paşa komandanlıq edirdi... [16, s.100-101].

Qafqaz İslam Ordusu yerli əhalidən ibarət könüllü dəstələrin köməyi ilə 1918-ci ilin iyunun 27-dən iyulun 1-dək Qaraməryəm və Göyçay əməliyyatında düşməni darmadağın edərək Göyçayın bütün kəndlərini azad etdi. İyulun 6-da Ağsu, iyulun 10-da Kürdəmir, iyulun sonlarında isə Şamaxı, Qarasu, Hacıqabul, Ələt və Sənqaçal azad edildi. Avqustun 5-6-da ağır döyüşlə Bibi-Heybət, Badamdar ələ keçirildi. Volçiy Vorot (Qurd qapısı) döyüşündən sonra Qafqaz İslam Ordusu Bakıya daxil oldu. Sentyabrın 14-dən 15-ə keçən gecə Qafqaz İslam Ordusu həlledici əməliyyatdan sonra Bakıya daxil oldu. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçürüldü [17, s.35].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımız üçün zəruri olan bir çox sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar həyata keçirdi. İyunun 26-da müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan korpusuna çevrildi ki, bununla da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının başlanğıcı qoyuldu. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi və qardaş Türkiyədən dərsliklər, dərs vəsaitləri gətirildi və müəllimlər dəvət edildi. Məktəblər milliləşdirildi və yeni məktəblər, yeni müəllimlər hazırlayan kurslar açıldı. Gəncənin və Cəbrayılın tarixi adları özünə qaytarıldı. İyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar verildi. Bununla əslində Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Avqustun 1-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkiz guşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. Dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Əlyazmalar İnstitutu) parlamentin açılışı oldu. Bu təntənəli açılışda böyük ictimai və siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə geniş və parlaq nitq söylədi, çıxışını «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» sözləri ilə bitirdi. Bu, müsəlman Şərqiində ən demokratik prinsipləri özündə birləşdirən və yüksək səviyyədə formalaşan ali qanunverici parlament idi. Çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamenti qısa müddətdə bir çox qanun və qərarlar qəbul etdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunun xalqımızın milli-mənəvi və mədəni tarixində çox böyük əhəmiyyəti oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamenti və hökumətinin qarşısında duran bir nömrəli vəzifə müstəqil və milli Azərbaycan ordusunu yaratmaqdan ibarət idi. Çünki milli ordunu yaratmadan ölkənin dövlət müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq qeyri-mümkün idi. Xüsusilə erməni daşnakları tərəfindən işğala məruz qalan Azərbaycan torpaqları, habelə mübahisəli ərazi məsələləri o zaman ciddi problemlərdən biri, silahlı toqquşmaların başlıca obyektı idi. Onu da qeyd etməliyik ki, belə bir ordunu yaratmaq çox çətin idi. **Əvvəla**, ona görə ki, çarizm əsarətinin xalqımıza vurduğu ən böyük zərbə, şübhəsiz ki, bu müddət ərzində azərbaycanlıların orduya cəlb edilməməsi idi ki, bu baxımdan da milli ordunu qısa vaxt ərzində yaratmaq və komplektləşdirmək ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı. **İkinci**, Azərbaycanda hərbi işi bilən milli kadrlar çatışmırdı. Buna görə də ordunu təşkil etmək çox çətin idi. Bu işin təşkili görkəmli Azərbaycan generalları Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edildi; onlar çox böyük sürətlə və cəsarətlə milli ordunun yaradılmasına girişdilər. Bu işdə qardaş türk zabitlərinin təmənnəsiz köməyini xüsusi qiymətləndirmək gərəkdir. Artıq 1919-cü ilin axırlarında iyirmi beş minlik Azərbaycan ordusu, iki piyada və bir süvari diviziya yaradılmışdı. AXC-nin Hərbi Nazirliyi 1920-ci ildə şəxsi heyətin 40 minə çatdırılmasını planlaşdırmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: “Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər – Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri AXC-nin beynəlxalq nüfuzunu artırdı... Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi de-fakto tanındı” [2, s.13].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq “Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərdi... Xalqımız onların xidmətlərini bu gün minnətdarlıq hissi ilə yad edir. Onların gördüyü işlər və əziz xatirələri Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır” [1].

Müqəddəs amallar uğrunda mübarizə aparan AXC-nin tarixi ənənələri bu gün qətiyyətlə davam və inkişaf etdirilir. “Müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi” [8].

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf tarixindən danışarkən “...mütləq qeyd etməliyik ki, bugünkü müstəqillik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə yaranmış ilk müstəqil Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Bəli, biz onların varisiyik, onların işinin davamçısıyıq – ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda” [6].

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır” [9].

Cümhuriyyətin 100 illik yubileyi haqqında Prezident Sərəncamında deyildiyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı [8].

ƏDƏBİYYAT

1. *Əliyev Heydər*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan» qəz., 1998, 28 may
2. *Əliyev Heydər*. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001
3. *Əliyev Heydər*. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. Bakı, 1997
4. *Əliyev Heydər*. Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab. Bakı, 1998
5. *Əliyev Heydər*. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15-ci kitab. Bakı, 2005
6. *Əliyev Heydər*. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildön. həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan” qəz., 2001, 18 oktyabr
7. *Əliyev İlham*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Sərəncam. “Azərbaycan” qəz., 2008, 15 fevral
8. *Əliyev İlham*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2017, 16 may
9. *Əliyev İlham*. 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında. “Azərbaycan” qəz., 2018, 11 yanvar
10. *Mahmudov Y*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2003
11. *Isgəndərov A*. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, 2006
12. *Rəsulzadə M.Ə*. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
13. *Paşayev A*. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005
14. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007
15. *Məmmədov X*. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918). Bakı: Sabah, 1996, 174 s.
16. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. II cild, Bakı, 2005, 469 s.
17. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*. I c. Bakı, 1998

UOT 94 (479.24)

N.R.Məmmədov

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
mamedov-n@yahoo.com*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AĞDAM RAYONUNDA ERMƏNİ VANDALİZMİ (1988-1995-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: Azərbaycan, Ağdam, Qarabağ, münaqişə, aqressiv siyasət, erməni terrorçuluğu, soyqırımı, işğal, kütləvi qırğınlar, Ermənistan, vandalizm

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əvvəlindən (1988) etibarən Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonu Ermənistan Respublikasının və yuxarıda adıçəkilən bölgənin erməni separatçılarının hərbi qüvvələrinin intensiv atəsinə və həmlələrinə məruz qalmış, 5 min ağdamlı həmin atəş və həmlələrin qurbanı olmuşdur.

Ağdam rayonunun təbii sərvətləri, ehtiyatları, faydalı qazıntıları əlverişli coğrafi vəziyyəti Azərbaycan xalqının bədxahlarının diqqətini həmişə özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan Respublikasına qarşı elan olunmamış müharibəyə başlamış Ermənistan Respublikası, Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları, dünyanın bir çox ölkələrində onları dəstəkləyən qüvvələr unutmuşlar ki, Azərbaycan xalqı, Ağdam rayonunun sakinləri çoxəsrlik vətənpərvərlik ənənələrinə sadıqdirlər.

H.P.Мамедов

АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ТЕРРИТОРИИ АГДАМСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: Азербайджан, Агдам, Карабах, конфликт, агрессивная политика, армянский терроризм, геноцид, оккупация, массовая резня, Армения, вандализм

С начала «Нагорно-Гарабахского конфликта» (1988 г.) Агдамский район подвергался интенсивным обстрелам и нападениям вооруженных сил Республики Армения, армянских сепаратистов вышеупомянутого региона, 5.000 агдамцев стали жертвами этих обстрелов и нападений.

Природные богатства, ресурсы, полезные ископаемые, благоприятное географическое положение всегда привлекали внимание недоброжелателей Азербайджанского народа также к Агдому. Армянские оккупанты, сепаратисты, начавшие необъявленную войну против Азербайджанской Республики, их покровители из различных стран мира, забыли, что азербайджанский народ, жители Агдамского района верны многовековым традициям патриотизма.

N.R.Mammadov

ARMENIAN VANDALISM ON THE TERRITORY OF THE AGDAM REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Keywords: Azerbaijan, Agdam, Karabakh, conflict, aggressive, policy, armenian terrorism, genocid, accupation, The massacres kommitted, Armenia, vandalizm

Since the beginning of “Daghlıq Garabagh conflict (Nagorno-Karabakh)” (1988) the Agdam district has been subjected to intense firing, shelling and attacks by the armed forces of the Republic of Armenia, the Armenian separatists of the aforementioned region, 5.000 Agdamina became victims of the firing and attacks.

The natural wealth, resources, minerals, favorable geographic location has always attracted the attention of enemies of the people of Azerbaijan to Agdam. Armenian occupants, separatists, who started undeclared war against Azerbaijan Republic, their patrons from around the world have forgotten that the Azerbaijani people, the residents of Agdam district are true to centuries-old traditions of patriotism.

“Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunda erməni vandalizmi” məqaləsinin başlıca məqsədini Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəblərinin araşdırılması, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən müharibəyə cəlb olunması və Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı hərbi əməliyyatların ağır nəticələrinin öyrənilməsi, həmçinin, Ermənistanın hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Ağdam rayonu və sərhəd ərazilərində, azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi və mənimsənilməsi faktları, hərbi münaqişə nəticəsində rayonunun təbiətinə, onun ekologiyasına, iqtisadiyyatına vurulmuş ziyanın hərtərəfli və konkret tədqiqi təşkil edir.

Qeyd edək ki, 1988-ci ildən etibarən ölkəmizə və xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün yeni dalğası başlandı. Havadarlarının köməyi və diktəsilə ermənilər Dağlıq Qarabağı və onun ətrafında 7 rayonumuzu işğal etdilər. Müharibənin başlandığı vaxtdan bəri 20 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 50 minədək vətəndaşımız yaralanmış və əlil olmuş, 1 milyondan çox həmvətənimiz öz doğma yurd-yuvasından qaçğın düşmüşdür. Təxminən 17 min kvadrat kilometr ərazimiz və burada yerləşən 890 yaşayış məntəqəsi, 150 min şəxsi ev, 7 min ictimai bina, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 695 səhiyyə ocağı, 927 kitabxana, 44 ziyarətgah, 9 məscid, 9 tarixi saray, 464 tarixi abidə, 40 min muzey əşyası, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 160 körpü, 2300 kilometr su xətti, 2000 kilometr qaz xətti, 15 min kilometr elektrik xətti, 280 min hektar meşə zolağı, 1 milyon hektar əkin sahəsi, 1200 kilometr suvarma arxı düşmən işğalı altında qaldı [1].

Qeyd edək ki, ermənistan Silahlı Birləşmələrinə və Azərbaycanın ərazi

bütövlüyü uğrunda altı ilə qədər davam edən qanlı savaşlarda silaha sarılaraq döyüşlərdə iştirak etmiş 11.000 nəfərdən çox ağıdamlıdan 5.000 nəfəri şəhid olmuşdur [2]. Rayonun onlarla yetirməsi isə itkin düşmüşdür. İndiyə qədər onlardan heç bir səs-soraq yoxdur. Düşmənlə mübarizədə igidlik və fədakarlıq nümunəsi göstərdiklərinə görə 16 nəfər ağıdamlıya Vətənin ən yüksək adı – Azərbaycanın Milli qəhrəmanı adı verilmiş, bir neçə döyüşçü isə “Azərbaycan bayrağı” ordeni və medallarla təltif edilmişdir [3]. Bir sözlə, hələ sona çatmamış bu savaşa Azərbaycanın digər bölgələrinin nümayəndələri kimi ağıdamlılar da öz sözlərini demiş, vətənə məhəbbəti və düşməyə nifrəti həyatları bahasına, canları və qanları ilə sübuta yetirmişlər.

Beləliklə, 23 iyul 1993-cü ildə Ermənistan Silahlı birləşmələri tərəfindən Ağdam da işğal olundu [4]. Bu, həm də taleyini bu şəhərə bağlayan yüz minlərlə insanın ümid, güman, pənah yerinin işğalı idi.

Bu işğal nəticəsində minlərlə insan öz doğma yurd-yuvasından perik düşdü. Bu işğalda Ağdam rayonunun 28 min hektar sahəsi, 38 kolxoz və sovxoz, 24 tikinti-quraşdırma idarəsi, 12 sənaye obyektı, 74 məktəb, 105 səhiyyə ocağı, 271 mədəniyyət müəssisəsi, 67 idarə, 99 klub məhv edildi.

Beş ildən artıq davam edən döyüşlərdə Ağdam rayonundan 5897 nəfər şəhid, 3531 nəfər əlil oldu, 1871 nəfər uşaq yetim qaldı, 126 min nəfər isə doğma yurd-yuvasından didərgin düşdü [5]. Bu, artıq heç bir şərhlə və düzəlişə ehtiyacı olmayan acı həqiqətlərdir.

ABŞ-ın Qaçqınlarla İş üzrə Komitəsinin 2000-ci il üçün hesabatına görə Ağdamın 153 min sakinindən 128584-ü ölkə daxilində məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdü. Ermənistan silahlı qüvvələri Ağdam rayonunu işğal etməklə Azərbaycana 6,179 milyard dollar ziyan vurmuşlar. Erməni qoşunları tərəfindən Ağdam rayonunun bir neçə kəndinin işğalı ifrat qəddarlıq və Cenevrə konvensiyasının normalarının kobudcasına pozulması ilə müşayiət olunurdu [6].

Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş 20% ərazisində təbii sərvətlərin heç bir beynəlxalq norma və qaydalara əməl edilmədən amansızlıqla talan edilməsi və kütləvi halda istismar edilməsi nəticəsində ətraf mühitə çox böyük ziyan vurulmuşdur [7].

Azərbaycan Respublikasının 1296381 hektar ərazisi işğal altındadır. Ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı olan 4,1 milyon hektar torpaqlarından 663861 hektarı (o cümlədən suvarılan 139396 hektarı), əkinə yararlı 187551 hektarı (o cümlədən 94275 hektarı suvarılan) zəbt olunmuşdur. 46102 hektar çoxillik əkmələrdir ki, onun da 40126 hektarı suvarılan torpaqlardır. İşğal altında 2470 hektar bağlar, 41444 hektar üzümlüklər qalmışdır [8].

1988-1994-cü illərdə Ermənistan Silahlı Birləşmələri Ağdam rayonunda 121 kitabxana, 50 klub, 20 mədəniyyət evi, 4 muzey, 1 teatr binası, 1 məscid, 1 şəkil qalereyası, 11 uşaq musiqi məktəbi, 11 tarixi abidənin əşyalarını qarət

etmiş, yandırmış və dağıtmışdır [9].

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş digər ərazilər kimi, Ağdam da çox qədim yaşayış məskəni idi. Bunu Çalağantəpə, Leylatəpə, Üzərliktəpə, Çıraqtəpə, Qarahacı, Göytəpə, Gavurqala təpə və qədim məzarlıqlar sübut edir [10].

Ağdam həm də 694 eksponatı olan Çörək Muzeyi ilə fəxr edirdi. Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində professor Əbülfəz Qasimovun böyük zəhməti sayəsində yaradılmış keçmiş Sovet İttifaqında ikinci olan bu muzeyin şöhrəti bütün dünyada yayılmışdı. Müqəddəs nemətə sonsuz ehtiramın rəmzi olan “Çörək muzeyi” dünyada bu tipli yeganə mədəniyyət abidəsi idi. Burada 7 min il yaşı olan buğda toxumları, kosmonavt çörəklərinin nümunəsi, kənd təsərrüfatı alətləri, şərq sobaları və dünyanın, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif ərazilərindən olan çörək nümunələri var idi. Ağdamda həmçinin XIX əsrə aid olan və gündə 10 ton buğda dəni üyüdə bilən dəyirmanlar tikilmişdi. II Dünya müharibəsində Leningradın mühasirəsi zamanı ölmüş uşağın çörək payını uşağın anası bu muzeyə təqdim etmişdi. Muzeyin həmçinin zəngin ədəbiyyat fondu vardı. Burada dəyirman da işləyirdi. Üyüdülmüş undan buradaca təndirə yapılan milli çörəklər bişəndən sonra dequstasiya zalında muzeyə gələn qonaqların süfrəsini bəzəyirdi [11]. Çox təəssüf ki, bu cür nadir muzey düşmənin atdığı mərmilər nəticəsində yerlə yeksan olub dağılmışdır.

“Azərbaycanın keçmiş Ağdam şəhəri bütün Sovet İttifaqında məşhur portveyninə görə tanınırdı. İndi isə Ağdam sözün əsl mənasında “keçmiş şəhər”dir. Burada nəinki portveyn istehsal olunur, bu şəhər, ümumiyyətlə, yoxdur”. Bu fikirlər Anton Krivenyukun “seqodnya.ru” saytında dərc olunmuş “Qafqazın ölü şəhəri” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdı. O, Ağdamın hazırda gerçək bir xarabazarlığı xatırlatdığını deyib: “Boş qalmış, xarabazara çevrilmiş evlərin əhatəsində olan küçələrdə çox az-az yük maşınının keçdiyini görmək olar. Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarının əhalisinin burada yeganə təsərrüfat fəaliyyəti – dağılmış evlərin tikinti materiallarını daşımaqdan ibarətdir. Ağdamın insan yaşamayan panoramını yalnız şəhər mərkəzində ucalan məscid bəzəyir. Bu, şəhərdə salamat qalan yeganə tikilidir. Ermənilər bu məscidi qəsdən dağıtmayıblar, onlar bununla öz dini tolerantlıqlarını özünəməxsus şəkildə nümayiş etdirmək istəyirlər. Məscidin yaxınlığında xaraba qalmış azərbaycanlı məzarlığı var. Məscidə getməyə adam olmadığı kimi, burada da dəfn etməyə adam yoxdur” [12].

Məlum hadisələri özündə əks etdirən “Qara bağ” kitabının müəllifi ingilis jurnalisti və yazıçısı Tom de Vaal işğal altında olan Ağdam şəhərində olarkən şəhər məscidinin salamat qalmış minarəsinə qalxaraq xarabazara döndərilmiş şəhərə yuxarıdan baxıb. Gördükləri barədə yazır: “1993-cü ildə Ağdamı ələ keçirən ermənilər şəhəri viran qoyublar, küçə-küçə, ev-ev söküb son kərpicinəcən daşıyıb aparıblar. Evlərin daşları, pəncərə çərçivələri belə

sökülərək daşınıb. Divarlardan əsər-ələmət yox idi. Ağdamda yalnız məscid qalmışdı. Minarədən baxanda aşağıda bir Xirosima görünürdü” [13].

Çexiyalı jurnalist Petruška Sustrova da Ağdamda olduqdan sonra Tom de Vaalın sözlərini təsdiqləyib: “Nə vaxtsa gözəl şəhər olmuş Ağdamın indi olduqca qorxunc bir mənzərəsi var. Bir vaxtlar britaniyalı jurnalist Tomas de Vaalın kitabında “balaca Xirosima” deyə bir bənzətmə oxuyanda düşünmüşdüm ki, bu, şişirtmədir. Amma yox, şişirdilməyib. Ağdam xarabalığa çevrilib və bu, olduqca dəhşətli bir mənzərədir... Bu xarabalıq yalnız müharibənin nəticəsi deyil, belə ki, bir çox evlər qəsdən sökülüb və həmin evlərdən aparılan tikinti materialları ilə Stepanakert [Xankəndi şəhəri nəzərdə tutulur – N.M.] yenidən qurulub. Ağdamda olmuş ABŞ dövlət katibi köməkçisinin müavini Metyu Brayzanın sözlərindən: “...Mən Ağdamı öz gözlərimlə görəndə bu məni çox ağrıtdı. Mən azərbaycanlı deyiləm. Amma bu mənə bir insan kimi çox ağır gəldi. Bu, şəhər xarabası idi. İnsanlar, normal evlər, həyat yox idi. Bu mənə müharibə sonrakı Varşavanı xatırlatdı” [14].

Müharibə nəticəsində Ağdam rayon ərazisində 12 təhsil obyektı zədələnmişdir. Təhsil obyektlərinə dəymiş zərərin miqdarı 4450 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Təcavüz nəticəsində Ağdam rayonunda həmçinin 6 tibb obyektı, o cümlədən 110 çarpayılıq 3 xəstəxana, 2 kənd həkim ambulatoriyası və bir feldşer-mamaçılıq məntəqəsi zədələnmişdir. Ağdamın tibbi obyektlərinə dəymiş zərər 247,1 min ABŞ dolları təşkil etmişdir [15].

Ağdam rayonun elektrik təchizatı müharibəyə qədər 0,4-330 kV elektrik şəbəkələri ilə həyata keçirilirdi. Erməni təcavüzü nəticəsində rayonun 2/3 hissəsi işğal olunduğundan Ağdam elektroqovşağının və bütün Qarabağ regionunun elektrik enerjisinin əsas ötürücü və paylayıcı mərkəzləri, o cümlədən 27 ədəd 10/0,4 kV transformator yarımstansiyaları işğal zonasında qalmışdır. Sektora dəymiş zərərin miqdarı 45 mln. ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilmişdir [16].

Hərbi əməliyyatlar nəticəsində əhalini içməli su ilə təmin edən bütün subartezian quyularının enerji təminatı sıradan çıxdığından quyular istismar üçün yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Su təchizatı sahəsinə dəymiş zərər 0,850 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Müharibədən əvvəl rayonun suvarma mənbəyi Sərsəng su ambarı və yeraltı sular idi. Hal-hazırda Sərsəng su ambarı və sağ sahil magistral kanalı işğal olunmuşdur. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində 70 km uzunluğunda elektrik xətləri ilə birlikdə 149 subartezian quyusu dağılmışdır. Rayonun irriqasiya sahəsinə dəymiş zərər 2848 min ABŞ dolları təşkil etmişdir [17].

Erməni təcavüzü nəticəsində Ağdam rayonun 21 kəndinin kənd təsərrüfatına böyük ziyan dəymişdir. 11931 ha əkin sahəsinə malik 17 kənd daha çox zədələnmişdir. Erməni təcavüzü Ağdam rayonunun nəqliyyat-yol infrastrukturuna da böyük ziyan vurmuşdur. Tank və texnikanın intensiv

hərəkəti nəticəsində yol örtükləri və yollardakı suburaxan borular dağıdılmışdır. Yol təsərrüfatı sahəsinə dəymiş zərər 3,174 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir [18].

Ağdam rayonu meşəçiliyi Xankəndi Meşə Təsərrüfatı İdarəsinin tabeliyində olmaqla ərazisində işğaldan əvvəl 1736 hektar dövlət meşə sahəsi, 710 hektara qədər kolxoz meşəsi, 560 hektar isə mədəni meşə sahəsi olmuşdu. Qeyd olunan mədəni meşə sahələri hazırda qulluqdan kənar qalmışdır [19].

Ağdam rayonunda ehtiyatlan 64863 min kub metr olan və mişar daşı istehsalına yararlı, istismar olunan Şahbulaq əhəngdaşı yatağı, sement istehsalına yararlı Çobandağ əhəngdaşı, Boyəhmədli gil və Şorbulaq gil yataqları, ehtiyatları 3999 min kub metr olan və üzlük daşı istehsalına yararlı Gülablı əhəngdaşı yatağı, kərpic istehsalına yararlı Ağdam gil yatağı, ümumi ehtiyatları 29599 min kub metr olan Xaçınçay və Qarqarçay qum-çınqıl qarışığı yatağı ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır [20].

Ağdam rayonunun keçmiş “Lenin” küçəsində diametri 80 metr, hündürlüyü 25 m, yaşı 150 il olan 2 ədəd şərq çınarı, “28 aprel” prospektində diametri 90 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 200 il olan 2 ədəd şərq çınarı, Qasımlı sovetinin Şelli kəndində diametri 100 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 250 il olan 1 ədəd şərq çınarı, Ağdamın Qarağac adlanan yerində diametri 90 sm, hündürlüyü 25 metr, yaşı 200 il olan 3 ədəd şərq çınarı, Sarıhacılı kəndində diametri 120 sm, hündürlüyü 28 metr, yaşı 200 il olan 2 ədəd şərq çınarı, Əliağalı kəndində diametri 110 sm, hündürlüyü 26 metr, yaşı 200 il olan 2 ədəd şərq çınarı və Boyəhmədli kəndi ətrafında geniş bir sahəni əhatə edərək ərazinin susaxlama xüsusiyyətlərinə kömək edən diametri 220 sm, hündürlüyü 25 metr, yaşı 400 il olan 71 ədəd şərq çınarı pasportlaşdırılmış təbiət abidəsi kimi qorunurdu [21].

Ağdam rayon Ekologiya və Təbii Sərvətlər idarəsinin keçmiş rəisinin məlumatlarına görə, aparılan müşahidələr zamanı Ağdamın işğal olunmuş ərazilərində təbiət ermənilər tərəfindən güclü ekoloji dağıntıya məruz qalır. Belə ki, Ağdam rayonunun enməni işğalı altında olan Güllücə, Qərvənd, Göytəpə, Paprəvənd, Qalayçılar, Boy-Əhmədli ərazilərində qəsdən yanğınların törədilməsi nəticəsində yaşıllıqlar tamamilə məhv edilmişdir. Ağdam rayonunun işğal altında olan Nəmirlı, Şotlanlı, Novruzlu, Usubcanlı və Şurabad kəndlərinin ərazilərini müşahidə edərkən müəyyən edilmişdir ki, öz xüsusi gözəlliyi ilə seçilən bu yerlər indi uzun illərin xarabalıqlarını xatırladır. Ağdam ərazisində yaşı 400 ildən çox olan çinar ağacının ermənilər tərəfindən partlayıcı ilə dağıdılaraq doğrayıb daşdıqları da müşahidə nəticəsində məlum olmuşdur [22].

Gənc lider, Ali Baş Komandan İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə qeyd edib ki, biz hansı yolla olursa-olsun Azərbaycan ərazisində ikinci bir “Ermənistan dövləti”nin yaradılmasına imkan verməyəcəyik... Azərbaycan dövləti və xalqı buna qadirdir... Bizim birliyimiz ərazi bütövlüyümüzün

bərpasına şərait yaradacaqdır... Qarabağsız Azərbaycan yoxdur! [23]. Şanlı dördgünlük aprel döyüşləri bir daha haqq-ədalətin bərpa olunacağına göstəricisidir. Tezliklə bütün torpaqlarımızın, o cümlədən Ağdamın düşmən əsarətindən azad olacağına inanırıq və o gün uzaqda deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y. Tarixin ən böyük və ən təhlükəli yalanı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2009, 25 yanvar, №18 (5122)
2. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2007
3. Mahmudov Y. Erməni saxtakarlığı. İşğal olunmuş Ağdam rayonu ərazisində “Tiqranakert axtarışları”. “Zəfər qalası” qəz., Bakı, 2007
4. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.92
5. ARPİİSSA, f. 1, siy.84, iş 170, v.3
6. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.100
7. ARMMA, f. 2941, s.1, i.49, v.78
8. ARMMA, f. 2941, s.1, i.233, v.475.
9. ARPİİSSA, f.1, s.84, i.170, v.3
10. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.100
11. ARMMA, f. 2941, s.1, i.254, v.10
12. ARMMA, f.2941, s.1, i.233, v.475
13. TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.105
14. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.108, 109
15. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.106
16. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.111
17. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.115
18. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.117-118
19. ARMMA, f. 2941, s.1, i.264, v.37; «Həyat» qəz., Bakı, 1991, 19 dekabr
20. ARMMA, f. 2941, s.1, i.269, v.30
21. ARXİNA, 2 aprel 1993-cü il tarixli 216/13 sayılı məktub
22. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.129
23. ARMMA, f. 2941, s.1, i.274, v.52

UOT 94 (479.24)

G.E.Məmmədova

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
memmedovagunay0@gmail.com*

XVIII ƏSRİN I RÜBÜNDƏ SƏFƏVİ TORPAQLARINI BÖLÜŞDÜRMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏ: I PYOTRUN XƏZƏRYANI BÖLGƏLƏRƏ YÜRÜŞÜ

Açar sözlər: Səfəvilər, Rusiya imperiyası, Osmanlı imperiyası, I Pyotr, Xəzəryanı bölgələr, A.Volinski

Məqalədə I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə yürüş üçün hazırlığı, yürüşün həyata keçirilməsi və nəticələri dövrün qaynaqları və problemlə bağlı aparılan tədqiqatlardan istifadə edilməklə ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Aparılan tədqiqatın nəticəsində məlum olur ki, Səfəvilər dövləti daxilində mövcud böhranlı vəziyyət, o cümlədən də mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi Səfəvilər dövlətinin Xəzəryanı ərazilərini şimaldan Rusiya imperiyası üçün açıq hədəfə çevirmişdir. Bunun da nəticəsində Rusiya imperiyası Xəzəryanı bölgələrə sahib olmağa nail olsa da, I Pyotrdan sonra Səfəvi dövləti ilə münasibətlərdə elə bir fəallıq göstərilməməsi ruslar tərəfindən işğal edilən Xəzəryanı ərazilərin yenidən Səfəvilər dövləti tərəfindən azad edilməsi ilə nəticələndi.

Г.Э.Мамедова

БОРЬБА ЗА РАЗДЕЛЕНИЕ СЕФЕВИДСКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА: ПОХОД ПЕТРА I В ПРИКАСПИЙСКИЕ РЕГИОНЫ

Ключевые слова: Сефевиды, Российская империя, Османская империя, Пётр I, прикаспийский регион, А.Волынский

В статье с использованием источников данного периода и исследований, проведенных по поводу указанной проблемы, отражена подготовка Петра I к походам в прикаспийские регионы, его осуществление и результаты. В результате проведенного исследования становится ясным, что кризисная ситуация, протекавшая внутри Сефевидского государства, в том числе ослабление центральной власти, превратила прикаспийские территории Сефевидского государства в открытую мишень для Российской империи с севера. В результате этого несмотря на то, что Российской империи удалось властвовать над прикаспийскими территориями, недостаточная активность русских в отношениях с Сефевидским государством после Петра I завершилась освобождением прикаспийских территорий Сефевидским государством.

STRUGGLE FOR THE DIVISION OF THE SAFAVIDS LANDS IN THE FIRST QUARTER OF THE XVIII CENTURY: MILITARY CAMPAIGN PETER I TO THE CASPIAN SEA REGION

Keywords: *Safavids, Russian Empire, Ottoman Empire, Peter I, Caspian Sea Region, A.Volynsky*

The article gives a detailed look at Peter the Great's preparation for military campaign in the Caspian Sea region, the implementation and results of the campaign with the use of resources and investigations related to the problem. As a result of the research, it is known that the current crisis situation within the Safavid dynasty, as well as the weakening of central government turned the Caspian Sea region of the Safavid dynasty into an open target for the Russian Empire from the north. As a result, even though the Russian Empire managed to gain access to the Caspian Sea region of the Safavid dynasty, the absence of any activities in the relations with the Safavid dynasty after Peter the Great's resulted in the liberation of the territories of the Caspian Sea region again by the Safavid dynasty.

Vaxtilə Şərqi qüdrətli dövlətlərindən biri olan, Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi. Böhranla əlaqədar olaraq Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəifləmiş, ayrı-ayrı əyalətlərdə özbaşnalıq artmışdı. Həyata keçirilən islahatlar böhranın qarşısını almaq üçün yetərli deyildi. Dövlətin hüduqlarını narazılıqlar və xalq üsyanları bürümüşdü. Belə bir anda Səfəvilər dövlətinin əraziləri, xüsusilə də tarixi Azərbaycan torpaqları qərbdən Osmanlı imperiyası, şimaldan isə Rusiya imperiyası üçün açıq hədəfə çevrildi.

Qeyd edək ki, Rusiya imperatoru I Pyotr üçün XVIII əsrin əvvəllərində dənizlərə çıxmaq uğrunda mübarizədə Xəzər dənizinə və onun ətrafında yerləşən ərazilərə maraq böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. İnkişafda olan Rusiya sənayesinin xammalla təmin edilməsinin zəruriliyi də onun diqqətini Səfəvi dövlətinin Xəzəryanı əraziləri üzərinə yönəldirdi [16, s.11-12]. Bölgənin strateji mövqeyi Rusiyanın maraq göstərdiyi iqtisadi maraqları tamamlayırdı. Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Dərbənd, Niyazabad, Bakı və Lənkəranın möhkəmləndirilmiş limanlara malik olması Xəzərdə daşınan malların nəzarət altına alınmasına və eyni zamanda həmin limanlar vasitəsilə Səfəvilər dövlətində istehsal olunan pambığın, ipəyin asanlıqla Rusiyaya daşınmasına zəmin yaradırdı. I Pyotr Qərbi Avropa ilə apardığı bütün ipək ticarətini Volqa-Xəzər yolu istiqamətinə yönəltməklə, Osmanlı imperiyasının ipək ticarətindən qazandığı gəliri ələ keçirmək niyyətində idi. Qeyd olunan vaxt Azərbaycan Şərq-Qərb tranzit ticarətində öz əhəmiyyətini hələ də saxlayırdı [3, s.37-38]. Ona görə hələ XVII əsrin sonlarında Rusiya Xəzər dənizinə də xüsusi maraq

göstərir və bu dənizi Rusiyanın daxili dənizinə çevirmək üçün işğalçılıq planları qururdu [5, s.44]. I Pyotr-un bu məqsədi ilə bağlı L.Lokhart yazırdı: “I Pyotr Rusiya və Hindistan arasında təhlükəsiz ticarət əlaqələrinin yaradılması, ...habelə regionda ipək ticarəti üzərində tam nəzarətə yiyələnmək üçün Xəzər dənizində hökmranlığa nail olmağa çalışır” [26, s.176], “şimalda müharibə etməsinə baxmayaraq, Qafqazdan da diqqətini yayındırmır, bu yerlərə öz nümayəndələrini göndərməkdə davam edirdi” [26, s.176]. 1699-cu ildə I Pyotr tərəfindən Volqa donanmasının yaradılması barədə göstəriş verilməsi məhz bu diqqətin nəticəsi idi [5, s.45]. Amma baş verən hadisələr XVIII əsrin ilk illərində I Pyotra Xəzərə donanma çıxarmağa imkan vermədi. Rusiya imperiyası həm Baltikyanı ərazilərə sahib olmaq uğrunda Şimal müharibəsində (1700-1721) iştirak etdiyinə görə, həm də strateji baxımdan əhəmiyyətli olan Xəzəryanı ərazilərə tam bələd olmadığına görə Səfəvilər dövlətinə hərbi müdaxilə etməyə tələsmədi. Səfəvilər dövlətinin daxilində baş verən böhran rusların Xəzəryanı əraziləri işğalı üçün həm yaxşı bəhanə, həm də zəmin hazırladı. Belə ki, 1713-cü ildə Səfəvi şahı Sultan Hüseyn öz elçisini çoxlu hədiyyələrlə Peterburqa göndərdi və Rusiya ilə dostluq və ticarət əlaqələri haqqında traktat bağlamaq təklifini çar sarayına çatdırdı [10, s.4]. Şah Sultan Hüseyn şimal qonşusunun köməyi ilə Azərbaycan Səfəvilər dövlətini bürüyən qiyamların qarşısını ala biləcəyini güman edirdi. Rusiyanın isə bu baxımdan öz planları var idi. Şah Sultan Hüseynin əməkdaşlıq təklifi də sadəcə Rusiya çarının Xəzərtrafi əraziləri işğal etmək üçün əməli fəaliyyətə başlamasına imkan yaratmış oldu. Amma təcavüzkarlıq planlarının istənilən səviyyədə həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün I Pyotr əvvəlcə Xəzəryanı ərazilərin kəşfiyyatının aparılmasını, hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün vacib olan məlumatların toplanmasını zəruri saydı. Həmin vəzifəni həyata keçirmək üçün gənc diplomat Artyom Petroviç Volinski Səfəvi sarayına göndəriləcək səfirliyin rəhbəri təyin edildi və bununla bağlı 1715-ci il noyabrın 30-da çar fərmanı imzalandı [5, s.49].

Rusiya sarayı Volniskidən tələb edirdi ki, Səfəvi dövlətinə Xəzər dənizi ilə yola düşüb quru yolla geri qayıtsın. Bununla o, həm dəniz yolunun, həm də quru yolunun kəşfiyyatını aparmalı idi. A.Volinskiyə keçdiyi marşrutu diqqətlə nəzərdən keçirmək, Xəzər dənizinin sahilindəki limanlar, şəhərlər və ya digər yaşayış məntəqələri, Xəzər dənizinə tökülən çaylar, onların gəmiçilik üçün mümkünlüyü, Xəzər dənizi ilə Hindistan arasında su yolunun olması barədə məlumatlar toplamaq tapşırıldı. O, Xəzərin cənub sahili haqqında da məlumatlar toplamalı idi [6, s.19].

I Pyotr tərəfindən imzalanmış təlimata istinadən A.Volinskiyə həvalə olunmuş vəzifələri üç qrupda cəmləşdirmək olar. Birincisi, sırf kəşfiyyat xarakterli vəzifələr idi və Rusiyanın Xəzər sahili əraziləri işğal etməsi üçün onların əhəmiyyəti böyük idi. İkincisi, iqtisadi xarakterli vəzifələr idi.

A.Volinski Rusiyanın iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün Səfəvi dövlətinin ipək ticarətini Rusiyaya tərəf istiqamətləndirməyə çalışmalı idi. Üçüncüsü isə – A.Volinski Səfəvilər dövləti hüduqlarında yaşayan ermənilərlə əlaqə yaradıb onlardan Rusiyanın mənafeyi naminə istifadə edilməsi imkanlarını araşdırmalı idi. Ermənilərin öyrənilməsi istiqamətində A.Volinski ermənilərin sayının nə qədər olması, haralarda yaşaması, onların Rusiyaya münasibəti barədə məlumatlar toplamalı idi [4, s.91-92]. A.Volinski uzun-uzadı hazırlıqdan sonra 1716-cı ildə İsfahana doğru istiqamət götürdü. İki ilə qədər o, Səfəvi dövləti ərazisində qaldı və Rusiya sarayı tərəfindən ona verilmiş vəzifələri icra etməyə çalışdı. 1717-ci il iyun ayının 30-da A.Volinski və Fətəli xan tərəfindən ilk rəsmi Rusiya-Səfəvi ticarət müqaviləsinin layihəsi tərtib olundu. Hələ müqavilə hər iki dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilməmiş A.Volinski onun mətninin nüsxələrini şahın fərmanı ilə birlikdə rus tacirləri ilə alver edən şəhərlərə, xüsusilə Şirvan bəylərbəyliyinə göndərdi. Cəmi 10 maddədən ibarət olan müqavilənin demək olar ki, hər bir bəndində Azərbaycanın şimal bölgəsində yerləşən şəhərlərdəki ticarət məsələlərinə toxunulurdu [3, s.38-39; 6, s.14-53]. Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseynin fərmanı və müqavilə layihəsində rus tacirlərinin yerli hakim və tacirlər tərəfindən sıxışdırılması qəti qadağan olunurdu. Müqaviləyə əsasən rus tacirləri Səfəvilərə tabe olan bütün ərazilərdə, xüsusilə də Şirvanda maneəsiz ticarət etmək hüququ əldə edirdi. Şamaxı bazarına rus tacirlərinin marağını nəzərə alan A.Volinski şahın Şamaxıda rus vitse konsulluğunun açılmasına icazə verməsinə də nail ola bildi [25, s.103]. Öz missiyasını yerinə yetirmiş rus səfiri Səfəvi dövləti ilə ticarət müqaviləsi imzaladıqdan sonra Rusiyaya qayıtmağı qərara aldı. O, quru yolla Rəştə getmək, oradan gəmi ilə Həştərxana üzmək, beləliklə, Gilan haqqında da kəşfiyyat məlumatı toplamaq istəyirdi. Lakin şah A.Volinskinin niyyətini başa düşüb yalnız gəldiyi yolla qayıtmasına icazə verdi. 1717-ci il dekabrın 17-də rus səfiri Şamaxıya gəldi və yolların açılmasını gözləyərək 8 ay Şamaxıda qaldı. O, eyni zamanda I Pyotrun göstərişinə əsasən Cənubi Qafqazdakı xristian əhalisi ilə görüşdü. 1718-ci ildə isə öz missiyasını başa vurub geri qayıtdı. A.Volinski Rusiya çarına ünvanladığı raportunda yazırdı: “Təsəvvür edirəm, İran səltənəti (Azərbaycan Səfəvi dövləti – G.M.) tənəzzül üzrədir və əgər iradəli və güclü padşah tapılmasa, bugünkü dövlət nəinki xarici düşmənlərdən qorunmağa qadir olmayacaq, hətta daxili iğtişaşların əzilməsi üçün də aciz və gücsüz olacaqdır. Baxmayaraq ki, biz indi Avropada İsveçlə müharibə aparırıq, amma İranın pərişan vəziyyətinə görə güman edirəm ki, bu vüsətsiz ölkəyə yol tapmaq üçün indiki kimi münasib zaman tapılmayacaqdır. Çünki, bir korpusdan çox olmayan məhdud qüvvə ilə belə geniş əraziləri tutmaq olar. Bu fürsətdən istifadə etmək lazımdır. Əks təqdirdə, mümkündür ki, layiqli padşahın iş başına gəlməsi ilə bu ölkənin vəziyyəti dəyişsin və bizim işlərimiz yenə çətinliyə düşsün” [27, s.10].

İsveçlə cəlb olunduğu müharibə Rusiyanın əl-qolunu müəyyən qədər bağlasa da, onun cənubla bağlı siyasətində bir fəallaşma başladı. Yaranmış vəziyyətdə Rusiya diplomatik imkanlardan maksimum istifadə etməyə çalışırdı. 1721-ci ildə Ənzəlidə Rusiya konsulu kimi fəaliyyətə başlamış S.Avramova tapşırıq verildi ki, formal hakimiyyətə malik olan Təhmasib Mirzəni Xəzəryanı əraziləri Rusiyaya güzəştə getməyə məcbur etsin. Bunun əvəzində Rusiya tərəfindən Səfəvi dövlətinə əfqan qiyamının yatırılmasında və Osmanlı imperiyasından müdafiə olunmasında kömək təklif olunurdu. 1721-ci il oktyabrın 31-də Rusiya çarı öz nümayəndələrini S.Abramovun yanına göndərdi və həmin nümayəndələr vasitəsilə S.Abramova aşağıdakı tapşırıq verildi:

1. Yeni və ya köhnə şahla görüşmək;
2. Rusların Şamaxıya Səfəvi dövləti ilə müharibə aparmaq üçün deyil, orada baş qaldıran və Rusiyanı incidən qiyamçıları susdurmaq üçün gəldiyini şahla əsaslandırmaq;
3. Rusiya imperatorunun Səfəvi şahına hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə göstərəcəyi köməyin əvəzində Xəzəryanı vilayətlərin Rusiyaya güzəştə gedilməsinə nail olmaq;
4. Razılıq əldə olunacağı təqdirdə Səfəvi şahına Rusiyaya öz səfirini göndərə biləcəyi barədə məlumat vermək [16, s.33-34].

S.Abramov bu tapşırığı alandan sonra yalnız Şah Sultan Hüseynin oğlu Təhmasib Mirzə ilə görüşə bildi. Amma həmin görüş zamanı Rusiya sarayı tərəfindən verilmiş tapşırıqların icrasına nail ola bilmədi. Rusiya imperiyası Osmanlı imperiyasının onun cənub siyasətinə göstərə biləcəyi müqaviməti neytrallaşdırmaq üçün diplomatik üsullardan da faydalanırdı. Rusiyanın Xəzəryanı ərazilərə doğru irəliləmək cəhdi aydın olanda İstanbuldakı nümayəndəsi İ.Neplyuyev vasitəsi ilə sultan sarayını inandırmaq istəyirdi ki, onun maraq dairəsi elə də geniş deyil. Osmanlı imperiyası bütün Qafqazı Səfəvi dövlətindən qoparmaq niyyətində idi. Rusiya yalnız Xəzəryanı bölgələrlə kifayətlənirdi. Rusiya sarayı Neplyuyev vasitəsi ilə Osmanlı sarayını əmin etmək istəyirdi ki, Şamaxıdan qərbə adlamayacaqdır [16, s.33-34]. I Pyotr Osmanlı imperiyasını cənub siyasətində şübhələndirməmək üçün 1720-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə İstanbul “əbədi sülh” müqaviləsini imzaladı. Bu müqavilə 1712-ci il İstanbul müqaviləsinin əsas şərtlərini təsdiqləməklə yanaşı, tərəflər arasında sülhün qorunacağını özündə ehtiva edirdi. Ancaq Rusiyanın cənub siyasəti iki dövlət arasındakı sülhün uzun müddət davam edə bilməyəcəyindən xəbər verirdi. Xəzəryanı ərazilərə hərbi yürüşlərin təşkili üçün Nijni Novqorodda, Kazan və Həştərxanda gəmilərin hazırlanmasına, ərzaq və yemin toplanmasına başlandı. 1721-ci il avqustun 30-da Nişadt sülhünün

imzalanması ilə Şimal müharibəsi başa çatdı [24, s.57]. Bununla da Xəzəryanı ərazilərə yürüşlərin təşkili üçün daha əlverişli şərait yarandı.

Şimal müharibəsi zəfərlə başa çatdırıldıqdan sonra I Pyotr Cənubi Qafqaz istiqamətində Xəzəryanı bölgələrə yürüş etmək üçün hazırlıq işlərini sürətləndirdi. Hərbi əməliyyatlara 1723-cü ili yayında başlamaq nəzərdə tutulurdu [15, s.113]. İmzalanmış ikitərəfli müqaviləyə baxmayaraq Osmanlı imperiyasının da Qafqaza yürüş etmək niyyəti Rusiyanı daha fəal hazırlıq kampaniyası aparmağa sövq edirdi. Rusiya şimalda cəmləmiş hərbi qüvvələrini cənuba doğru yönləndirməli idi. Əvvəlcə cənubda qoşunların ərzaqla, sursatla təminatı üçün təchizat mərkəzləri yaratmaqla hərbi qurğular tikməli idi. 1721-22-ci ilin qışında Xəzəryanı ərazilərə yürüşlərin keçirilməsi üçün xüsusi korpus təşkil edildi. Həmin korpusun tərkibində bütün qoşun növləri təmsil olunurdu. Korpusa daxil olan piyada qüvvələri 4 alay və 20 tabordan ibarət idi. Şimal cəbhəsindən qayıdan Həştərxan və İncermanland alayları bütünlüklə cənuba yönləndirildi. Qalan alayların və 20 taborun isə şəxsi heyətinin yarısı şimal cəbhəsində vuruşanlar hesabına komplektləşdirildi. Bütünlükdə, piyadalar 21.093 nəfərdən ibarət idi. Atlı qüvvələri Ukrayna və Don kazaklarından ibarət 8 draqun alayı təşkil edirdi. Onların da tərkibi 25 min nəfərə çatırdı. Korpusun tərkibinə artilleriya da daxil edilmişdi. Artilleriyanın əsasını isə alay topları və 196 ədəd səhra topu təşkil edirdi. Yürüşün başlanacağı vaxta bu sadalanan qüvvələrə 4 min kalmık və bir neçə min kabardin birləşməli idi. Güman edilirdi ki, yürüşdə 46 min nizami qüvvə və kazak, 10 minə qədər isə kalmık və dağlı atlıları iştirak edəcəklər. Piyadalar Volqaboyu şəhərlərdə, Moskvada, Yaroslavlda və digər şəhərlərdə yerləşmişdilər ki, zərurət yaranan anda onları cəbhə xəttinə doğru yönəltmək mümkün olsun. Atlı qüvvələri isə Kurskda, Kiyevdə və Donda toplaşmışdılar [9, s.240]. Yürüşə hazırlıq kampaniyası dövründə Xəzər dənizində üzmə qabiliyyətinə malik xüsusi gəmilərin hazırlanmasına böyük diqqət yetirilirdi. Həmin gəmilər Moskva çayda və Volqadakı tərsanələrdə hazırlanırdı. Artıq 1722-ci ilin fevral-may ayında 47 yelkənli və 400-dən artıq avarlı gəmi istifadəyə verildi. Volqaboyu ərazilərdə yürüşə hazırlıqla bağlı 2874 bomba, 29820 qranat, 12579 pud barıt və s. hazırlandı [9, s.240].

1722-ci ilin ortalarında Rusiya Xəzəryanı bölgələrə yürüşün başlanması üçün artıq lazımı hərbi hazırlığa sahib idi. Lakin hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün əlverişli bəhanə lazım idi. Bu bəhanə 1721-ci ildə Şamaxı şəhəri Hacı Davud tərəfindən alınarkən bir neçə rus tacirinin qətl-qarət olunması idi. A.P.Volinski bu fürsətdən istifadə edərək çara guya öz tacirlərini müdafiə etmək və həm də Səfəvilərə qarşı deyil, onların düşmənlərinə qarşı çıxış etməyi məsləhət gördü. V.P.Lıstisovun fikrincə, 1723-cü ildə başlanması planlaşdırılan yürüşü tezləşdirmək lazım gəlirdi. Çünki Şirvanda hakimiyyəti ələ almış və rus tacirlərinin qətl-qarətinə yol vermiş Hacı Davud Osmanlı imperiyasına onu

himayəsinə qəbul etməyi xahiş etmişdi [15, s.113-120]. Rus tədqiqatçısı N.A.Smironov da bunun bəhanə olduğunu təsdiqləyərək yazır ki, I Pyotr yürüşün əsl səbəb və məqsədlərini gizlədərək elan edirdi ki, guya onun bu tədbiri 1721-ci ildə Şamaxıda rus tacirlərinin qarət və qətlinin başlıca günahkarları, eyni zamanda “dost” şahın düşmənləri olan Hacı Davud və Surxay xanın cəzalandırılması üçün təşkil olunmuşdu [20, 56-57]. A.P.Volinski dərhal Şamaxı insidenti ilə bağlı I Pyotra məlumat verərək onu Səfəvi dövlətinə “onun düşmənlərinə qarşı mübarizədə yardımçı olmaq, hərbi qüvvə cəhətdən kömək göstərmək adı altında məhz indi hücum etməyə” [26, s.178] təhrik edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya imperatorunun Şərqi siyasətində şimal-şərqi Azərbaycan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda planlaşdırılan bu yürüş tərtib olunan sənədlərdə “Şamaxı ekspedisiyası” adlandırılırdı [17, s.308]. Şamaxıda baş verən üsyandan sonra I Pyotr həm yürüşün adını dəyişdirdi, həm də əhatə dairəsini genişləndirdi.

Digər bir səbəb isə, I Pyotrun 1722-ci ilin martında şah qoşunlarının İsfahan yaxınlığında Mir Mahmudun başçılığı altında əfqan qiyamçıları tərəfindən məğlub edildiyi haqqında məlumat alması idi. I Pyotr ehtiyat edirdi ki, bundan xəbər tutan Osmanlı imperiyası Səfəvi mirasını ələ keçirmək üçün hərbi əməliyyatlara başlayıb Rusiyanı qabaqlaya bilər [2, s.28].

Bütün yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən əlverişli və strateji bölgə olan Xəzəryanı ərazilərə yürüş I Pyotrun planlarında çoxdan mövcud idi. Sadəcə “Cənubi Qafqaza Osmanlı təcavüzü təhlükəsi” bu yürüşə hazırlığı daha da sürətləndirmiş oldu.

Amma hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl I Pyotr Ənzəlidəki rus konsulu S.Abramov vasitəsilə Səfəvi hökuməti nümayəndələrinə çatdırdı ki, əgər Xəzəryanı bir sıra ərazilər Rusiyaya güzəştə gedilsə, onda Rusiya da Səfəvi dövlətinə hərbi kömək göstərə bilər. Görünür, Səfəvi xanədanı bu təklif ətrafında müzakirə aparılmasını mümkün saydı və ona görə də öz səfirini Peterburqa göndərdi. Rusiya imperiyası Səfəvi səfirindən Şamaxı, Mazandaran və Astrabad vilayətlərinin Rusiyaya güzəştə gedilməsini istəyirdi. Bu istəyini ediləcək yardım üçün həmin vilayətlərin gəlirindən istifadə edilməsinə olan ehtiyaqla izah edirdi [15, s.174].

I Pyotr Ənzəlidəki konsul S.Abramova məktubunda yazırdı ki, əgər Səfəvi dövləti adıçəkilən əraziləri güzəştə getməsə, onda onları silah gücünə olsa belə həmin əraziləri almaq lazımdır. Bu addımın atılmasının zəruriliyini Rusiya çarı Osmanlıların həmin ərazilərə gəlməsinin qarşısının alınması istəyi ilə bağlayırdı.

Rusiya sarayı bu məsələ ilə bağlı müzakirələrin bitməsinə və razılaşmanın imzalanmasını gözləmədən hərbi yürüşə başladı. Yürüşə başlamazdan əvvəl I Pyotr Xəzəryanı bölgələrə planlaşdırdığı təcavüzkarlığa haqq qazandırmaq üçün “Manifest” hazırlatdı. Həmin “Manifest” Azərbaycan türkcəsində yazılmışdı.

Bu sənəddə Rusiya qoşunlarının hərbi yürüşünün əsas səbəbi və mahiyyəti ört-basdır edilir və qeyd olunurdu ki, qarşıya qoyulan məqsəd Rusiya qoşunlarının bu yürüşündə Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətlə üzləşmiş rus tacirlərinin intiqamını almaq, habelə Rusiya dövlətinin dostu olan şaha qarşı qalxan üsyançıları, xüsusilə Hacı Davuda və Surxay xana cəza verməkdən ibarətdir. I Pyotr “Manifest”ində həmçinin yerli əhaliyə əmin-amanlıq da vəd edirdi [1, s.393; 7, s.39].

Nəhayət, Xəzəryanı bölgələrə hərbi yürüşün başlanması üçün I Pyotr 1722-ci ilin may ayında qvardiyası ilə Moskvadan yola düşdü və iyun ayının ortalarında Həştərxana çatdı. Rus qoşunlarının Xəzəryanı bölgələrə yürüşü 1722-ci il iyulun 29-da başlandı. Həmin gün imperatorun özü başda olmaqla göyörtəsində piyada hissələri olan rus donanması Həştərxandan yola düşdü. Briqadir Veteraninin komandanlığı altında süvari dəstə bir qədər tez quru yolla Saritsindən Qrebenə göndərildi. Avqustun 7-də rus donanması Aqraxan burnuna çatdı, orada piyada qoşunlar sahilə çıxdı və bir həftəyə yaxın süvari dəstələrin gəlib çatmasını gözlədi. Süvarilər su və yem çatışmazlığı ucbatından, həmçinin Əndəri kənd sakinlərinin müqaviməti ilə rastlaşdıqları üçün gecikdilər. Veterani bu kəndə yaxınlaşan zaman kəndlilərin gözlənilməz hücumuna məruz qalmış, qisas alaraq bütün sakinlərini qovub cəzalandırmış, 3 min həyətdən ibarət olan kəndi tamamilə məhv etmişdi [19, s.13]. Dərbənd yolunda rus ordusu yerli feodalların – Qaytaq usmisi Əhməd xan və Sultan Mahmud Utemişlinin müqaviməti ilə üzləşdi. Onlar təqribən 10 min döyüşçü yığaraq Buynak yaxınlığında ruslara hücum etmiş, lakin 1000 nəfərə yaxın itki verərək məğlub olmuşdular. Əhməd xan Yuxarı Qaytağa qaçdı. Yerli əhəlinin gözünü qorxutmaq üçün qəddarlıq nümayiş etdirən ruslar Utemiş qəsəbəsi və yol üstündəki hər birində 500 ev olan 6 kəndi yandırmış, danışıq üçün Əhməd xanın yanına göndərilən kazakların öldürülməsinə cavab olaraq əsirləri öldürmüşdülər [10, s.327]. I Pyotr özü də bu məsələni admiral Kryüsə yazdığı məktubunda xatırlamışdı [17, s.327]. I Pyotr Kartli çarı VI Vaxtanqın yanına nümayəndələrini göndərdi və ona Xəzəryanı əraziləri – Dərbənd, Bakı, Lənkəran istiqamətinə hücumu keçmək niyyətini bildirib, gürcülərin də ona kömək etməsini tələb etdi. Kartli çarı Vaxtanq da Şirvana doğru hərəkətə başladı. I Pyotr Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra Şamaxıya doğru hərəkət edəcək erməni-gürcü qoşunları ilə birləşərək, Azərbaycan ərazilərinin işğalını başa çatdıracaqdı. Səfəvi dövlətinin qüvvələri bu hücumun qarşısını almaq üçün yetərli sayda deyildi [18, s.43].

Rus qoşunları Dərbəndə yaxınlaşanda şəhər sakini, nüfuzlu feodal Arslan bəyin rəhbərlik etdiyi birinci dəstə Qaytaq usmisi və Hacı Davudun dəstələrini şəhərə buraxmağı və onlarla birlikdə müdafiə olunmağı təklif etdi. Şəhərin naibi İmamqulu bəyin (həmin dövrdə o, şəhərin hakimi vəzifəsini yerinə yetirirdi, çünki Sultan bir neçə ay öncə Səfəvilərin dövlətinin içərilərinə qaçmışdı)

başçılıq etdiyi ikinci dəstə rus himayəsinə keçməyi düzgün sayır və ümid edirdi ki, bu yolla şəhəri dağlı və Şirvan feodallarının saysız-hesabsız hücumlarından qorumaq olar [19, s.14-15]. Sentyabrın 3-də bir çox şəhər sakinlərinin müşayiət etdiyi İmamqulu bəy rus imperatorunu şəhərin girəcəyində qarşıladı və şəhər darvazalarının açarını ona təqdim etdi. Rus ordusu Dərbəndə daxil oldu və cənub-şərqdə, şəhərlə dəniz arasında düşərgə saldı [21, s.92]. Dərbənd qalasında rus qarnizonu və artilleriyası yerləşdirildi, polkovnik Yunger şəhərin komendantı, İmamqulu bəy isə naib vəzifəsinə təsdiq olundular. I Pyotr senata yazırdı: “Allahın köməyi ilə bu diyarlarda bir fut yer almağımız münasibətilə sizi təbrik edirəm” [17, s.328].

Sentyabrın 5-də I Pyotr podporuçik F.Lunini rus ordusunun tezliklə ora gələcəyini bildirən fərmanla Bakıya göndərdi. Ancaq Lunini Bakıya buraxmadılar və özgə köməyinə ehtiyacı olmadıqlarını çara çatdırmağı ona tapşırıdılar. Dərbənddə bir həftə istirahətdən sonra, yəni sentyabrın 10-da I Pyotr öz ordusu ilə Bakıya tərəf hərəkət etdi. I Pyotr bakılıların rusları şəhərə buraxmayıb onların təkliflərindən imtina etmələrindən Mollakənd çayı yaxınlığında düşərgədə xəbər tutdu, bununla belə, çar Bakını döyüş və hücumla almaq üçün yürüşü davam etdirmək qərarından dönmədi. Lakin ordu üçün ərzaq daşıyan gəmilər dənizdə şiddətlənən fırtınadan zərər çəkdi, olan ehtiyatlar isə bir aya çata bilərdi. Uzun və çətin yürüş, cüzi yem, üzücü bürkü atların kütləvi qırılmasına səbəb olurdu. Yeni şəraitə uyğunlaşa bilməyən əsgərlər arasında xəstəlik halları artmışdı. Həm də yürüş üçün əlverişli olan yay mövsümü başa çatmaqda idi. Elə bu vaxtlar Peterburqun saray əyanları arasında başlanan ixtilaflar haqqında məlumat gəldi. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyası tərəfindən əks-təsir də I Pyotrın əsas ordu qüvvələrini Xəzəryanı regiondan çıxarmasının səbəblərindən biri oldu [10, s.30]. Çar sentyabrın 18-də, polkovnik Yungerin rəisliyi ilə Dərbənddə qarnizon saxlayaraq, geriye – Rusiyaya döndü [12, s.79]. Ancaq Rusiyaya qayıdan I Pyotr Xəzəryanı əyalətləri işğal etmək planından əl çəkməmişdi. Ötən hərbi səfərin dərsələrini, ilk növbədə isə çoxsaylı quru qoşunlarının təchizatındakı çətinlikləri nəzərə alıb, öz işğalçılıq məqsədlərini həyata keçirmək üçün hərbi-dəniz ekspedisiyasından istifadə etmək qərarına gəlmişdi.

1722-ci ilin noyabrında I Pyotr Həştərxanda olarkən Gilanın Rəşt şəhərini tutmaq üçün polkovnik Şipovun komandanlığı altında iki batalyondan ibarət ekspedisiya təşkil olundu. Şipovun dəstəsi dekabr ayında Rəşti döyüşsüz ələ keçirdi [13, s.577-579]. Bakının alınması I Pyotrın planlarında mühüm yer tuturdu. Bu onun Həştərxanda olarkən general Matyuşkinə verdiyi əmrədən də aşkar görünür: “Yazda buzlar açılan kimi Bakıya yaxınlaş və Allahın köməyi ilə o şəhəri almağa çalış, çünki bizim bütün işlərimizin açarı bu diyarlardadır” [13, s.599-601].

I Pyotrun Xəzəryanı yürüşü Cənubi Qafqazda Osmanlı-Rusiya ziddiyyətlərini kəskin surətdə gərginləşdirdi. 1722-ci ildə I Pyotr cənuba yürüşə yollanan zaman dövlət işlərini idarə edən kansler Q.Qolovkinə tapşırırmışdı ki, Rusiya hökuməti və Şirvan üsyançıları arasında münaqişəni həll etmək üçün Osmanlı sarayından vasitəçilik haqqında təklif alınsa, bu haqda I Pyotra məlumat versin. Rusiyadan gələn Osmanlı nümayəndəsi Mustafa ağaya bildirildi ki, guya yürüş Sultanla vuruşmaq üçün, Şahla müharibə üçün yox, yalnız və yalnız Şamaxını ələ keçirmiş qiyamçılardan “haqsızlıqlarına görə qisas almaq” və “layiqli intiqam almaq” üçün həyata keçirilir [11, s.110].

1722-ci ildə yürüş başlayan kimi xarici işlər kollegiyasından Neplyuyevə Osmanlı hökumətinə rus qoşunlarının yürüşü və “öc almaq” niyyətini bəyan etmək göstərişi verildi. İ.Neplyuyevə bildirildi ki, I Pyotr “Şirvan və Gilan əyalətlərinin, habelə həmin əyalətlər arasında bir əyalətin” (söhbət Təbriz əyalətindən gedir) Rusiyaya birləşdirilməsini istəyir. Osmanlı hökuməti rus çarının dəlillərinə inandı və həqiqətən yalnız məruz qaldığı zərər üçün öc almaq istədiyini düşünərək, əvvəlcə rus qoşunlarının Xəzəryanı əyalətlərə daxil olmasına mane olmadı. Ancaq tezliklə Xəzəryanı regionda başda I Pyotrun özü olmaqla böyük rus ordusunun görünməsi Osmanlı hökumətinə şübhə üçün əsas verdi. Rusiya çarının Xəzər dənizi ətrafında irəliləməsi Osmanlı sarayında təlaş və çaxnaşmaya səbəb olmuşdu. I Pyotrun yürüşündən qəzəblənən və Qərbi Avropa diplomatları tərəfindən qızıqsdırılan Osmanlı sarayı İ.Neplyuyevə bildirdi ki, o, gürcülərin rus təbəəliyinə keçməsinə yol verməyəcək və müharibəyə başlayacaq, qoy əlahəzrət Səfəvi dövlətindən öz imperiyasına yola düşsün [14, s.15]. Avqust ayında isə Osmanlı baş vəziri Rusiya təmsilçisi Neplyuyevi öz yanına dəvət edib ona demişdi: “Sizin hökmdarınız, düşmənlərini təqib edərək, Portadan (Osmanlı dövlətindən - red.) asılı olan vilayətlərə daxil olur. Məgər bu əbədi sülhün pozulması deyilmi?... dağstanlılara qarşı belə xırda işdən ötrü sənin hökmdarının şəxsən özünün böyük qoşunla getməsi lazım deyildi, bizim vasitəmizlə iddiası təmin oluna bilərdi” [23, s.393-394]. 1722-ci il sentyabrın 14-də xarici işlər kollegiyasında İ.Neplyuyevə belə bir buyruq göndərmək qərara alındı: əgər Osmanlı hökuməti Səfəvi dövlətinin bölünməsinə təklif edərsə, Rusiyaya da “öz sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün bəzi əyalətlərin zəruriliyi nəzərə alınmaqla razılıq versin” [8, s.125-126]. Əgər Osmanlı tərəfi Rusiyanın Səfəvi dövlətinin məhz hansı torpaqlarını tutmağa hazırlaşdığını daha konkret göstərməyi tələb edərdisə, Neplyuyev cavab verməli idi ki, onun dövləti “Osmanlı sərhədləri yaxınlığında yerləşən İran (Səfəvi – red.) əyalətlərindən heç birini öz ərazisinə qatmağı arzulamır və özündə saxlamaq üçün Xəzər dənizi yanında yerləşənlərdən başqa heç bir yeri istəmir”. Rus hökuməti İstanbuldakı Fransa səfiri de Bonaki Neplyuyevə verdiyi qiymətli məlumat və məsləhətə görə layiqlicə mükafatlandıraraq, ona dəyəri 1000 rubl olan müxtəlif qiymətli xəz bəxşiş

verdi. Həmçinin rəis-ül-kittab və digər yüksək vəzifəli Osmanlı məmurları üçün 3 min manat məbləğində hədiyyə göndərmək qərarı qəbul olundu [8, s.126]. Yalnız I Pyotrun əsas qüvvələri Xəzəryanı regiondan çıxartması Osmanlı hökumətini sakitləşdirdi, bununla da münasibətlərdəki gərginliyi aradan qaldırdı. I Pyotrun Rusiyaya qayıtması haqqında ilin sonunda, İstanbulda səhih məlumat alınandan sonra baş vəzir Nepliyuevə bəyan etdi ki, indi şübhələr yox olmuşdur və Osmanlı hökuməti Rusiya ilə dostluğun saxlanması və möhkəmlənməsini arzu edir [22, s.163-202].

Cərəyan edən hadisələrin fonunda Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyn 1722-ci il oktyabr ayının 25-də taxtdan salınmış, İsfahan şəhəri də əfqanlar tərəfindən zəbt edilmişdi. 16 fevralda Çar I Pyotr VI Vaxtanqa Xəzər sahilində möhkəmlənməyinə kömək edə bilməyəcəyini bəyan edəndə gürcü çarı Osmanlılara sığındı. Atasının taxtdan salınmasından sonra özünü II Təhmasib adı ilə şah elan edən Təhmasib Mirzə ruslarla danışıqlar aparmaq üçün göndərilən qasid İsmayıl bəyi geri çağırmaq barədə sərəncam verəndə Rəştəki rus konsulu yubanmadan Şipov və Soymonova Səfəvi elçisini dərhal Peterburqa yola salmağı bildirir. Gilan hakimi rusların bu əməldən qəzəblənib Şah II Təhmasibə raport verəndən sonra şahzadə fevral ayında rus qoşunlarına dərhal Səfəvi torpaqlarından çıxmağı əmr edir. Lokhart yazır ki, ruslar bu əmrə əməl etməyəndə Gilan hakimi Gəskər və Astara hakimləri ilə birgə əsasən qılıncla silahlanmış, heç bir hərbi təlim görməmiş kəndlilərdən ibarət 20.000 nəfərlik qüvvə toplaya bilir. 1723-cü ilin 18 (29) martında Gilan hakimi bu qüvvə ilə rusların yerləşdikləri karvansarayı mühasirəyə alırsa da, Şipovun hiyləgər taktikası nəticəsində qızılbaşlar müvəffəqiyyətsizliyə düşər olurlar. Digər tərəfdən, Murdabdakı rus hərbi gəmiləri qızılbaşların Ənzəlindəki batareyasını bombardman edib, tezliklə onu susdururlar. Levaşov Rusiyadan daha dörd batalyonla gələrək Şipovun yerinə komandan keçir (beləliklə, Gilanda rusların qüvvəsi altı batalyon olur.). Rus qüvvələri qəfil hücum və tələyə salınma ehtimalından sığortalanmaq məqsədilə Rəşt ətrafında salınmış meşə zolağını məhv edir, bununla böyük miqdarda yanacaq materialı əldə etmiş olurlar [26, s.242-243].

Şübhəsiz ki, I Pyotr Bakının alınmasına böyük əhəmiyyət verirdi. L.Lokharta görə, bunun səbəbləri aşağıdakılardır: “Birincisi, o, (I Pyotr – G.M.) Şamaxıda özünün yeni vassalını bərqərar etməklə bura üçün (Bakı – G.M.) daha da təhlükəli vəziyyət (rusların nöqteyi-nəzərincə - G.M.) yaratmış türkləri qabaqlamaq istəyirdi. İkincisi, Bakı körfəzi Xəzərin qərb hissəsində həqiqətən əlverişli yeganə liman idi” [26, s.243-244]. Bakının neft quyuları da Pyotrun qeyri-adi marağına səbəb olmuşdu. Soymonov və digərlərindən neftin varlığı və keyfiyyəti barədə çox eşitmiş Pyotr şəhər tutulduqdan sonra neftin Rusiyaya göndərilməsi barədə əmr vermişdi [26, s.244]. Bakı qalasının alınması həvalə olunmuş general-mayor M.A.Matyuşkinin komandanlığı altında qüvvə toplanır.

M.A.Matyuşkin donanmanı üç hissəyə bölərək gəmilərə komandanlığı F.Soymonov, V.Urusov, P.Puşkinə, artilyeriyanı İ.Qerberə, quru qoşunlarını isə general-mayor Trubetskoya və briqadir Baryatinskiyə tapşırır. 20 iyunda Həştərxanı tərk edən donanma on yeddi gündən sonra Bakı körfəzində görünür. Aramsız top atəşi ilə ruslar 1723-cü il iyulun 26-da Bakını da zəbt etdi. Bakını tutmaqla ruslar Xəzərin qərb sahillərində öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirdilər. Tezliklə Salyan da rus qoşunları tərəfində zəbt olundu. I Pyotr Bakının işğal edilməsindən xeyli şad oldu, həm Bakıda, həm də Peterburqda bununla bağlı yaylım atəşləri atıldı. Dərgahqulu bəy polkovnik çininə yüksəldilərək şəhər hakimi təyin olunur. Knyaz Baryatinski isə Bakının komendantı qoyulur.

“Xəzərboyu əyalətlərin işğalını “qanuniləşdirmək” və beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün” tələsən rus imperatoru I Pyotrun istəyi ilə aldadılaraq Peterburqa aparılan Səfəvi elçisi İsmayıl bəylə danışıqlara başlandı. Qeyd edək ki, İsmayıl bəy Peterburqa avqust ayının 21-də çatmışdı. 12 (23) sentyabrda ruslar işğallarını qanuniləşdirmək üçün Peterburqda Səfəvilərlə qeyri-qanuni şərtlər altında İsmayıl bəyin şəxsində “Peterburq müqaviləsi” imzalandı. Preambula və beş maddədən ibarət müqavilənin qısa məzmununu L.Lokhart aşağıdakı kimi vermişdir:

I maddə: Çar, Təhmasibə yardım göstərməyə və onun ölkəsindəki üsyankarlara qarşı mübarizədə onunla birgə çıxış edəcəyinə söz verir. O, Persiyaya (Səfəvi dövlətinə – red) üsyankarları tamamilə darmadağın edənədək təqib edəcək qoşun göndərməyi boynuna götürür.

II maddə: Əvəzində Təhmasib Dərbənd, Bakı şəhərlərini, ona bitişik əraziləri və həmçinin üç əyaləti - Gilan, Mazandaran və Astrabadı daimi olaraq (Rusiyaya – red.) güzəştə gədir.

III maddə: Rusiyanın Persiyadakı (Səfəvilər dövlətindəki – red.) qoşunları üçün təchizat və atlar göndərilməsi mümkün olmadığından bütün lazım olanların burada (Səfəvilər dövlətində – red) aşağı qiymətlərlə alınması təşkil olunmalıdır.

IV maddə: İki dövlət arasında sabit dostluq və anlaşma hökm sürməlidir: hər iki ölkənin əhalisi bir-birinin ərazisinə istədiyi vaxt və istədiyi qədər azad surətdə daxil ola və burada qala bilər. İran Persiya (Səfəvilər dövləti – red.) və Rusiya arasında ticarət azadlığı mövcud olmalıdır.

V maddə: Persiya (Səfəvilər dövləti – red.) və Rusiya bir-birlərinin dostlarına münasibətdə dost, düşmənlərinə isə düşmən olmalıdırlar” [26, s.247].

Lakin bu müqavilə Təhmasib Mirzə tərəfindən qəbul edilmədi, ancaq buna baxmayaraq rus çarı tezliklə bu müqavilənin qəbul olunacağına əmin olub, işğal etdiyi ərazilərdə möhkəmlənməyə başladı. Artıq Gilanda rusların 6 piyada taboru, don kazaklarından ibarət don kazakları, gürcü və ermənilərdən ibarət bir neçə bölüyü var idi. 1724-cü ilin yayında Rusiyanın Xəzərboyu vilayətlərdə

işğal etdiyi ərazilər Rusiyanın mülkiyyəti kimi tanındı. Rus çarı xristianlığın himayəçisi adı altında erməniləri hər bir vasitə ilə tutduqları ərazilərdə məskunlaşmağa təşviq edirdi. Hətta ermənilərə söz vermişdilər ki, ermənilərin bu ərazidə məskunlaşması kütləvi xarakter alarsa, onda həmin vilayətlərin yerli əhalisi başqa yerə köçməyə məcbur ediləcəkdir. 1724-cü ilin sonlarında general M.Matyuşkin ermənilərin Xəzəryanı vilayətlərə köçürülməsinin təmin edilməsi ilə bağlı çar fərmanını aldı. Fərmanda göstərilirdi ki, ermənilər Bakı, Dərbənd, Gilan və Mazandarana köçən kimi onlara yardım göstərilsin, məskunlaşmaq üçün münasib yerlər ayrılсын və yerli əhali onlara qeyri-səmimi münasibət göstərsə, öz yerlərindən digər yerlərə köçürülsün. Rusiyanın məqsədi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Gilan vilayətini də əldə saxlamaq idi [3, s.84-91].

I Pyotrün ölümündən keçən sonrakı bir neçə il ərzində Rusiyada bir neçə çar dəyişdi. I Pyotrdan sonra Səfəvi dövləti ilə münasibətlərdə elə bir fəallıq göstərilmədi. Amma Xəzəryanı ərazilərin işğalından da əl çəkilmədi. Mövcud olan vəziyyət Rusiyanı qane edirdi. Səfəvi dövlətinin isə imkanı yox idi ki, itirilmiş əraziləri geri qaytarsın. Bir tərəfdən də ölkə daxilində qərb vilayətləri istisna olmaqla, bir növ ikihakimiyyətlik yaranmışdı. Xəzərin cənub sahili boyu ərazilərə həm Təhmasib Mirzə, həm də əfqanlar iddia edirdilər. Rusiya bu şəxslərin hər ikisi ilə əlaqə saxlamağa, onların arasında manevr etməyə çalışırdı. Rusiya üçün onlardan hansının ölkənin şahı olmasının yəqin ki, elə də fərqi yox idi. Rusiyanın məqsədi vaxtilə Səfəvi dövlətinə daxil olan Azərbaycanın bir hissəsini, o cümlədən Gilan vilayətini əldə saxlamaq idi. Səfəvilər dövləti daxilində hərə-mərcliyin davam etdiyi bir dövrdə Rusiya üçün belə bir niyyətə nail olmaq daha asan idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
2. *Mustafazadə T.T.* XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
3. *Nəcəfli G.C.* XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri: monoqrafiya. Bakı: Nurlan, 2007, 248 s.
4. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran, 2010, 740 s.
5. *Алиев Ф.* Азербайджанско-русские отношения. Баку, 1985, 173 с.
6. *Алиев Ф.* Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: Элм, 1979, 122 с.
7. *Алиев Ф.М.* Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в пер. половине XVIII в. Баку, 1975, 229 с.
8. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, Т. II, Ч. II. Сост.: П.Т.Арутюнян, С.А.Тер-Авакимова, В.А.Акопян / Под ред.

- А.Иоаннисяна. Сб. документов /АН АрмССР, Ин-т истории. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1967, 421 с.
9. *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XVIII в. М.: Воениздат, 1958, 646 с.
 10. *Бутков П. Г.* Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год. Ч.I, СПб.: тип. имп. Акад. наук, 1869, 548 с.
 11. *Гаджиев В.* Роль России в истории Дагестана. Москва: Наука, 1965, 391 с.
 12. *Козубский Е.И.* История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Русская типография В.М.Сорокина, 1906, 468 с.
 13. *Комаров В.* Персидская война 1722-1725 гг. (Материалы для истории царствования. Петра Великого) // Русский Вестник, т. 68, СПб.: 1867, с.553-616
 14. *Кочубинский А.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739). Одесса: Тип. Штаба Одесск. воен. Округа, 1899, 622 с.
 15. *Лысцов В.П.* Персидский поход Петра I. 1722-1723. М.: МГУ, 1951, 250 с.
 16. *Мамедова Г.* Русские консулы об Азербайджане. 20-60-е годы XVIII в. Баку: Элм, 1989, 128 с.
 17. Материалы для истории русского флота: [В 17-ти т.], СПб.: Тип. мор. м-ва, 1867, Ч.IV, 741 с.
 18. *Мустафазаде Т.Т.* Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1993, 240 с.
 19. *Неверовский А.А.* Краткий исторический взгляд на северный и средний Дагестан до уничтожения влияния лезгинов на Закавказье. СПб.: Тип. воен.-учеб. завед., 1848. 42 с.
 20. *Смирнов Н.А.* Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв. М., 1958, 244 с.
 21. *Соймонов Ф.И.* Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний, как часть истории Государя императора Петра Великого. СПб: Изд-во. Имп. Акад. наук, 1763, 350 с.
 22. *Соловьев С.М.* Петр Великий на Каспийском море // Вестник Европы, СПб, 1868, № 3, с. 163-202
 23. *Соловьев С.М.* Сочинения: В 18 кн. Кн.9: История России с древнейших времен.Т.17-18 / Отв.ред.: Иванов Н.А. М, 1993, 671 с.
 24. *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. М., 1991, 221 с.
 25. *Ульяницкий В.А.* Русские консульства за границей в XVIII веке, ч.I, М., 1899, 678 с.
 26. *Lockhart L.* The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia. Cambridge: at the University Press, 1958, 1958, 583 p.
 27. *Müqtədîr Q.* Nəbərdhə-ye bozorg-e Nader şah. Tehran: Dünəya-ye Ketab, 1387, 193 s.

УДК 316.472.3

Р.О.Мамедова

*Бакинский государственный университет
rena_mammadova@yahoo.com*

ЛЮДИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ – СУБЪЕКТЫ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

***Ключевые слова:** инвалиды, социальные отношения, психические расстройства, психические заболевания в Азербайджане, аутизм, онкологические заболевания в Азербайджане, социальная работа*

В статье описаны основные симптомы различных заболеваний, в результате которых люди становятся инвалидами. Рассмотрены виды, признаки и причины психических расстройств. Указано, что самыми распространенными среди жителей Азербайджана психическими заболеваниями являются депрессия и другие пограничные расстройства. Представлена информация о методах лечения шизофрении, описаны характерные проявления аутизма, проанализирован материал об онкологических заболеваниях и различных оппортунистических инфекциях. В статье указана цель социальной работы с людьми с ограниченными возможностями здоровья.

R.O.Məmmədova

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN İNSANLAR – AZƏRBAYCANDA SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN SUBYEKTLƏRİDİR

***Açar sözlər:** əlillər, sosial münasibətlər, psixi pozuntular, Azərbaycanada ruhi xəstəliklər, autizm, Azərbaycanada onkoloji xəstəliklər, sosial iş*

Məqalədə insanların əlil olmasına səbəb olan müxtəlif xəstəliklərin əsas simptomları təqdim olunub. Psixi pozuntuların növləri, əlamətləri və səbəbləri nəzərdən keçirilib. Qeyd olunub ki, Azərbaycan əhalisi arasında ən geniş yayılmış ruhi xəstəliklər depressiya və digər sərhəd pozuntularıdır. Şizofreniyanın müalicə metodları haqqında informasiya təqdim olunub, autizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilib, onkoloji xəstəliklər və müxtəlif oportunistik infeksiyalar haqqında material təhlil olunub. Məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlarla sosial işin məqsədi qeyd olunub.

R.O. Mammadova

DISABLED PEOPLE - THE SUBJECTS OF SOCIAL RELATIONS IN AZERBAIJAN

Keywords: *disabled people, social relations, mental disorders, mental diseases in Azerbaijan, autism, oncological diseases in Azerbaijan, social work*

The article presents basic symptoms of various diseases that cause people to become disabled. Types, symptoms and causes of mental disorders were reviewed. It was noted that the most widespread mental illnesses among the population of Azerbaijan are depression and other frontier offenses. Information on schizophrenia treatment methods was presented, specific features of autism were examined, material on oncological diseases and various opportunistic infections were analyzed. The article mentions the purpose of social work with people with disabilities.

Как нет рыбы без костей, так нет людей без недостатков
Фридрих Ницше

Специфическим субъектом социальных отношений являются люди с ограниченными возможностями здоровья (инвалиды) как представители группы риска. Люди с ограниченными возможностями здоровья (инвалиды) в определенной степени зависимы от общества, от системы социальной защиты, пенсионного обеспечения. При рассмотрении личности инвалида как субъекта общественных отношений акцент делается на влияние общества на ее зависимость от социальных и культурных ожиданий, социальных установок среды, где формируется личность.

Хотелось бы остановиться на описании основных симптомов различных заболеваний, в результате которых люди становятся инвалидами и сталкиваются с различными трудностями в социальной жизни.

К инвалидности приводит психическое расстройство. Психическое расстройство либо ментальное расстройство, это в широком смысле состояние психики, отличное от нормального, здорового. Психическое заболевание влечёт изменения и нарушения в сфере чувств, мышления, поведения, и наряду с этим почти всегда происходят изменения соматических функций организма. К психическим расстройствам можно отнести депрессию, биполярное аффективное расстройство, шизофрению и другие психозы, деменцию, умственную отсталость и расстройства развития, включая аутизм.

По данным Всемирной организации здравоохранения каждый четвёртый-пятый человек в мире имеет психическое или поведенческое

расстройство. Причины многих психических расстройств до конца не ясны. Имеется ряд признаков и симптомов, при появлении которых специалисты рекомендуют обращаться за профессиональной помощью. У пациентов с психическими расстройствами могут наблюдаться различные физические, эмоциональные, когнитивные, поведенческие и перцептивные симптомы. Например: в плане эмоций человек может особенно сильно и несоразмерно произошедшим событиям чувствовать себя несчастным/«сверхсчастливым» или наоборот, не иметь никаких адекватных чувств. В мышлении при психическом расстройстве могут нарушаться логические взаимосвязи мыслей, проявляться крайне положительные или безмерно отрицательные суждения о других и о самом себе, может утрачиваться способность критической оценки. В поведении человека симптомы психических расстройств выражаются в виде отклонений от принятых в обществе форм поведения (сексуальные перверсии-извращения, совершение бессмысленных движений, навязчивых действий и т. д.).

Психические расстройства и расстройства поведения описываются Всемирной организацией здравоохранения: органические, включая симптоматические психические расстройства, психические расстройства и расстройства поведения, связанные с употреблением психоактивных веществ, шизофрения, шизотипические и бредовые расстройства, расстройства настроения (аффективные расстройства), невротические, связанные со стрессом и соматоформные расстройства, поведенческие синдромы, связанные с физиологическими нарушениями и физическими факторами, расстройства личности и поведения в зрелом возрасте, умственная отсталость, расстройства психического развития, эмоциональные расстройства и расстройства поведения, начинающиеся обычно в детском и подростковом возрасте, психическое расстройство без дополнительных уточнений.

Распространенным психическим расстройством и в мировом масштабе одной из основных болезней, приводящих к инвалидности является депрессия. Более 350 миллионов человек во всем мире страдают от депрессии. Женщины больше подвержены этому расстройству, чем мужчины [8]. Для больных депрессией свойственны: подавленное состояние, потеря интереса и способности получать удовольствие, чувство вины, низкая самооценка, нарушения сна и аппетита, утомляемость, плохая концентрация.

Депрессия легкой и средней степени выраженности поддается лечению методами нарративной терапии, в частности, когнитивно-поведенческой и психотерапии. Антидепрессанты успешно используются

для лечения средней и тяжелой депрессии, но в случае легкой депрессии применяются не в первую очередь.

Ведение пациентов с депрессией должно включать психосоциальные элементы, в частности, выявление факторов стресса, таких как финансовые проблемы, сложности на работе или психологическое насилие, и источников поддержки, таких как члены семьи и друзья.

Самые распространенные среди жителей Азербайджана психические заболевания – это депрессия и другие пограничные расстройства, и эта статистика растет. Так говорит психиатр профессор Гарай Гарайбейли. По словам главы Ассоциации психиатров Надира Исмаилова, в 2017 году больные шизофренией составляли 0,6 процента от общего числа населения, а больные депрессивными расстройствами – 10 процентов. Как рассказал Гарайбейли, депрессии случаются в основном у женщин. Мужчинам же больше свойственны невротические расстройства. Что касается возраста больных, то, чаще всего, это молодежь и люди среднего возраста. Гарайбейли считает, что увеличение числа психических диагнозов связано с повышением уровня диагностики. То есть теперь болезнь удастся выявить уже на начальной стадии. С другой стороны, по мнению профессора, реальное число психически больных в Азербайджане установить невозможно, во-первых, из-за того, что люди не всегда распознают симптомы, а во-вторых, из-за распространенного заблуждения, что к психиатру обращаются только «психи». Поэтому многие избегают этого, стесняются, закрывают глаза на симптомы или занимаются самолечением, покупая в аптеке какие-нибудь таблетки наугад. Однако, по наблюдениям сотрудницы Центра психического здоровья Кямали Талыбовой, в последнее время этот стереотип в Азербайджане постепенно «отмирает». К ним в Центр стало обращаться гораздо больше людей, уже не считая это зазорным [2].

Таким видом психического расстройства, как биполярное аффективное расстройство страдают 60 миллионов человек по всему миру. Для него характерно чередование маниакальных и депрессивных эпизодов с периодами нормальной жизни. Маниакальные эпизоды включают возбужденное или раздраженное настроение, чрезмерную активность, речевой напор, завышенную самооценку и сниженную потребность во сне. Пациентам с маниакальными приступами, но без депрессивных эпизодов также ставят диагноз «биполярное расстройство».

Хотелось бы подробно остановиться на описании признаков шизофрении, которая также может привести человека к серьезным изменениям в его здоровье. Описания шизофреноподобных симптомов встречаются уже в 2000 году до нашей эры в «Книге Сердец» – части

древнего египетского папируса Эберса [5]. Изучение древних греческих и римских источников говорит о том, что, вероятно, в обществах того времени были осведомлены о психотических расстройствах, но не встречается описаний, которые удовлетворили бы сегодняшним критериям шизофрении. В то же время симптомы, напоминающие шизофрению, отмечены в арабских медицинских и психологических текстах, датированных Средними веками.

Для болезни, которую сейчас мы называем шизофрения, такое клиническое описание сделал швейцарский психиатр и психолог Эуген Блейлер (1857-1939 гг.). Но моменту, когда болезнь была в значительной степени изучена, предшествовал этап истории под названием «деменция прекокс», с которой началось исследование этого «Нового Света человеческого рассудка» [10]. В 1908 году Блейлер описал шизофрению как самостоятельное заболевание, отличающееся от деменции и ввёл этот термин в психиатрию. Он доказал, что болезнь не обязательно возникает в молодые годы, а может развиться и в зрелом возрасте. Её главная особенность – не слабоумие, а «нарушение единства» психики, в том числе нарушение ассоциативного мышления.

Шизофрения является наиболее распространенным из психических расстройств, включающих психотические симптомы. Шизофрения обычно описывается как раздвоение личности: расстройство влияет на мышление, эмоции и поведение человека в такой степени, что у страдающих расстройством наблюдаются трудности во многих важных областях повседневной деятельности.

Лечение шизофрении всегда длительно и объединяет множество терапевтических методов, учитывающих потребности больного и его ближайшего окружения. Симптомы преодолеваются при помощи лекарств, психотерапии и других способов социальной поддержки. Целями лечения и реабилитации являются облегчение симптоматики, улучшение социальных навыков, установление контроля над болезнью и развитие умения приспособиться к ней, а также поддержка родственников и близких. Существуют эффективные методы медикаментозного лечения в сочетании с психосоциальной поддержкой. При условии надлежащего лечения и социальной поддержки больные могут вести продуктивную жизнь и интегрироваться в общество. Содействие и уход в повседневной жизни, оказание поддержки в обеспечении жильем и трудоустройстве может служить фундаментом, на основе которого люди с тяжелыми психическими расстройствами, включая шизофрению, могут достигать многочисленные цели по выздоровлению, так как они часто испытывают трудности в получении или сохранении нормальной работы или жилья.

Поддержка больного шизофренией может включать:

интернет-форумы по психологии и шизофрении;
встречи в группах поддержки шизофреников;
обращение за помощью к религиозным деятелям;
обращение к государственным медицинским структурам [11].

Для людей, чей диагноз шизофрения, важно найти форум, который дает возможность не только уточнить пробелы в знаниях о сути заболевания, но и найти заинтересованных собеседников. Специализированные форумы по шизофрении позволяют почти в режиме реального времени вести спокойное обсуждение щекотливых тем для пациентов, членов семьи и других близких людей. Узнавая жизнь других людей другим с аналогичным опытом, можно обеспечить мощный оздоровительный эффект и получить глубокое чувство принадлежности к большой общей проблеме. Активное посещение психологических форумов способно обеспечить глубокое общение, недоступное в иной форме – в обществе очень сложно найти открытое сострадание к тому, что у человека шизофрения и связанная с нею инвалидность.

Групповая терапия поддержки больных шизофренией может оказаться жизненно важной для успеха лечения. Легко доступные, безопасные варианты общения в группах поддержки шизофреников, представляют собой критически важный компонент лечения людей, страдающих этим психическим расстройством. Подобная групповая терапия при шизофрении дают ощущение принадлежности к целой социальной группе таких же людей, как и пациент. Поиск поддержки шизофреника в такой семье, может означать разницу между благодатью и деструктивным поведением, которые могут найти выход из беспросветного стресса.

10 Октября – Всемирный день психического здоровья (World Mental Health Day) отмечается в мире с 1992 года по инициативе Всемирной федерации психического здоровья (World Federation for Mental Health), с целью повышения информированности населения в отношении проблем психического здоровья и способов его укрепления, а также профилактики и лечения психических расстройств.

Расстройство развития – это общее понятие, которое включает в себя как умственную отсталость, так и комплексные нарушения развития, в том числе аутизм. Как правило, они проявляются в детстве и сохраняются во взрослом возрасте, вызывая нарушения или задержку в развитии функций, связанных с развитием центральной нервной системы. В отличие от многих других психических расстройств, расстройства развития протекают равномерно, без ярко выраженных периодов рецидива и ремиссии.

Аутизм является особенностью психического развития. Название болезни происходит от греческого слова «autos» – «сам». То есть ребенок-аутист находится как бы сам в себе, он отгорожен от окружающего мира стеной, оторван от реальности и не может адекватно на нее реагировать. С 2008 года Генеральная Ассамблея ООН объявила 2 апреля Всемирным днем распространения информации об аутизме. По последним данным в мире официально зарегистрировано 6,5 миллионов аутистов [9]. Аутизм называют болезнью XI века и главной загадкой третьего тысячелетия.

Наиболее характерные проявления аутизма в раннем возрасте:

1. В основном, аутисты – мальчики. 2. У девочек аутизм встречается редко. 3. 5-7 случаев на 100 человек.

Большинство аутистов – талантливые и одаренные люди. В народе это заболевание часто называют «Болезнь гениев», хотя у каждого конкретного аутиста уровень интеллекта может быть от минимального до самого высокого. Доказательство тому – всемирно известный Билл Гейтс.

В США семья, имеющая ребенка с диагнозом «аутизм», получает от компании «Microsoft» 10 тысяч долларов в год на коррекционное лечение. А почти 45% ведущих программистов «Microsoft» – аутисты.

В Азербайджане растет число детей, у которых под влиянием психогенных факторов возникают соматические заболевания, снижение психомоторного развития, нервные и психические заболевания [1].

Обширным и разнородным классом заболеваний являются онкологические заболевания. Онкологические заболевания являются системными и затрагивают, так или иначе, все органы и системы человека. Онкологические заболевания это те или иные злокачественные опухоли, возникающие из клеток эпителия, в органах и тканях организма. Эпителиальные клетки обладают способностью быстрого деления и размножения. Онкологические заболевания развиваются при перерождении обычных клеток в опухолевые.

Видами онкологических заболеваний являются:

1. Рак.
2. Саркома – злокачественная опухоль, чаще всего образующаяся в костных, мышечных или мозговых тканях.
3. Злокачественные болезни кровяной системы – лимфомы и лейкозы. При данных заболеваниях перерождаются лейкоциты или гораздо реже – тромбоциты и эритроциты.

В Азербайджане прогрессируют онкологические заболевания и вирус иммунодефицита человека. Как сообщает информационный портал «Кавказский узел», от онкологических заболеваний в Азербайджане умирают 11%, и к 2020 году этот показатель может увеличиться до 15%.

По информации Национального центра онкологии, число больных онкологическими заболеваниями растет с каждым годом. В частности, в 2015 году было зарегистрировано приблизительно 10183 больных, а уже в 2016 году количество больных достигло 43 тысячи человек.

Несмотря на то, что болеющие онкологическими заболеваниями граждане Азербайджана могут получить бесплатную помощь в государственных клиниках, этой помощи приходится ждать достаточно долго, а также тратить большие суммы денег из своего кармана. Например, пациенты покупают лекарства самостоятельно, чтобы не ждать бесплатные аналоги из больниц. Также многие принимают решение уезжать за границу, и при этом даже не становятся на учет в местных клиниках [4].

Кроме перечисленных и описанных выше заболеваний существует определенное число редких оппортунистических инфекций. Например, аспергиллез. Встречается у больных с тяжелым иммунодефицитом. К другим факторам риска относят нейтропению (снижение числа нейтрофилов в крови. Выраженная нейтропения приводит к повышению риска и тяжести бактериальной и грибковой инфекции. Нейтрофилы (гранулоциты) – основная защита организма против бактериальной и грибковой инфекции), иммуносупрессивную терапию (терапия с целью подавления нежелательных иммунных реакций организма) [6, с. 249].

Оппортунистическим заболеванием является Лейшманиоз, переносчиком которого служат москиты. В мире лейшманиозом инфицированы 12 млн. человек, 350 млн. человек проживают в эндемичных областях. Выделяют следующие формы лейшманиоза: локализованные кожные поражения, диффузные кожные поражения, поражения слизистых [6, с. 252].

Как видно из вышеприведенной информации, есть большое количество заболеваний, которые могут привести людей к инвалидности. Общество в целом, различные добровольческие и неправительственные организации, профессионалы в области социальной работы, психологии должны сообща решать проблемы, возникающие в жизни людей с ограниченными возможностями здоровья. Основной целью социальной работы с людьми, у которых есть проблемы в здоровье на наш взгляд является оказание помощи и содействия в адаптации таких людей к окружающей социальной среде.

Исследование было проведено при поддержке
Внутриуниверситетского грантового проекта БГУ «50+50».

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.bakumedinfo.com/>
2. <https://jam-news.net/>
3. <https://www.trend.az/azerbaijan/society/2850655.html>
4. <https://www.panorama.am/ru/news/>
5. История изучения шизофрении. Описания шизофреноподобных симптомов. pdf.knigi-x.ru/21istoriya/195563...
6. *Матиевская Н.В., Цыркунов В.М., Куреев Д.Е.* ВИЧ-инфекция. Оппортунистические инфекции и заболевания. Пособие для студентов медицинских университетов и врачей. М.: БИНОМ, 2016, 320 с.
7. *Агаев И.Н.* Онкология. Учебник. М.: Золотая книга, 2005, 640 с.
8. <https://www.klerk.ru/boss/news/294512/>
9. <http://knowpeople.ru/prezentacija-pro-autizm/>
10. <https://studbooks.net/>
11. <http://moskovskaya-medicina.ru/shizofreniya/>

UOT 902

İ.V.Sadıqova

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
imaibrahim@mail.ru*

AZƏRBAYCANIN QƏDİM ABİDƏLƏRİNİ QORUYAN KOMİTƏNİN (AQAQK) MATERIALLARINDA LAÇIN RAYONUNUN ARXEOLOJİ TƏDQIQATINA DAİR (XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİ)

Açar sözlər: Qafqaz, xristian abidələri, Laçın, küp qəbirləri, daş qutu qəbirlər
Məqalə hazırda Ermənistanın işğalı altında olan Laçın rayonunun arxeoloji abidələrinə həsr olunub.

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində göstərilən ərazidə Qafqaz Albaniyasının xaçpərəst abidələrinin arxeoloji tədqiqatları, qum torpağı, daş qutuları, memarlıq ölçüləri, ölçmə və s. söhbət açılır. Bu bölgədəki bəzi abidələrin öyrənilməsinə baxmayaraq, onların bir çoxu tədqiqat sahəsindən kənar qalmış və ya tam öyrənilməmişdir.

"Laçın. 1925-ci ilin payızında qazıntılar" məqaləsinin müəllifi V.Sısoyev Laçın rayonunun arxeoloji abidələrini araşdırmış və təhlil etmişdir. Bu materiallara və məlumatlara əsaslanaraq qədim Laçın torpağının tarixi və arxeoloji abidələrinin çox olduğu müəyyən edilmişdir.

И.В.Садыгова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛАЧИНСКОГО РАЙОНА В МАТЕРИАЛАХ АЗКОМСТАРИСА (В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Ключевые слова: Кавказ, христианские памятники, Лачин, кувшинные погребения, гробницы из каменных ящиков

Статья посвящена археологическим памятникам Лачинского района, которые в настоящее время находятся под оккупацией армян.

В статье говорится об археологических исследованиях христианских памятников Кавказской Албании, кувшинных погребений, каменных ящиков, архитектурных обмеров, измерений и т.д. в указанном районе в 20-е годы XX века. Несмотря на то, что некоторые памятники этого региона были изучены, многие из них оставались за пределами изучения или были изучены не полностью.

Автором статьи «Лачин. Раскопки осенью 1925 г.» В.М.Сысоевым были исследованы и анализированы археологические памятники Лачинского района. На основе этих материалов и информации было выяснено, насколько обильно обладает историко-археологическими памятниками древняя земля Лачин.

I.V.Sadigova

ON ARCHEOLOGICAL RESEARCHES OF LACHIN DISTRICT IN THE MATERIALS OF AGTAGK (20s IN XX CENTURY)

Keywords: *Caucasian, christian monuments, Lachin, cube graves, stine box graves*

In the article is dealt with archaeological researches of Lachin district which is under the Armenian occupation.

In the article is given information about archaeological researches in mentioned district in 20s of XX century, Christian monuments of Caucasian Albania, cube and stone box graves, archaeological characteristic of monuments, their size and etc.

Despite the examination of some monuments in this area many monuments have not been fully studied yet, or not studied at all. In the article is analyzed the archaeological researches by author V.M. Sisoyev in the article titled "Lachin. Autumn studies in 1925 year". On the basis of these analyzes it is noted that Lachin district has ancient history.

Tarixi Azərbaycan ərazisinin əzəli torpaqlarından olan Laçın yüzillikləri əhatə edən böyük arxeoloji irsə malikdir. Qədim insan sığınacaqları, ilkin əkinçilik məskənləri, ulularımızın zəngin dünyagörüşündən xəbər verən dəfn yerləri, zirvələrə sığınan qala və istehkamlar, yalçın qayalara həkk olunmuş sirli təsvirlər, möhtəşəm şəhərlərin xarabalıqları əski dövrlərin maddiləşmiş yaddaşı olmaqla bu misilsiz irsin əsasını təşkil edir.

Erməni işğalı altında olan Laçın rayonu Azərbaycanın cənub-qərbində, dağlıq ərazidə yerləşir. Şimaldan işğala məruz qalan Kəlbəcər, şərqdən Xocalı, Şuşa və Xocavənd, cənubdan Qubadlı rayonları, qərbdən isə Ermənistanla həmsərhəddir. Rayon respublikamızın təbii sərvətlərilə zəngin guşələrindəndir. Ərazisində dünyada nadir ağac növlərindən hesab olunan qırmızı dəmirağac meşələri, çox sayda mineral su bulaqları, kobalt, uran, civə, qızıl, dəmir, müxtəlif rəngli mərmər yataqları, cürbəcür dərman bitkiləri vardır. 1924-cü ildə təsis edilmiş rayonun ərazisi 1883 kvadrat kilometr, əhalisi 65430 nəfər olmuşdur. 1992-ci il mayın 18-də erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunandan sonra rayon əhalisi məcburi köçkün kimi respublikamızın 64 şəhər və rayonunda məskunlaşmışdır. İşğal zamanı yüzlərlə günahsız insan şəhid edilmiş, yaralanmış, 1200-dən artıq körpə yetim qalmış, rayonun bir çox tarixi-dini abidələri məhv edilmişdir.

Təsədüfə deyil ki, əsrarəngiz diyarın çoxsaylı və eyni zamanda müxtəlif maddi-mədəniyyət abidələri hələ XX əsrin əvvəllərində diqqəti cəlb etmiş səngimək bilməyən axtarışlar və qazıntılar üçün mənbə olmuşdur. Nəticədə, az vaxt içərisində Laçında müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiqinə başlanılmışdır. Burada vaxtilə yüksək ustalıqla hazırlanmış nəfis gil qablara,

silah nümunələrinə, gümüş və qızıldan hazırlanmış rəngarəng bəzək əşyalarına təsadüf edilmişdir.

1924-cü ilin iyul ayında Laçında ezamiyyətdə olan V.M.Sısoyev yazır ki, rayon ərazisindəki Ağoğlan çayı sahilində IX əsrdə inşa edilmiş və uzun müddət fəaliyyət göstərmiş Ağoğlan monastır kompleksi yaxınlığında Sultan-Baba məqbərəsi yerləşir. Burada üç balaça məqbərəyə də rast gəlinir. Bu məqbərənin diametri 4 metr və səkkiz güşəli günbəzdən ibarətdir. Divarların hündürlüyü 5 metrdir [1, s.36].

Möhkəm bazalt daşdan tikilmiş Ağoğlan monastırı məharətli konstruktiv həllinə görə alban xristian memarlığı abidələri içərisində xüsusi yer tutur. Monastır binasının daxili həcmi üç hissədən ibarətdir. Daşlardan hörülmüş açıq dam örtüyünü saxlayan hündür daş sütunlar silindrik formalı tağbəndlərlə tamamlanır. Məbədin daxili sahəsini işıqlandırmaq üçün divarlarda ensiz və uzunsov pəncərələr vardır. Ağoğlan çayının sağ sahilində Sultan kənddən 2-3 km məsafədə IX əsrin sonlarına yaxın tikilmiş Alban kilsəsinə rast gəlinir. Dəfn qəbirlərinin üstündə qartal, quş, insan həyatını xilas edən ilan şəkillərinə rast gəlinir [1, s.43]. 1925-ci ilin avqustun axırlarında Bakıdan Laçına gələn və icraiyə komitəsinin müavini işləyən Əsəd Qarayevə maraqlı tapıntı haqqında məlumatlar verilir. Məlumatda deyilir ki, burada yan-yana üç daş qəbirdən birində beş qızıl pul aşkar edilmişdir. Ə.Qarayev həmin qızıl pulları Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təhvil vermişdir. 22-25 mm diametrə malik olan qalın qızıl pullar Bizans imperatoru XIII Konstantin Dukanın dövrünə aid edilir. İmperator Duka İsak I Komninin (1057-1059) oğludur. Konstantin Duka isə 1059-1067-ci illərdə imperator olmuşdur. Daha sonra ekspedisiyanın məlumatlarından aydın olur ki, 1925-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Q.Sadiqi ilə birlikdə V.M.Sısoyev yenidən Laçına gəlir. Burada Laçın-Abdallar yolunun üstündə, şəhərdən cənub-şərqdə kiçik kurqan aşkar edilir. Kurqanın sahəsi 3x5 metr, bütünlükdə kurqanın yerləşdiyi təpənin sahəsi isə 15x15 metr civarındadır. Kurqanda qum və daşın qarışığından hazırlanmış daş-xaç qoyulmuşdur. Xaçın ölçüləri 1x0,75x0,30 m.; dörd hissədən ibarətdir və aşağı tərəfi bir qədər uzun məsafə təşkil edir. Xaçın düz ortasından iki üzüm budağının ayrılması təsvir olunub. Belə xaça indiyədək rast gəlinməyib [1, s.46]. Təsadüfə deyil ki, İsa peyğəmbərin möcüzələrindən biri də suyu şəraba döndərmək olub [2, s.174]. Görünür, xaçın üzərindəki həmin üzüm budağı şərəbin və məhsuldarlığın rəmzi kimi çəkilmişdir. Abidənin unikalığını nəzərə alaraq 1925-ci ilin yayında kurqana yaxın məsafədə birmərtəbəli (35x6 m.) ev inşa edilir. İkinci daş qəbirdə balaca saxsı küp və Bizans imperatoru Konstantinin qızıl pulu tapılmışdır. Həmin qəbirdən daha beş ədəd eyni ölçüdə küp aşkar edilir. Həmin küplərin içi dəmir pullar ilə dolu idi. Daş qəbirlərdən birində XI əsrə malik olan dəmir pullar əldə edilmişdir. Bu qəbirlərə albanların adət-ənənəsinə uyğun olaraq dəfn olunan insanların var-dövləti də qoyulurdu.

Təsadüf deyil ki, Strabon yazır ki, albanlar dəfn edilən insanla birlikdə bütün varidatını da qəbrə qoyurdular. Ona görə də onların övladları imkansız vəziyyətdə yaşayırdılar [3, s.477]. Laçın şəhərinə yaxın ərazilərdə üzüm bağlarına və böyük saxsı küplərə rast gəlinir. Belə küplərdən üçü icraiyyə komitəsinin zirzəmisində qorunub saxlanılır. Bu küplərin hündürlüyü 1,5 metr, diametri 16-18 sm., hər birinin çəkisi beş pud ağırlığındadır. Gildən hazırlanan bu küplərin üzəri qırmızı rəngli olmaqla yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Küplərin içində müxtəlif bəzək əşyalarına rast gəlmək mümkündür. Bu küplərin hər biri ayrı-ayrılıqda sal daşlarla örtülmüşdür. Mühəndis V.V.Kemetski və Moiseyev iddia edirlər ki, bu küplərin içində olan sümüklər insana məxsusdur. Amma sümüklər tamamilə çürümüşdür. Lakin digər küpdə olan sümüklər gənc insana məxsus olduğundan, həmin sümüklər çürüməmiş və hətta bəzi dişləri olduğu kimi qalmışdır. Üçüncü küpdə bir neçə sümük aşkar edilmişdir [1, s.47]. Küpdə dəfn etmə adəti olduqca qədimdir. Hələ e.ə. II minillikdə Kiçik Asiyada yaşamış xetlər ölülərini iki küpdə dəfn edirmişlər. Bu adət, yəni istər bir, istərsə də iki küpdə ölü basdırılmış küp qəbirlərə ən çox Azərbaycanda rast gəlinmişdir. Bu mədəniyyətin izlərini hələ XIX əsrdə aşkara çıxarmışlar. Bu barədə ilk məlumatı Emil Resler vermişdir [4, s.158].

1924-cü ildə Laçında olan yoldaş Zirixov qədim qəbirstanlığın yaxınlığında aşkar edilən küp qəbirlərdən dəmir ucluqlu tiyə tapıb muzeyə təhvil vermişdir. Həmin dəmir ucluğun içi boşdur, uzunluğu 12 sm, diametri 4,5 sm, qalınlığı isə 3 millimetrdir. Üzərində yanbayan altı yara izi vardır. Yuxarı hissəsində olan tutacaq yerinin uzunluğu 2 sm olmaqla burada iki böyük olmayan dəliyə də rast gəlinir. Görünür, bu kəsici alət kimi istifadə edilmişdir. Belə oxşar alətlərə Mil düzünün Qalatəpə şəhər yeri xarabalığında rast gəlinir. Hətta küp qəbirlərin aşkar edildiyi yerlərdəki yer adları qədim alban tayfalarından biri olan qarqarların adı ilə uyğunluq təşkil etdiyini bildirirlər. Bu fikri davam etdirən Ə.Ələkbərov küp qəbirlərin meydana gəlməsini daş qutu qəbirlərin sıradan çıxması ilə əlaqələndirir [5, s.34].

Daha sonra təlimatçı A.İ.Xmara V.M.Sısoyevin rəhbərliyi altında olan ekspedisiyaya könüllü şəkildə yaxşı vəziyyətdə olan qızıl dirhəm verdi. E.A.Poxomova görə bu pul Təbəristanı b.e. 780-ci illərdə idarə edən Mukatiliyaya məxsusdur. Pulun üzərində onun büstü təsvir edilmişdir. Pulun üzərindəki bütün şəkil təsvirlər sasani pullarına oxşayır. Pulun hər iki üzündə sönməz alov şəkli olmaqla, onun diametri 24-26 mm-dir, qalınlığı sasani pullarına uyğun qalınlıqdadır. Bu pul 1924-cü ildə məktəbin yaxınlığındakı bostandan tapılmışdır [1,s.48]. Belə pullardan Şamaxı rayonu ərazisindəki küp qəbirlərdə də aşkar edilmişdir [6, s.21]. Başqa maddi-mədəniyyət nümunəsi aşkar edilməmişdir. Laçına çəkilən yolun yaxınlığında A.Qarayev adı kərpicdən inşa edilmiş və ölçüləri 27x22x4 sm olan bir daş parçası tapmışdır. Bu daşın üzərində müxtəlif ölçülü yazıları görmək mümkündür. Yazıların oxunmasından

aydın olur ki, bu qədim Alban kilsəsinə aiddir [1, s.48]. Burada aparılan arxeoloji kəşfiyyat nəticəsində məlum oldu ki, Ayroxaçın yaxınlığında balaca bir kurqan vardır. Təxminən 10-16 sentyabr 1925-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində ərazidən kilsənin özülünü və divarlarının bir hissəsi aşkar edilmişdir. Kurqandan isə insan sümükləri və daş qutu qəbirlər tapılmışdır. Sümüklər böyük insana məxsus olmaqla, uzunluğu 6-7 sm-dir. Burada kəllə sümükləri ilə yanaşı, beş insan sümüyü vardır. Çətinliklə demək mümkündür ki, bu sümüklər insanın hansı bədən əzələlərinə məxsusdur. Yaxınlıqdakı skeletin ətrafında çox da böyük olmayan bürünc tel biləklik, daha sonra bir neçə muncuq və bürünc bilərziklər bəzək əşyası kimi xaçın yanında tapılmışdır [1, s.49]. Bu baxımdan haqlı olaraq F.L.Osmanov yazır ki, küp qəbirlərdən aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları, abidənin dövrü və əhalinin məişəti haqqında geniş təsəvvür yaradır [7, s.71]. V.M.Sısoyevin aşkar etdiyi maddi-mədəniyyət nümunələrinin təhlili göstərir ki, Ağcabədi rayonu ərazisindəki Qalatəpədən tapılan maddi dəlillərlə uyğunluq təşkil edir. Buradan əldə olunmuş maddi dəlillər Qalatəpənin antik dövr əsas şəhərlərindən birinin qalıqları olduğu müəyyənləşdirmişdir [8, s.187-191].

Kurqanın şərq divarının yaxınlığında bütöv tapılan kəllə sümüyü braxikefal olmaqla qadına məxsusdur. Kəllə vertikal şəkildə torpağa basdırılmışdır. Dağılmış divarın yaxınlığında on iki dişi üstündə olan bir başqa kəllə sümüyünə də rast gəlinir. Həmçinin qəbirlərdən 23-ü zədələnməklə, bütövlükdə 26 muncuq nümunələri aşkar edilmişdir. Dəmir bilərziklər o qədər də çoxluq təşkil etmir. Bilərziklər və muncuqlar öz qədimliyi baxımından Bayernin qazıntısına məxsus Dilican yaxınlığındakı Redkin düşərgəsindəki tapılan bəzək əşyalarına oxşayır. Daş qəbirlər isə Resler və İvanovun Gəncədə və Şuşada aşkar etdiyi qəbirlərə bənzəyir. Buradan cənubda olan təpədə kiçik təkyənin qalıqlarına rast gəlinir. Dağılmış təkyənin uzunluğu 7 metr, daxili divarının eni 3 metr, qalınlığı isə 0,70 metrdir. Təkyənin şərq divarları istiqamətindən təxminən 0,70 m kənarda hündürlüyü 1 m, qalınlığı 0,45 m və uzunluğu 0,70 m olan qum daşdan düzəldilmiş qurban kəsilən yeri xatırladan mehraba rast gəlmək mümkündür. Bu qurbangahın böyük bir hissəsi torpaqda qalmaqla alban kilsəsinin mehrabını xatırladır. Qurbangahın üzərində qalın dördbucaqlı xaçın kobud, sadə görünüşü oyulmuşdur. Təkyənin daxilində yerləşən daş qəbirdən subdolixocefala məxsus kəllə sümüyü aşkar edilmişdir. Bu abidədən iki metr məsafədə qırmızı rəngli və böyük ölçülü aşağı hissəsində kiçik deşik açılmış küpə rast gəlinir. Küpün yaxınlığında sınımış şüşə qırıntıları vardır [1, s.51]. Belə qəbirlərə Goranboy ərazisində aşkar edilib öyrənilmiş küp qəbirlərdə də rast gəlinmişdir [9, s.75]. İki metr dərinlikdə yerləşən qəbirdə siçan yuvasına, yumurta qabıqlarına da təsadüf edilir. Burada aşkar edilən küp qəbirlərdən qəbir boyu qazılmış çuxurlar və onların içərisində od izlərinə rast gəlinmişdir. Görünür, küpdə dəfn zamanı həmin çuxurlarda od yandırılması

müəyyən bir adət və dini ayini icra etmişlər. Belə küp qəbirlərə İsmayılı rayonu ərazisindəki Qalagah, Mollasaqlı [10, s.5], daha sonra Mingəçevirdə rast gəlinmişdir [11, s.78]. Bu tapıntının qərbində yerləşən və iki metr dərinlikdə aşkar edilən qəbirin ölçüləri 1,80x0,50 m olmaqla, buradan ayaq sümükləri aşkar edilmişdir. Belə küp qəbirlərə Şamaxı [12, s.114] və Cəlilabad rayonu ərazisində də rast gəlinir [13, s.173].

Bütün daş qəbirlərin ümumi görüntüsü belədir: eni qısa daş plitədən inşa edilməklə, küncləri, yəni uzunluğu iki-üç daş plitədən, üstü isə iki-üç plitədən ibarət sal daşlarla örtülürdü. Daş qəbirlər əsasən beş daş plitədən inşa edilirdi. Qazıntılar bərk, tamamilə toxunulmayan və ayrıca bir təbəqə olan sarı gilli torpaqla nəticələndi. Qazıntıni bitirdikdən sonra V.M.Sısoyev Laçın-Abdallar yolunun 200 metrliyində iki mağaranın olması haqqında məlumat alır. Mağaranın on metrliyində tarixi daş qəbirlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin qəbirlərin uzunluğu 52 sm, dərinliyi 32 sm, uzunluğu isə təxminən bir metrə yaxındır [1, s.52].

Bu ərazinin yaxınlığından 1925-ci ilin noyabr ayında A.Qarayev əl dəyirmanı taparaq dövlət tarix muzeyinə təhvil vermişdir. Birmənalı şəkildə demək olar ki, Laçın rayonunda da küp qəbirlər Mingəçevirdə olduğu kimi, “qədim mədəni laylarda təbəqələşmənin maddi-mədəniyyət qalıqlarını özündə saxlamaqla arxeoloji mədəniyyəti özündə ehtiva edir [14, s.12]. Küp qəbirlər ilk insan məskənlərindən birinin bu bölgədə yarandığını söyləməyə imkan verir. Belə küp qəbirlərinin analogiyasına Salyan rayonu ərazisində aşkar edilən Babazanlı qədim yaşayış məskənində də rast gəlmək mümkündür [15, s.14]. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aydın oldu ki, Laçın rayonunun Malibəy kəndində aşkarlanmış üç at heykəlli qəbir daşında (XVI-XVII əsrlər) və Almazzisxevndə yerləşən (XIV əsr) at heykəlli abidənin arxa tərəfində həkk olunan üç üfqi və bir şaquli xətt çox maraqlıdır. Qafqazda Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış qədim türk tayfalarının məskunlaşmasını müəyyən etmək olar. Laçın rayonunun Malibəy, Güləbird, Cicimli kəndlərində at heykəlli qəbir daşlarında günəş simvolunun və əlində quş tutmuş insanın təsvirləri vardır. Məlumdur ki, Humay quşu qədim türk xalqlarının tanrısı olmuşdur və bunun abidələrin üzərində təsviri, güman ki, abidələri dağılmaqdan qorumaq məqsədi daşıyırdı. Laçın rayonunun Cicimli kəndində 1790-1791-ci ildə çaylaq daşından düzbucaqlı planda tikilmiş məscid binası da olmuşdur. Laçının Ağoğlan məbədinə gedən yolun sağında XVI əsrin at heykəlli və sənduqə formalı qəbir daşları vardır. Həmçinin, Laçın rayonunda Məlik Əjdər türbəsi, Mirik kəndində XV əsrə aid Alban məbədi, Minkənddə XV əsrə aid məbəd, Qarıqışlaq kəndində XI əsrə aid Dəmirovlu piri, Ərikli kəndində XVI əsrə aid Qarasaqqal türbəsi vardır. Laçının tarixi-dini abidələrinə gəldikdə isə, erməni işğalı altında olan abidələr əsasən bunlardır: Ağoğlan məbədi (IX əsr) – Kosalar kəndi məbədi, körpü (X əsr) – Aşağı Fərcan kəndi

İkitağlı körpü, məbəd (XV əsr) – Minkənd kəndi Qala, məbəd (XV əsr) – Mirik kəndi Ərəb yazıları ilə trapesiyavarı başdaşı (1398-1399-cü illər) məbəd (XVII əsr) – Əhmədli kəndi məscid (1718-ci il) – Qarqışlaq kəndi məbəd – Vağazin kəndi At və sandıq şəklində olan başdaşlar (XVI əsr) mağara, məbəd – Hoçaz kəndi məscid – Piçənis, Əhmədli, Qaragöl, Şəlvə kəndləri məscid, məbəd – Piçənis, Şəlvə, Qoçu kəndləri məbəd - Korcabulaq kəndi Düzbucaqlı məscid (1790-1791) – Cicimli kəndlərində yerləşirdi. Ziyarətgahlarından isə bunları qeyd etmək olar: Məlik Əjdər türbəsi (XIV əsr) – Cicimli kəndi, Araxışda türbəsi (XVI əsr) – Ərikli kəndi, Qarasaqqal türbəsi (XVI əsr) – Ərikli kəndi, Xəlifə türbəsi (XVII əsr) – Malxələf kəndi, Türbə (XVII-XVIII əsrlər) – Cicimli kəndi, Türbə (XIX əsr) – Zeyvə kəndi, Ağa Baba piri – Seyidlər kəndi, Əli bulağı piri – Hocaz kəndi, Xəlif piri – Məlikpaya kəndi, Niyyət piri, Seyid Kərimin ocağı – Farraş kəndi, Sultan Baba piri – Qarqışlaq kəndi, Yer daş piri – Qarakeşiş kəndi, Türbə – Güləbird kəndi, Ağbaxt xeyir türbəsi – Əhmədli kəndi, Xəlifə qəbri ziyarətgahı – Malıbəy kəndi, Soltanbaba türbəsi – Zeyvə kəndi, Şeyx Əhməd türbəsi – Zeyvə kəndi, Alı Xəlifə ocağı – Böyük Seyidlər kəndi, Seyid Hüseyn ağa ziyarətgahı – Böyük Seyidlər kəndi, Güllü qəbir piri Böyük Seyidlər kəndində inşa edilmişdir. Rayonun tarixi memarlıq abidələri isə əsasən bunlardır: Kurqanlar (dəmir dövrü) – Ziyrik kəndi, Govur qalası (XI əsr) – Pircahan kəndi, Uşaq qalası, Böyük Bulaq (XV əsr) Bulaq (XVII əsr) - Pircahan kəndi, Birtağlı körpü – Şeytanlı kəndi, Soltan Əhməd sarayı (XIV əsr) – Soltanlar kəndi, Daşdan yonulmuş üç at heykəli (XIV əsr) – Malıbəyli, Güləbird kəndləri, Həmzə Soltan sarayı (1761-ci il) Körpü (XVIII əsr) – Abdal kəndi, “Qız qəbri” kurqan (dəmir dövrü) – Güləbird kəndi, Sadınlar qalacağı Quşçu kəndində yerləşir [16, s.27].

Ümumilikdə, V.M. Sisoyev Laçın rayonunda küp və daş qutu qəbirlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı diametri 35 sm olan uşaqlar üçün, sadə, dairəvi bilərziklər, dörd böyük və beş balaca olmaqla, diametri 6 sm, eni isə 5 mm təşkil edən bir-birinə bitişik ikili dəmir bilərziklər aşkar edilmişdir. Burada müxtəlif rənglərə məxsus və 18x17 ölçüsündə olan muncuqlar, daha sonra tiyəsinin diametri 10 sm, uzunluğunun diametri 5 sm, qalınlığı 3 mm təşkil edən dəmir ucluqlar əldə edilmişdir [1, s.53].

Beləliklə, AQTAKK-nin (azkomstaris) XX əsrin 20-ci illərinə aid materiallarında Laçın rayonunda aparılan arxeoloji tədqiqatlarda müfəssəl nümunələrin tədqiqi bu gün də aktual olaraq öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Сысоев В.М.* Лачин. Баку: Изв. Азкомистариса, 1927
2. *İsmayilzadə P.* Muğanın təsərrüfat həyatı. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009

3. *Страбон*. География, кн. XXI, перевод Г.А.Страгановского, Москва, 1964
4. *Реслер Е.* Отчеты о раскопках в Шушинском уезде за 1895 год. ОАК, СПб, 1897
5. *Алекперов А.К.* Кувшинные погребения в Азербайджанской ССР. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960
6. *Пахомов Е.А. и Бахмутова М.В.* Дневник по раскопкам кувшинных погребений с 3 по 21 апреля 1938 г. МАИ ИАН Азерб. ССР, инв. № 760
7. *Osmanov F.L.* Azərbaycanca küp qəbirlərinin meydana gəlməsi və yayılması məsələlərinə dair (Mil düzündə son arxeoloji tədqiqatlar əsasında). Azərbaycanın maddi-mədəniyyəti. X c., Bakı: Elm, 1987
8. *Əliyev T., Babayev F., Hüseynova T., Əliyev V.* Qalatəpə şəhər yerində olan nekropolda arxeoloji tədqiqatlar. 2009-cu ildə Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2010
9. *Hüseynov M.* Naftalan-Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar -2011. Bakı, 2012
10. *Osmanov F.L.* İsmayılı rayon ərazisində 1964-cü il arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı. Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun elmi arxivi № 5779
11. *Qaziyev S.M.* Mingəçevirdə arxeoloji yadigarlar. АММ, I c., Bakı, 1989
12. *Нуриев А.Б.* Новые данные о датировке культуры кувшинных погребений Азербайджана. “1964-cü ildə SSRİ-də arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş sessiyanın materiallarının tezisləri”. Bakı, 1965
13. *Ələkbərov A.İ., Mirabdullayev A.M., Əzizov T.H.* Cəlilabadda arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2011, Bakı, 2012
14. *Qaziyev S.M.* Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı, 2010
15. *Məmmədov A.M.* Salyan antik və orta əsr abidələri. Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı / Elmi praktik konfransın materialları, 28-29 dekabr 2011
16. *Qarabağın Yaddaş kitabı*. Bakı: MHS-poliqrafiya nəşriyyat evi, 2010

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 37

R.H.Cəfərli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

cafarli84@mail.ru

B.B.KOMAROVSKİNİN PEDAQOJİ İRSİNİN AZƏRBAYCANDA DİDAKTİK FİKRİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: B.B.Komarovski, didaktik proses, təlim, metod, pedaqoji proses

Prof.B.B.Komarovski Azərbaycanda didaktik ideyaların inkişafına dəyərli töhfə vermiş, böyüən nəslin təhsili ilə bağlı nəzəri fikirlərin formalaşmasına qüvvətli təsir göstərmişdir. Məqalədə prof.B.B.Komarovskinin təhsilin mahiyyəti, məzmunu, prinsip, metod və təşkili formaları ilə bağlı nəzəri ideyaları ümumiləşdirilir. “Mütəşəkkil tərbiyə” və “qeyri-mütəşəkkil tərbiyə” anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, “kompleks” və “layihə” metodları ilə bağlı mövqeyi öyrənilir.

Р.Г.Джафарли

ВЛИЯНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Б.Б.КОМАРОВСКОГО НА РАЗВИТИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: Б.Б.Комаровский, дидактический процесс, обучение, метод, педагогический процесс

Профессор Б.Б.Комаровский внес ценный вклад в развитие дидактических идей в Азербайджане и дал ценные комментарии об образовании подрастающего поколения. В статье обобщены теоретические идеи профессора Б.Б.Комаровского о сущности образования, его содержании, принципах, методах и формах организации. Впервые в педагогической прессе выясняется сущность понятий «организованное воспитание» и «неорганизованное воспитание», изучается его позиция по «комплексным» и «проектным» методам.

R.H.Jafarli

INFLUENCE OF PEDAGOGICAL HERITAGE OF B.B.KOMAROVSKY ON DEVELOPMENT OF DIDACTIC IDEAS IN AZERBAIJAN

Keywords: *B.Komarovsky, didactic process, teaching, method, pedagogical process*

Professor B.B.Komarovsky made a valuable contribution to the development of didactic ideas in Azerbaijan and gave valuable comments on the formation of the younger generation. The article summarizes the theoretical ideas of Professor B.B.Komarovsky on the nature of education, its content, principles, methods and forms of organization. For the first time in the pedagogical press, the essence of the concepts "organized education" and "unorganized upbringing" is clarified, and its position on "complex" and "project" methods is studied.

Azərbaycan maarifçiləri didaktik fikrin inkişafına dəyərli töhfələr vermiş, böyüən nəslin təhsili ilə bağlı qiymətli fikirlər söyləmişlər. Ayrı-ayrı bədii əsərlərdə irəli sürülən didaktik fikirlər XIX əsrin axırlarından nəzəri konsepsiyaya çevrilmiş didaktikanın inkişafını təmin etmişdir. Azərbaycan maarifçilərinin təlim və təhsil prosesinin təşkili xüsusiyyətləri, məzmunu, prinsipləri, metodları ilə bağlı ideyaları XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda didaktikanın nisbi müstəqilliyə malik elm sahəsi kimi inkişafına və bu sahədə yeni əsərlərin yaranmasına kömək etmişdir. Bu istiqamətli işlərdə B.B.Komarovskinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. İlk dəfə pedaqoji ədəbiyyatda “tədris” və “tərbiyə” terminləri əvəzinə “mütəşəkkil pedaqoji proses” anlayışını məhz o, işlətməmişdir. B.B.Komarovski insanların bir-birinə göstərdikləri mütəşəkkil və müntəzəm təsir prosesini “mütəşəkkil pedaqoji proses” [1, s.51] kimi səciyyələndirir, bu anlayışı tədris, təhsil və tərbiyə anlayışlarının sinonimi hesab edirdi. Mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil pedaqoji proses anlayışı da Azərbaycanda ilk dəfə B.B.Komarovskinin əsərlərində işlənilmişdir. Sonralar o, mütəşəkkil pedaqoji proses anlayışını “pedaqoji proses” anlayışı ilə əvəz etmişdir. Onun fikrincə, pedaqogika elm olaraq ancaq mütəşəkkil pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını araşdırma bilər. Başqa təsirləri sistemləşdirmək mümkün deyil. B.B.Komarovski də rus pedaqog alimləri kimi tərbiyəni təhsildən daha geniş anlayış hesab edirdi. Sonralar sübut olundu ki, tərbiyə pedaqogika elminin predmeti ola bilməz. Tərbiyə birmənalı anlayış deyil, o, ən azı dörd mənada işlənir: a) geniş sosial mənada; b) geniş pedaqoji mənada; c) dar pedaqoji mənada; ç) daha dar mənada [3, s.12]. Elmin predmetində belə qeyri-müəyyənlik ola bilməz. Bu, elmdə müəyyən anlaşılmazlığın yaranmasına səbəb olur. İstənilən elm sahəsinin inkişafında birmənalı elmi anlayışlardan istifadə olunur. Müasir dövrdə B.B.Komarovskinin iddia etdiyi kimi pedaqoji proses də pedaqogikanın predmeti hesab olunmur. İstənilən bir proses kimi,

pedaqoji proses də müəyyən məqsədə nail olmaq üçün qurulur. İcra funksiyasını yerinə yetirən pedaqoji prosesi pedaqogika elminin predmeti hesab etmək düzgün olmazdı. XX əsrdə nəşr olunmuş pedaqogika kitablarında, o cümlədən B.B.Komarovskinin əsərlərində təhsil şəxsiyyəti intellektual cəhətdən inkişaf etdirən vasitə kimi qiymətləndirilir. Məsələn, B.B.Komarovski yazırdı: “Təhsil, hər şeydən əvvəl, iradəni möhkəmləndirir və insanda çalışqanlıq, maneələri dəf etmək adətləri yetişdirir. Təhsil uşağın oxuduğu material vasitəsilə təsir göstərir. Bu material bir tərəfdən uşağın ağıl və bədii cəhətlərinə, o biri tərəfdən uşaqda dünyabaxışı yetişməsinə nüfuz edir” [1, s.58]. Təhsilalma prosesinin səmərəli təşkili onun elementlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

B.B.Komarovski təhsil prosesinin səmərəli təşkilində məktəbin məqsədini önə çəkir. Onun fikrincə, məktəbin vəzifəsi yetişən yeni nəsli ictimai həyat şəraitinə hazırlamaqdır. Məktəb insana lazım olan bilik və bacarıq verir. B.B.Komarovski də həmkarları kimi, məktəbi siyasətdən ayırmır və belə bir qəti hökm verir: “Məktəb, heç vaxt siyasətdən kənar olmayıbdır” [1, s.60]. B.B.Komarovski müəyyənləşdirilən bu siyasətin reallaşması üçün uşaqların yaş dövrlərinə uyğun olaraq məqsədin və məzmunun müəyyənləşdirilməsini məqsəduyğun hesab edir. O, bütün yaş dövrləri üçün eyni məqsədi məqbul hesab etmir və pedaqoji prosesin struktur elementləri (məqsəd, məzmun, fəaliyyət, nəticə) içərisində məqsədi aparıcı komponent kimi dəyərləndirir. Bununla bağlı onun fikirlərinə diqqət yetirək: “məqsəd məktəbin bütün məzmununu təyin edir”, “məqsəd iş üsulunu təyin edir”, “məqsəd məktəbin quruluşunu təyin edir”, “məqsəd xüsusi cocuq tipinin yetişməsinə təsir edir”, məqsəd müəllimin tipini təyin edir” və s. B.B.Komarovskinin təlim metodları ilə bağlı fikirləri dövrü üçün əhəmiyyətli olduğu kimi, indi də aktualdır və ölkədə həyata keçirilən təhsil islahatlarının məzmununa uyğundur.

B.B.Komarovski mütəşəkkil pedaqoji prosesin məqsədinin təhsilin məzmununu müəyyənləşdirdiyini bildirməklə yanaşı, həm də bu məzmunun neçə müəyyənləşdirilməsi və mənimsədilməsi yollarını da səciyyələndirirdi. Onu qeyd edək ki, XX əsrin 20-ci illərində orta təhsil verən məktəblərdə (bu tip məktəblər fərqli quruluşa, fərqli məzmunla malik olmaqla yanaşı, həm də müxtəlif cür adlanırdı) məzmun tez-tez dəyişirdi. Bu proses Moskvada getdiyindən nəticəsi çox zaman ağır olurdu. Mərkəzdə müəyyənləşdirilən məzmunun Azərbaycan məktəblərində tətbiqinin nəticələri yoxlanılmamış, qiymətləndirilməmiş yeniləri göndərilirdi. Rusiya pedaqog alimlərinin pərakəndə yaradıcılıq axtarışları, köhnə məktəbin uğurlu tərəflərindən istifadə etməmək cəhdləri, xarici təcrübəni yoxlamadan, eksperiment qoymadan tətbiq etmələri ciddi problemlər yaradırdı. Ənənəvi məktəb sistemi dağıdılmış, yeniləri isə yaradılmamışdı. Bu səbəbdən də təhsil prosesinin təşkilində mürəkkəb bir vəziyyət yaranmışdı. Tez-tez proqramların dəyişilməsini məqbul

hesab etməyən B.B.Komarovski məktəb proqramları tərtib edildikdə “cocuğun bioloji və psixoloji xassələrini nəzərdə tutmağı”, əqli yüklənmənin cocuğun mənafeyinə, bilik dərəcəsinə, qabiliyyətinə və çalışmasına müvafiq olmasını” məqsəməvafiq hesab edirdi. B.B.Komarovski isə bu problemə fərqli yanaşırdı. Onun fikrincə, məktəbi əhatə edən mühit müxtəlif yerlərdə müxtəlifdir. Buna görə də məktəb proqramını yuxarıda (yəni, mərkəzdə Moskvada – R.C.) yazmaqla müəyyənləşdirmək olmaz. Mərkəzdə ancaq proqramın əsas və ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirilə bilər. Proqramın məzmununu hər bir məktəb kollektivi özü müəyyənləşdirməlidir.

XX əsrin 30-cu illərdə keçmiş SSRİ-də təhsilin məzmununda unifikasiya prosesləri başladı. Milli fənlər (Azərbaycan dili, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası və s.) istisna edilməklə, digər fənlərin proqramları eyniləşdirildi. Belə bir dövrdə proqramların məhəlliləşdirilməsi (milliləşdirilməsi – R.C.) ideyasının ortaya atılması, SSRİ miqyasında tanınan nüfuzlu bir pedaqoq alim tərəfindən dəstəklənməsi, milli respublikaların tarixinin, coğrafiyasının, mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı çağırışların edilməsi fədakarlıq kimi dəyərləndirilməlidir.

B.B.Komarovski proqramların komplekslər üzrə qurulmasını izah edərək göstərirdi ki, həmin proqramda üç istiqamət aparıcı idi: 1) təbiət; 2) əmək; 3) cəmiyyət. Bu proqramlarda material komplekslər üzərində qurulmuşdu. Həm B.B.Komarovskinin araşdırmalarında, həm də QUS proqramı ilə bağlı digər yazılarda komplekslər metod kimi təqdim olunur. Əslində materialın komplekslər üzrə qurulmasının metod adlandırılması doğru hesab edilə bilməzdi. Firimizcə, kompleks metoduna kompleks sistem deyilməsi daha doğru olardı. Bu sistemin əsasını xüsusi bir metod təşkil edir ki, bu metodu da P.P.Blonski sintetik metod kimi səciyyələndirir. O, analitik metodun əksi olan sintetik metodu dialektik materializmin pedaqogikaya tətbiq edilən xüsusiyyəti hesab edir. QUS proqramı ilə işləmək müəllimlər üçün müəyyən çətinliklər yaratdığından B.B.Komarovski bu məsələyə də xüsusi diqqət yetirmiş, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması məqsədilə tövsiyələr vermişdir.

Bu tələb və prinsiplər iki aspektdən maraqlandırır. Bir tərəfdən, həmin tələb və prinsiplər 1940-60-cı illərdə proqramların tərtibinin xeyli yaxşılaşmasına kömək etdi, digər tərəfdən isə pedaqogikaya aid tədris ədəbiyyatında nəzəri müddəalar kimi formalaşdırıldı. Tədris proqramlarının mükəmməlliyi yeni tədris ədəbiyyatının yaranmasını şərtləndirməli olduğu halda, əksinə 1930-cu illərin əvvəllərində dərslilər klassik funksiyasını və sonra isə tədrisən stabilliyini itirdi, “iş kitabları”na çevrildi. Dərs kitablarının sabit elmi məzmununa malik olmasını təmin etməkdənsə, onların tez-tez dəyişdirilməsi fikri irəli sürülürdü. “Hər hansı bir dərs kitabı uzun müddət yaşamamalıdır” [5, s.37] fikri ilə yanaşı, “dərs kitablarında ara-sıra boş (yazılmamış) səhifələrin yerləşdirilməsi” [5, s.37] tələb olunurdu.

B.B.Komarovski yeni tədris ədəbiyyatının yaradılmasını vacib hesab etsə də, onun tezliklə həll olunmasını real hesab etmirdi.

B.B.Komarovskinin nəzəri irsində təlimin təşkili formalarının tarixi və nəzəri problemlərinin araşdırılması mühüm yer tutur. Müəllif əsaslandırır ki, köhnə məktəblərdə təlimin təşkilində yalnız sinif formasından istifadə olunurdusa da, indi onların sayı artmışdır. O, pedaqoji prosesin tiplərini və təhsil işini təşkil etmək sistemlərini üç yerə böldü: 1) sinif sistemi; 2) laborator sistemi; 3) şagirdlərin müstəqil işi [1, s.83-84]. Məktəbin inkişaf tarixində fərqli təlim sistemləri olmuşdur. Ayrı-ayrı vaxtlarda məktəblərdə fərdi-qrup, qarşılıqlı, diferensial təlim, laborator-briqada və sinif-dərs sisteminə üstünlük verilmişdir. Şagirdlərin qabiliyyətlərinə görə təşkil olunan diferensial təlim Almaniyada geniş yayılmışdır. Laborator-briqada təlim formasına daha çox ABŞ məktəblərində üstünlük verilirdi. Laborator-briqada sistemin mahiyyətini B.B.Komarovski belə izah edirdi: “Məktəb ayrı-ayrı kabinetlər, laboratoriyalardan təşkil olunur. Hər bir kabinet, laboratoriya lazım gələn tədris vəsaiti ilə təchiz olunubdur. Burada uşaqlar özləri, bütün kursu təhlil edirlər. Hər kabinetdə növbətçi pedaqoq-instruktur vardır, uşaqlar bu adama məsləhət üçün müraciət edirlər. Bütün kurs ayrı-ayrı tapşırıqlara bölünür, bu tapşırıqların hər birini uşaqlar müəllimin göstərişi ilə özləri təhlil edirlər. Hər tapşırığa başlamadan əvvəl, müəllim kollektivi toplayır və bunlara lazım gələn tövsiyələri verir. Məşguliyyət qurtardıqdan sonra konfrans çağırır və burada nəticələrə yekun vurulur. Hər bir müəllim (şagird – R.C.) təklildə müəllim qarşısında keçilən dərs, material xüsusunda cavab verir” [1, s.85]. Bu sistemdə həm fərdi, həm də kollektiv olaraq çalışmaq olar. ABŞ-da Dalton plan ən çox fərdi üsul üzrə, keçmiş SSRİ-də isə kollektiv üsula istinadən qurulmuşdur. Dalton planda məktəb quruluşu tamamilə dəyişir. Məktəb laboratoriyalara ayrılır. Hər uşaq lazım bildiyi laboratoriyada məşğul olur və hər bir dərsə aid verilən vəzifəni icra etdikdən sonra başqa laboratoriyaya keçir. Məktəbdə qüvvətli, orta və zəif uşaqlara görə üç tipdə proqram tərtib olunurdu. Bu sistemi də tam idealizə etmək olmaz, onun müsbət cəhətləri olduğu kimi, çatışmayan tərəfləri də var idi. B.B.Komarovski laborator sistemin tətbiq olunduğu bir dövrdə onun çatışmazlıqlarını təhlil edərək yazırdı ki, laboratoriyalarda şagirdlər öz vaxtlarını düzgün bölə bilmirdilər, bir dərsə xeyli vaxt sərf etdikləri halda digərinə vaxtları çatmırdı [2, s.36]. Dalton planda kollektivçilik unudulurdu, ümumiyyətlə, bu sistemə kollektivçilik ruhu yaddır. Dalton plan sinif-dərs sisteminə qarşı fərdi təlimi yenidən önə çıxartdı. Həm sinif-dərs sisteminin, həm də laborator sistemin nöqsanlarını görən pedaqoqlar fərqli bir yanaşmaya (layihələr metoduna) üstünlük verməyə başladılar. Amerika məktəblərində geniş yayılan bu üsul laborator sistem kimi təcrübədə özünü doğrultmadı. Elə bu səbəbdən də 1930-cu illərin əvvəllərində hər ikisi ləğv olundu. Ona görə də bu məsələ ÜİK(b)P MK-nın 5 sentyabr 1931-ci il və 25

avqust 1932-ci il tarixli iclaslarında ciddi müzakirə olundu və ləğvi ilə bağlı xüsusi qərar qəbul edildi. Uzun illər ərzində məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxarılmış təlimin təşkilinin sinif-dərs forması yenidən üstünlük qazandı.

B.B.Komarovskinin tədris vəsaitlərində digər təlim metodları (müəllimin şərh, müəllimin müsahibəsi, dərslik və kitab üzərində iş, laborator məşğələ, illüstrasiya və demonstrasiya, ekskursiya, ev tapşırıqları) ilə yanaşı, çalışmalar və təkrar metodunun mahiyyəti və tətbiqi xüsusiyyətləri ətraflı şərh edilmiş, təlim metodları və təkrarla bağlı fikirləri 50-60-cı illərdə nəşr olunmuş pedaqogikaya aid dərs vəsaitlərində və ayrı-ayrı məqalələrdə təqdir və təbliğ olunmuşdur [4, s.245]. Nəşr olunmuş dərslik və dərs vəsaitlərində çoxsaylı dərs tiplərinin sırasına “bilikləri möhkəmləndirmə, təkrarlama və ümumiləşdirmə” və ya “bilikləri möhkəmləndirmə” dərs tipləri əlavə edilmişdir. Məzmunun məntiqinə və şagirdlərin idraki fəaliyyətinin xarakterinə görə fərqlənən bu dərs tipləri indi də tətbiq olunur.

Prof.B.B.Komarovskinin zəngin pedaqoji irsinin içərisində onun didaktik fikirləri mühüm rol oynayır. Həmin didaktik fikirlərin zaman və məkan kontekstində öyrənilməsi müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Komarovski B.B.* Evdə Pedaqoji texnikumu. Birinci kurs. İkinci buraxılış. Bakı, Azərnəşr, 1930, 132 s.
2. *Komarovski B.B.* Pedaqoji seminarlar. Bakı: Azərnəşr, 1930, 120 s.
3. *Paşayev Ə., Rüstəmov F.* Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2012,
4. *Rüstəmov F.* Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 888 s.
5. *Zelenko A.* Projelər metodu üzrə qurulmuş tədris kitabları haqqında // Ommunist tərbiyəsi uğrunda, 1931, №4, s.37-43

UOT 159.9

Q.Q.Əzizov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
azizov.qulam@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TƏFƏKKÜR KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

Açar sözlər: təfəkkür keyfiyyətləri, tənqidi təfəkkür, obrazlı təfəkkür, ağılın müstəqilliyi və çevikliyi, fikri əməliyyatlar, sadə ümumiləşdirmə

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətlərinin təzahür formaları və inkişaf xüsusiyyətləri haqqında müəllifin bəzi mülahizələri öz əksini tapmışdır. Uşaqlarda təfəkkürün tənqidliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və s. keyfiyyətlər təhlil edilir, onların inkişaf dinamikası müəyyənəşdirilir.

G.G.Азизов

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ключевые слова: мыслительные качества, критическое мышление, образное мышление, самостоятельность и гибкость ума, мыслительные операции, простое обобщение

В статье нашли отражение некоторые высказывания автора о формах проявления и особенностях развития мыслительных качеств детей дошкольного возраста. Проанализированы такие качества, как критичность мышления, самостоятельность, гибкость ума и т.п., была определена динамика их развития.

G.G.Azizov

MANIFESTATION FORMS OF COGITATIVE QUALITIES IN PRESCHOOL CHILDREN

Keywords: cogitative qualities, critical cogitation, figurative cogitation, independence and agility of mind, mental operations, basic generalization

Some statements of the author about the manifestation forms and developmental characteristics of cogitative qualities in preschool children are depicted in the article. Qualities like critical child cogitation, independence, and agility of cogitation are analyzed and their developmental dynamics identified.

Uşaq dünyaya gələrkən hazır təfəkkür keyfiyyətləri ilə doğulmur. Təfəkkür keyfiyyətləri bir sıra amillərin təsiri ilə (ailədə, bağçada həmyaşlılar

və yaşlılarla ünsiyyətdə) təşəkkül tapıb tədricən inkişaf edir. Uşaq hər şeydən əvvəl fiziki cəhətdən inkişaf etməyə başlayır. Onun bütün bədən üzvləri ilə yanaşı olaraq sinir sistemi də formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, uşaqda təfəkkür keyfiyyətləri sadə ümumiləşdirmə, hadisələrə tənqidi münasibət, müstəqillik şəklində özünü biruzə verir, həyat şəraiti və tərbiyənin təsiri ilə inkişaf edir. Bir yaşlı uşaq ətraf aləmin cism və hadisələrini duyur və qavrayır, tədricən həyat təcrübəsi əldə edir, cismlərlə yaxından tanış olmağa başlayır. Bütün bunlar göstərir ki, körpəlik dövründə uşaqlar müəyyən ümumiləşdirməyə əl atır, təhlil-tərkibdən, müstəqil əməli düşüncələrdən, tənqidi təfəkkürdən və digər fikri əməliyyatlardan istifadə edir. Belə ilkin ümumiləşdirmələr özünü hərəkətlərdə büruzə verir. Həmin ilk ümumiləşdirmə körpəlik dövründə uşağın bir sıra əməli məsələləri həll etməsinə imkan verir.

Fikri əməliyyatlar nəticəsində uşaqlarda təfəkkürün tənqidliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və s. keyfiyyətləri yaranır. Uşaqda təfəkkürün ilk təzahür forması məsələsi barədə psixoloqlar arasında rəy müxtəlifliyi vardır. Bəzilərinin fikrincə, cismi sadəcə tanıma təfəkkürün ilkin təzahür forması, təfəkkürün başlanğıcı sayılmalıdır. Əgər bu fikirlə razılaşsaq, təfəkkürün ilk əlamətlərini daha əvvəllərə, hətta, 3-cü, 4-cü aylara aparıb çıxarmalıdır. Çünki həmin dövrdə artıq bəzi cismləri, öz anasını, ən yaxın adamını tanıya bilir, hətta anasının verdiyi yeməyi ağızına tərəf aparır. Deməli, onlarda ətrafdakı adamlara, cismlərə bələdləşmə refleksi özünü göstərir. Lakin bunu hələ təfəkkür adlandırmaq doğru deyildir. Çünki, təfəkkür ətraf aləmə bələd olmağın ən yüksək formasıdır. Buna görə də onu sadə bələdləşmə refleksi ilə eyniləşdirmək olmaz.

Həqiqi fikri fəaliyyət körpəlik dövründə, əməli hərəkətlər zəminində baş verir. Həmin dövrdən başlayaraq uşaq cismləri sadəcə olaraq əlləşdirmək, onlarla oynamaq mərhələsindən cismlərlə əməli iş aparmaq mərhələsinə keçir. Məsələn, o, kubikləri üst-üstə yığıb ev tikir, ayrı-ayrı əşyaların: qaşığın, stəkanın və s. harada işləndiyini aydınlaşdırır, onlardan sadə şəkildə istifadə etməyə başlayır. Bunların nəticəsində uşaq cismlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkar edir, onların yeni xassələrini dərk edir.

Müşahidələr göstərir ki, təfəkkür keyfiyyətləri uşağın müxtəlif yaş dövrlərində özünü göstərir. Uşaq yeridikdə müxtəlif cismlərə toxunur, onları əlləşdirir, hərəkətə gətirməyə çalışır. Bəzən bu cismlər uşağın hərəkətinə mane olur. Bu zaman uşaq qarşısına çıxan əngəli aradan qaldırmaq, yaranmış vəziyyətdən yaxa qurtarmaq üçün yol və vasitələr axtarmağa məcbur olur. İlk vaxtlar uşaq belə məsələləri yaşlıları təqlid etmək yolu ilə həll edir. Məsələn, şkafın, çarpayının altında olan bir əşyanı yaşlıların çubuqla çıxartdıqlarını gördükdə, uşaq da ondan istifadə edir. Sadə cümlələrlə qarşılıqlı münasibət də uşaq ağılının sonrakı inkişafında mühüm rol oynayır. Bunu şərti olaraq uşaq təfəkkürünün inkişafında ilkin təqlid mərhələsi adlandırmaq olar. Belə təqlid onun həyat təcrübəsini zənginləşdirməyə başlayır.

Təfəkkür keyfiyyətlərinə yiyələnən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar daim axtarırlara can atır. Hər bir hadisədə, fikirdə bir qanunauyğunluq axtarır, təhlil-tərkib aparır, səhvləri təfəkkür süzgəcindən keçirərək düzəldir. Buna görə də məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətləri, ona təsir edən amilləri, təlim-tərbiyə prosesində onların inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmək, təlim və tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltmək nöqtəyi-nəzərdən də çox əhəmiyyətlidir.

Uşağın qazandığı həyat təcrübəsi onun təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Burada cism və hadisələrin təsiri ilə yanaşı, yaşlılarla ünsiyyət və onların tərbiyəvi təsiri daha böyük rol oynayır. Yaşlılar uşağa müxtəlif tapşırıqlar verir, onun qarşısına bu və ya digər məsələ qoyur, bu məsələnin həll edilməsi yollarını və s. göstərir. Bunlar isə uşağa cismləri, onların xassələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirməyə imkan verir. Uşaq yaşlı adamların göstərişinə, izahatına uyğun olaraq hərəkət etməyi öyrənir. Bu da onların ağıllı hərəkətlərinin əsasını təşkil edir. Deməli, müəyyən yaşda uşağın ağıllı hərəkəti onda aqlın yetkinliyinin nəticəsi deyil, şüurlu və ya qeyri-şüurlu olaraq müəyyən hərəkətlərə yiyələnən, onları mənimsəməklə bağlıdır.

Uşaqlarda təfəkkürün daxili planda inkişafı başlıca olaraq *intellektual əməliyyatların inkişafı və anlayışların formalaşması* olmaqla, iki əsas istiqamətdə gedir. Bu yaş dövründə uşaqlar onlara verilən sadə məsələləri əqli planda deyil, praktik əməli planda yerinə yetirirlər. Uşaqlar forma və rəngi qavrayır, əşyaları bu əlamətlər əsasında fərqləndirməyi bacarırlar. Əşyaları əlamətlər əsasında qruplaşdırarkən onlar ilk növbədə, ölçü və rəng əlamətlərinə üstünlük verirlər.

Uşaqlarda əyani obrazlı təfəkkürün inkişafı ilk uşaqlıq dövrünün sonundan başlayır. Bu özünü iki əsas hadisə – *elementar özünüdərkətmənin yaranması və ixtiyari özünüdərkətmə* fonunda baş verir. Görkəmli psixoloq J.Piaje qeyd edirdi ki, bu yaş dövründə uşaqların təfəkkürünün, fikri əməliyyatlarının strukturunda eqosentrizm (başqa nöqtəyi-nəzərdə dura bilməmək) əsas yer tutur. J.Piaje 3-4 yaşlı uşaqlarla keçirdiyi eksperimentlər zamanı bu qənaətə gəlmişdir ki, onlar mühakimə yürütməkdə acizdirlər. 5-6 yaşlı uşaqlar artıq məktəb təliminə hazırlanır və bir çox düşüncələrə sahib olurlar. Lakin bununla belə, yenə də onlarda tənqidi təfəkkürün inkişafına böyük ehtiyac var.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkürün formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. *Birinci mərhələdə* uşaq heç bir ümumi müddəaya istinad etmir, öz fikrini əsaslandırır. Əgər bəzi hallarda fikrini əsaslandırırırsa, bu da təsadüfi səciyyə daşıyır. *İkinci mərhələdə* uşaq artıq müəyyən ümumi müddəaya istinad edir. Lakin uşağın əsaslandığı ümumi müddəə hələ real gerçəkliyi düzgün əks etdirmir. Bu dövrdə uşaq öz qərarını əsaslandırmaq üçün bəzi ümumiləşdirmələrə istinad edir. Amma həmin ümumiləşdirmələr də təsadüfi, zahiri əlamətlər əsasında edilir. *Üçüncü mərhələdə* isə uşaq gerçəkliyin az-çox

mühüm əlamətlərini əks etdirmək əsasında əmələ gəlmiş ümumi müddəalara istinad edir. Lakin bu müddəa da mümkün halları əhatə etmir. Çünki, bağça yaşlı uşaqların təfəkkürünün əsas məzmununu konkret cismlərin surətləri təşkil edir. Bu onunla əlaqədardır ki, uşaqların çıxardıqları ümumi nəticələr, mənimsənilən məfhumlar, ümumi müddəalar, ayrı-ayrı faktlarla sıx surətdə bağlı olur. Uşaqların malik olduqları məfhumların məzmununa ilk dəfə cisimdə bilavasitə qavradıqları əyani əlamətlər daxil olur. Uşaqlar ümumi müddəanı ancaq o zaman anlaya bilirlər ki, həmin müddəa ayrı-ayrı nümunələrlə, xüsusi misallarla konkretləşmiş olsun.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda cism və hadisələr haqqında fikirlər əsasən konkret hadisələrlə daha asan izah olunur. Burada nümunələr, misallar əsas rol oynayır. Uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafında Azərbaycan tapmacalarından, yanıltmaclardan da geniş istifadə etmək olar. Tapmaca və yanıltmaclar uşaqların yaddaşını, nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların təfəkkür keyfiyyətlərini formalaşdırır. Uşaqlar tədricən cismlərin adlarını öyrənir, onların ifadə etdiyi mənanı mənimsəyir və ilk məntiqi ümumiləşdirməyə imkan tapırlar. Onlar əldə etdikləri biliklər əsasında həmin cism və hadisələri ümumiləşdirməyi, təhlil, tərkib və müqayisə etməyi öyrənir, sadə əqli əməliyyatlar aparırlar.

Uşağın təfəkkür keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə onu ətraf aləmlə tanış edərkən təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında dolğun məlumat verilməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bağça yaşlı uşağın həyat təcrübəsi çox məhdud, təfəkkürü isə konkret xarakter daşıyır. Ona görə də uşağa verilən hər bir izahat müəyyən konkret material əsasında olmalıdır.

Tərbiyəçi bilməlidir ki, uşağa sadəcə olaraq müəyyən məlumat vermək, ayrı-ayrı faktları yadında saxlamasına nail olmaq təfəkkürün düzgün inkişafını hələ təmin etmir. Təfəkkür məqsədə yönəlmiş fəal psixi proses olduğu üçün uşağın qarşısına müəyyən vəzifələr qoymaq, müxtəlif məsələləri həll etmələrinə nail olmaq faydalıdır. Buna görə də uşağın düşünməsi üçün onun qarşısına yeni məsələ qoymaq lazımdır. Məsələnin həlli prosesində uşaq malik olduğu biliklərə əsaslanır, onları yeni şəraitə tətbiq edir.

Uşaqların təfəkkür keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onların bütün psixi xüsusiyyətlərini səfərbər etmək lazımdır. Bu, istər valideyndən, istərsə də tərbiyəçidən o qədər də ciddi əmək və ayrıca vaxt tələb etmir. Bunun üçün düşündürücü suallar vermək, uşaqdan həmin düşündürücü suala tənqidi yanaşmağı tələb etmək lazımdır.

Uşaqların yaş xüsusiyyətlərindən, bilik səviyyələrindən, təcrübələrindən asılı olaraq təfəkkür sahəsində fərdi fərqlər özünü göstərir. Tənqidi təfəkkür orta və böyük qruplarda olan uşaqlarda mövcüddür. Lakin onun təzahürü və inkişafı üçün qarşıya ümumi xarakterli məqsədin qoyulması kifayət deyildir. Həmin imkanları gerçəkləşdirmək üçün daha konkret xarakter daşıyan suallara,

vasitələrə əl atmaq lazımdır. Bu yaşda uşaqlar özünütənqid, yoldaşlarının, başqalarının fikirlərini ölçüb-biçməyə daha çox meyil göstərirlər. Lakin, uşaqlar bilməlidirlər ki, bir hadisəni, fikri, tərbiyəçinin, ananın, atanın, yoldaşlarının dediklərini tənqid etmək üçün oradakı fikirləri dərinlən öyrənmək, onlara intellektual cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Tənqidi təfəkkür uşaqları həqiqətə yaxınlaşdırır. Onlarda düzlük, doğruluq, ədalət, elmilik kimi əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır. Uşaqlar bilməlidirlər ki, tənqid qərəzsiz, heç kəsin şəxsiyyətinə toxunmadan həyata keçirilməlidir. Tənqidlə təhqir arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə.S.* Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Bakı, 1982, 182 s.
2. *Çələbiyev N.* Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005, 341 s.
3. *Muradzadə V.* Yaradıcılıq qabiliyyətləri. Bakı, 2013, 265 s.
4. *Həsənov A.M.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi. Bakı, 1993, 125 s.
5. <http://psi.Lib.ru/statyi/sbornik/prinsipd.htm>

UOT 159.9

Г.А.Гасанова

Бакинский славянский университет

gulya_psy@mail.ru

РАБОТА ПСИХОЛОГА ПО ВЫЯВЛЕНИЮ ДЕЗАДАПТАЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Ключевые слова: *арт-терапия, ассоциативные карты, адаптация, дезадаптация, диагностика, коррекция, программа, саморегуляция, сказкотерапия*

Статья посвящена проблеме адаптации ребёнка к школе. Причины дезадаптации, факторы, влияющие на данный процесс, особенности работы психолога при подготовке детей к школе – все это является предметом исследования, не теряющей своей актуальности в современной системе образования и воспитания. Экспериментальные данные, полученные до и после коррекционной работы, позволили говорить о важности и необходимости внедрения в работу школьного психолога программы, направленной на повышение уровня адаптации детей данной возрастной группы для обучения в учебном заведении. Данная программа состояла из занятий, в которых были подобраны игры, направленные на снятие эмоциональной напряженности, тревожности, агрессии, на удовлетворение потребности ребенка в признании, на гармонизацию осознания детьми своих обязанностей. Результаты, полученные после повторной диагностики, позволили судить о действенности программы, предложенной учащимся данной возрастной группы.

Г.А.Нәсәнова

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDŁƏRİNDƏ DEZADAPTASIYANIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ PSIXOLOQ İŞİ

Açar sözlər: *art-terapiya, assosiativ kartlar, adaptasiya, dezadaptasiya, diaqnostika, korreksiya, proqram, özünü tənziqləmə, nağıl terapiyası*

Məqalə uşaqların məktəbə adaptasiyası probleminə həsr olunub. Dezadaptasiyanın səbəbləri, bu prosesə təsir göstərən amillər, uşaqları məktəbə hazırlayan psixoloq işinin xüsusiyyətləri və s. öz aktuallığını itirməyən müasir təhsil və tərbiyə sisteminin tədqiqat predmetidir. Eksperiment zamanı korreksiya işindən əvvəl və sonra əldə olunmuş nəticələr bu yaş qrupundakı uşaqların məktəbə adaptasiyası səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş proqramın məktəb psixoloqunun işinə tətbiq olunmasının vacibliyi və zəruriliyi barədə danışımağa imkan vermişdir. Proqramda emosional gərginlik, həyəcan, aqressiyanın aradan qaldırılmasına, uşaqların öz vəzifələrini harmonik dərk etməsinə

yönəldilmiş oyunlar seçilmişdir. Təkrar diaqnostikadan sonra əldə edilən nəticələr bizi bu yaş qrupuna təklif edilən proqramın səmərəli olduğu qənaətinə gətirdi.

G.A.Hasanova

PSYCHOLOGIST'S WORK TO IDENTIFY MALADAPTATION IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Keywords: *art therapy, associative cards, adaptation, maladaptation, diagnostics, correction, program, self-regulation, fairy tale therapy*

This article is devoted to problem of child's adaptation for school. Causes of maladaptation, factors affecting this process, features of psychologist's work in preparing children for school – all these subjects are researched, not losing their relevance in the modern system of education and training. Experimental data, obtained before and after correction work, made it possible to talk about the importance and necessity of introducing the program into a school psychologist's work, aimed at improving the level of children's adaptation in this age group for school education. This program consisted of lessons in which were matched games. These games were aimed at relieving emotional tensions, anxiety, aggression. They are also aimed to meet child's need for recognition and harmonization awareness children's responsibilities by them. The results obtained after re-diagnosis, allowed to judge the effectiveness of the program, proposed by students in this age group.

С приходом ребенка в школу, безусловно, возникают проблемы, связанные с адаптацией к новому коллективу. Как верно подчеркнула в своей работе Ю.В.Филиппова: «В детской психологии наиболее распространена точка зрения Я.Йирасека, который считает, что для успешного обучения в школе ребенок должен обладать интеллектуальной, эмоциональной и социальной зрелостью. Только сочетание этих трех компонентов обеспечивает успех адаптации ребёнка к условиям школьного обучения» [7, с.12].

В научной литературе одной из первой данную проблему начала исследовать Т.В.Снегирева [6], которая попыталась выявить и рассмотреть факторы, влияющие на уровень развития адаптации ребенка к школе. Однако, систематическое исследование проблемы адаптации началось с созданием психологической службы в школе, начиная с 1990 годов.

Ряд авторов используют введенное в науку понятие «психогенные формы школьной дезадаптации, имея в виду психогенные заболевания и психогенное формирование личности ребенка, нарушающие его субъективный и объективный статус в школе и семье, затрудняющие учебно-воспитательный процесс. Это позволяет выделять психогенную школьную дезадаптацию как составную часть школьной дезадаптации в

целом и дифференцировать ее от других форм дезадаптации, связанных с психозами, психопатиями.

Анализ научной литературы [2; 3; 7] позволил выявить различные факторы школьной дезадаптации: внешние – нарушение взаимоотношений со взрослыми и сверстниками; внутренние – соматическая ослабленность, нарушение сформированности отдельных психических функций, слабое развитие познавательных процессов; особенности темперамента, личностные особенности ребенка; леворукость – запаздывание формирования фонематического слуха, отсутствие пространственных навыков, как во внешнем, так и во внутреннем плане; повышенная тревожность – тревога и страх, повышенная агрессивность, депрессивность; взрослый (учитель или родитель) как возможный побудитель школьной дезадаптации, семейные проблемы.

Если говорить о видах школьной адаптации, то следует отметить, что существуют различные подходы как к определению самой адаптации к школе, так и ее видам.

Нельзя не согласиться с А.Л.Венгер [1], который выделяет три уровня адаптации детей к школе: высокий, который характеризуется хорошей степенью усвоения материала, самостоятельность, быстрота выполнения заданий, хороший контакт как с учащимися класса, так учителями, средний, низкий, который характеризуется нежеланием учиться, трудностями выполнения заданий, отсутствие интереса, пассивность и т.д.

Особый интерес представила работа Костяк Т.В., в которой представлены закономерности и механизмы психологической адаптации, уровни и критерии приспособленности ребенка к новым школьным требованиям, факторы школьной адаптации, а также причины и проявления трудностей вхождения детей в школьную жизнь определяются принципы, формы и методы диагностики, профилактики и коррекции психологического неблагополучия первоклассников в школе. Автор приходит к выводу, что «показателями успешной социально-психологической адаптации ребенка к школе являются формирование адекватного поведения, установление контактов с одноклассниками и учителем, овладение навыками учебной деятельности» [4, с. 43]. Именно смена деятельности, замена игровой деятельности учебной приводит к возникновению изменений, психологических новообразований, что в свою очередь способствует развитию личности младшего школьника.

Еще Эльконин Д.Б. подчеркивал, что при переходе от дошкольного к школьному возрасту – диагностическая схема должна включать в себя диагностику как новообразований дошкольного возраста, так и начальных форм деятельности следующего периода [9, с. 6].

Каким образом мы можем судить о наличии адаптационных трудностей к школе? Весьма ярким примером тому является неадекватное поведение учащихся, причем у некоторых это проявляется в неподготовленности к самому процессу обучения, у детей наблюдается снижение работоспособности, трудности в восприятии материала, его запоминание и сохранение, нежелание принять общения с учителем, с коллективом класса. Отметим, что в данных случаях обычно имеются некоторые проблемы в самой семье ребенка, которая не уделяет должного внимания образованию ребенка. Хотя еще на стадии подготовки к школе родители должны активно подключаться к данному процессу. На данной ступени было бы весьма целесообразным проводить семинары с родителями, носящими просветительный характер, и направленными на разъяснение трудностей адаптационного периода, изменением социальной ситуации развития, поведения и эмоциональной сферы младшего школьника.

И конечно, в каждом классе есть дети, у которых проявляется хорошая адаптация к школе, классу. Обычно данный процесс занимает около двух недель и не отражается на поведении и эмоциональном фоне учащихся. Для них характерна быстрота реакции, доброжелательность, легкая приспособляемость к классу, осмысление нового статуса ученика и требованиям, предъявляемым учителем. Самостоятельность и открытость, присущая учащимся, позволяет быстро выполнять задания и адаптироваться к новым условиям.

Азербайджанскими психологами внесен достаточно существенный вклад в исследование проблем, возникающих у школьников с приходом в школу. Отдельные вопросы были предметом пристального внимания: Абрахлы Л.Ш. [12; 13], Гамзаева М.Г. [14], Джаббарова Р. [10], Чалябиев Н.З. [11] и т.д. В плане проведения комплексных мероприятий, связанных с работой психолога с семьей по воспитанию детей, нельзя не отметить монографию Р.В.Джаббарова [10], которая посвящена терапии реальности, науке, которая помогает в консультативной практике, опирающаяся на теорию контроля Уильяма Глассера. Большой популярностью пользуются работы Л.Ш.Абрахлы, которая подчеркивает важность формирования именно здорового, не имеющего трудности в эмоциональной сфере ребенка, отмечая, что: «одна из актуальных проблем современной школы – это здоровое психическое развитие ребенка» [12, с.292]. А для этого необходимо подготовить дошкольников к новой социальной ситуации, в которой не только интеллектуальный уровень, мировоззрение, психологическая готовность будут играть важную роль при поступлении в школу, но и стоит вопрос о регуляции адаптивных процессов, способствующих нормальному развитию ребенка в учебном заведении.

Отдельные аспекты практической психологии, психодиагностической, психопрофилактической работы психолога с семьями была предметом рассмотрения другого отечественного психолога Н.З.Чалябиева [11], который представил нашему вниманию интересные методики работы с семьями, в которых имеются определенные трудности, предложил пути выхода из конфликтных ситуаций с учетом национальных особенностей азербайджанской семьи.

Представив экскурс в исследование проблемы отдельными учеными как российскими, так и отечественными, мы остановили свой взор на экспериментальной части работы. С целью выявления уровня адаптации детей в коллективе, нами была использована карта Д.Стотта [5, с.57-71], которая заполнялась учителями. Выборка состояла из 227 респондентов (экспериментальная группа), 208 (контрольная группа).

Таблица 1.Формы дезадаптивного поведения младших школьников (карта наблюдения Д.Стотта)

Синдромы	Экспериментальная группа 95(41,8%)52(43,6%)/43(39,8%)	Контрольная группа 176 (84,6%): 98(90,7%)/78(78,0%)
Тревога по отношению к детям	28(29,4%)16(30,7%)/12(27,9%)	50(28,4%)29 (29,5%)/21(26,9%)
Тревожность к взрослым	19(20,0%)10(19,2%)/9(20,9%)	44(25,0%)24(24,4%)/20(25,6%)
Эмоциональное напряжение	13(13,6%)7(13,4%)/6(13,9%)	36(20,4%)19(19,3%)/17(21,)
Невротические симптомы	10(10,5%)6(11,5%)/4(9,3%)	21(11,9%)12(21,4)/9 (11,5%)
Недоверие к новым людям	11(11,5%)5(9,6%)/6(13,9%)	11(6,2%)8(8,1%)/3(3,8%)
Враждебность к взрослым	8(8,4%)5(9,6%)/3(6,9%)	9(5,1%)5(5,1%)/4(5,1%)
Уход в себя	6(6,3%)3(5,7%)/3(6,9%)	3(1,7%)1(1,0%)/2 (2,5%)
Враждебность к детям	-	2(1,1%)-/2 (2,5%)

Показатели, полученные по карте Д.Стотта выявили наличие определенных синдромов у 95(41,8%) респондентов: 52(43,6%)/43(39,8%). У 132 респондентов показатели граничили с нормой. Самые высокие показатели были выявлены по шкале:

- Тревога по отношению к детям - 28(29,4%):16(30,7%)/12(27,9%);
- Тревожность по отношению к взрослым - 19(20,0%):10(19,2%)/9(20,9%);
- Эмоциональное напряжение 13(13,6%):7(13,4%)/6(13,9%).

Полученные результаты вполне объяснимы и связаны с новой социальной ситуацией развития, с новым коллективом, в который попали дети. Дети, входящие в данную группу, отличались низким уровнем общей самооценки. Положение среди сверстников отличалось натянутостью отношений. Интересными были данные наблюдения: дети выглядели полностью дезадаптированными, что выражалось в слабости концентрации внимания, на одни и те же вопросы учителя иногда могли ответить правильно, а иногда весьма странно поступали, в ответ на аналогичные вопросы молчали или совершенно нелепо отвечали на них. В контрольной группе были получены достаточно высокие показатели – 176 (84,6%): 98(90,7%)/78 (78,0%).

После проведения диагностического обследования младших школьников, нами была разработана и применена коррекционная программа, при разработке которой, мы исходили из того, что основными направлениями работы группы должно явиться: развитие основных новообразований, способствующих успешному обучению в школе, развитие произвольных навыков, учебных умений; стабилизация эмоциональной сферы школьников; выработка навыков общения со взрослыми, развитие положительного отношения к оценкам и мнению других людей. Все это, безусловно, должно было способствовать адаптации в коллективе, воспитанию адекватной реакции по отношению к результатам своей деятельности.

Помимо этого, нами были разработаны «Методические рекомендации для работы психолога с младшими школьниками» и «Рабочая тетрадь по психологии», как приложение к методической разработке для детей данной возрастной группы. Нами были использованы следующие формы работы: сказкотерапия, игровые упражнения и задания, ролевые игры, психогимнастика, психодрама, арт-терапия, ассоциативные карты и музыкальная терапия, телесно-ориентированные упражнения, дискуссии, приемы саморегуляции. Особо следует отметить, что за время проведения психокоррекционной программы, упражнения каждый раз тщательно подбирались, в зависимости от индивидуальных особенностей группы. Эффективность проделанной работы была проверена при повторной диагностике и благодаря примененным нами методами статистической обработки данных с использованием процедур компьютерной программы SPSS. Полученные данные были подвергнуты различным методам статистического анализа, для сравнения средних показателей двух независимых выборок был применен Student's T-Test (тест-критерий Студента), который позволил выявить изменения в показателях до и после коррекции уровня дезадаптации у детей школьного возраста. На гистограмме видны существенные изменения по показателям.

Гистограмма 1. Уровень дезадаптации до и после коррекции

Таблица 2.

Показатели по дезадаптивному поведению младших школьников (до и после коррекции)

Дезадаптация	Levene's Test		T-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Fərqin 95%	
								Lower	Upper
До коррекции	166.711	.000	10.355	433	.000	.428	.041	.346	.509
После коррекции	15.427	.000	14.056	433	.000	.557	.040	.479	.635

Таблица 3.

Статистика парных образцов

Группы	Paired Samples Statistics				
		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Контрольная	До коррекции	1.85	208	.362	.025
	После коррекции	1.82	208	.387	.027
Экспериментальная	До коррекции	1.42	227	.494	.033
	После коррекции	1.26	227	.440	.029

Таблица 4.

Тест парных образцов

Группы	Деадаптивное поведение	PairedSamplesTest						t	df	Sig. (2-tailed)	
		PairedDifferences				Lower	Upper				
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference						
Контрольная	До коррекции	.029	.168	.012	.006	.052	2.480	207	.014		
Экспериментальная	После коррекции	.159	.366	.024	.111	.206	6.527	226	.000		

Таким образом, проведенное нами исследование позволило выявить синдромы деадаптивного поведения младших школьников и провести работу по снижению данных показателей. Полученные результаты свидетельствуют об изменениях, положительной динамике, о чем говорят данные статистического анализа: показатели были изменены от $P = 1.42$ до $P = 1.26$, что свидетельствует о действенности коррекционной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Венгер А. Л. Психологическое обследование младших школьников. М., 2003, 160 с.
2. Вострокнутов Н.В. Школьная деадаптация: ключевые проблемы диагностики и реабилитации. М.: Педагогика, 1995, с.8-11
3. Диагностика школьной деадаптации / Под ред. С.А.Беличевой. М.: Педагогика, 1993, 449 с.
4. Костяк Т.В. Психологическая адаптация первоклассников. М.: Академия, 2008, 176 с.
5. Практикум по наблюдению и наблюдательности. Регуш А.Л. 2-е изд., СПб.: Питер, 2001, 176 с.
6. Снегирева Т.В. Процесс социально-психологической адаптации в условиях специализации учебной деятельности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1978, 22 с.
7. Социальная деадаптация: нарушение поведения у детей и подростков / Науч. ред. Н. Вострокнутов. М.: Независимая ассоциация детских психиатров и психологов, 1996, 183 с.
8. Филиппова Ю.В. Общение. Дети 7-10 лет. Ярославль: Академия развития, 2002, 144 с.
9. Эльконин Д.Б. Некоторые вопросы диагностики психического развития детей // Диагностика учебной деятельности и интеллектуального развития детей. М., НИИОП АПН СССР, 1981, с.3-13

10. *Cabbarov R.V.* Gercəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Monoqrafiya. Bakı: Ecoprint, 2016, 232 s.
11. *Çələbiyev N.Z.* Ailə psixologiyası. Bakı: Mütərcim, 2015, 424 s.
12. *Əmrəhli L. Ş.* Uşaq psixologiyası. Bakı: Nurlar NPM, 2015, 344 s.
13. *Əmrəhli L. Ş.* Məktəbə psixoloji hazırlığın əsasları. Bakı: Nərgiz, 2008, 264 s.
14. *Həmzəyev M.Ə.* Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003

UOT 373.3/5

F.T.Xudiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zumrud.alieva.62@mail.ru

QABAQCIL PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İŞİ

Açar sözlər: pedaqoji təcrübə, məktəb rəhbəri, təlimçi, stend, albom

Məqalədə söhbət pedaqoji kollektiv üzvlərinin fəaliyyəti üçün nümunə ola biləcək iş təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi, tətbiqi və yayılmasından gedir.

Qabaqcıl təcrübənin tətbiqi və yayılması yaradıcı proses olub, onun nə səviyyədə öyrənilməsindən çox asılıdır. Öyrənilmə isə təcrübənin təbliği formalarından səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Qeyd edilir ki, məktəbin müasir inkişaf mərhələsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılması günün aktual problemlərindəndir. Onun düzgün həllində geniş pedaqoji ictimaiyyətin yaxından iştirak etməsi vacibdir.

Həmçinin, pedaqoji kollektivdə aparılan metodik işin ən vacib növlərindən biri qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və ya yayılmasıdır. Bu iş məktəb rəhbərlərinin diqqətindən kənar qalmamalı, vaxtında araşdırılmalı, onun geniş yayılması üçün bütün imkanlardan istifadə edilməlidir.

Ф.Т.Худиева

ИЗУЧЕНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕРЕДОВОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА

Ключевые слова: педагогический опыт, директор школы, репетитор, стенд, альбом

В статье рассматриваются вопросы изучения, обобщения, распространения опыта работы, которая может служить примером для членов педагогического коллектива.

Внедрение и распространение передового опыта является творческим процессом и зависит от уровня его обучения. Обучение связано с эффективным использованием учебного опыта.

Отмечается, что изучение, обобщение и распространение передового опыта на современном этапе развития школы является одной из актуальных проблем современности. Важно, чтобы более широкое педагогическое сообщество принимало активное участие в его правильном решении.

Также одним из важнейших видов методологической работы, проводимой в педагогическом коллективе, является изучение, обобщение или распространение лучших практик. Этой работой не следует пренебрегать

администрацией школы, ее следует своевременно расследовать, и для ее широкого распространения следует использовать все возможности.

F.T.Khudiyeva

STUDYING AND IMPROVING ADVANCED PEDAGOGICAL EXPERIENCE

Keywords: *pedagogical choir, director school, tutor, stand, album*

The article is devoted to learning, affiliation, dissemination and dissemination of work, which can serve as an example for the pedagogical collective.

The introduction and dissemination of excellence is a creative process and depends on the level of its learning. Training is associated with the effective use of educational experience.

It is thought that the learning, affiliation and dissemination of the past is at the stage of the development of a school that is one of the most urgent problems in the modern world. It is important for the educational community to be more active in the right decision.

Also one of the most important types of methodological work carried out in the pedagogical team is the study, synthesis and dissemination of best practices. This work should not be neglected by the school administration, should be investigated promptly, and should be used to its widespread use.

Akademik M.Mehdizadənin “Qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənmək haqqında bəzi qeydlər” adlı məqaləsində qabaqcıl pedaqoji təcrübə nədir, o necə yaranır və s. məsələlər şərh edilmişdir.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübə uzunmüddətli, düşünülmüş, yoxlanılmış, yaxşı nəticələr vermiş, bütün iş sisteminə çevrilmiş, möhkəm qayda və nəticələrə əsaslanan, hər bir müəllimin fəaliyyəti üçün norma ola bilən təcrübədir. Söhbət yalnız belə təcrübənin – pedaqoji kollektiv üzvlərinin hər birinin fəaliyyəti üçün nümunə ola biləcək iş təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi, tətbiqi və yayılmasından gedir. Belə təcrübə müxtəlif olduğu kimi, onun məktəb daxilində öyrənilib yayılması yolları da rəngarəngdir. Məktəb praktikasında qabaqcıl təcrübənin aşağıdakı növlərinin öyrənilməsi, tətbiqi və yayılması həyata keçirilir;

- 1) Ölkəmiqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübə;
- 2) Muxtar respublika miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübə;
- 3) Rayon (şəhər) miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübə;
- 4) Məktəbdaxili qabaqcıl pedaqoji təcrübə.

Bir qayda olaraq, respublika miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübə pedaqoji kollektiv üzvlərinə hazır – ümumiləşdirilmiş və yazılı şəkildə təqdim edilir. Məktəb rəhbərləri həmin təcrübənin mətbuat səhifələrindən öyrənilməsini, müzakirə və tətbiqini, kütləvi şəkildə yayılmasını təşkil edir. Bunun üçün

məktəbdə öyrənilməsi və yayılması məsləhət görülən qabaqcıl pedaqoji təcrübəni əks etdirən guşə yaradılır, həmin təcrübəyə aid stend və sərgilər təşkil edilir. Təcrübənin başlıca ideyası, onun metodik yolları seminarlar, metodik şuralar vasitəsi ilə öyrənilir. Təcrübə ya bütövlükdə, ya da hissə-hissə (aidiyyəti üzrə) ayrı-ayrı müəllim və tərbiyəçilərin əməli fəaliyyətində tətbiq edilib sınaqdan keçirilir və kütləvi şəkildə yayılır (4, s.250).

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, bir növ qabaqcıl təcrübə vəsiqəsi almış iş nümunəsinin öyrənilməsi o qədər də çətinlik törətmir. Lakin onun tətbiqində və yayılmasında müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Təqdim olunan qabaqcıl təcrübəni pedaqoji kollektiv üzvlərinin heç də hamısı eyni səviyyədə qəbul etmir və ona görə də onun tətbiqində müxtəliflik alınır. Təcrübəli müəllimlər hər hansı qabaqcıl iş üsuluna yaradıcı və tənqidi, gənc müəllimlərin bir çoxu isə əksinə, mexaniki və qeyri-tənqidi şəkildə yanaşırlar. Təcrübəli müəllim mətbuat səhifələrindən oxuyub öyrəndiyi qabaqcıl pedaqoji təcrübə nümunəsini yerli şəraitlə uyğunlaşdıraraq tətbiq etməyə səy göstərir, yeri gəldikdə müəyyən təhlillər də aparır. Ona görə də yayılması məsləhət görülmüş təcrübə müəllimin fəaliyyətində daha parlaq şəkildə öz əksini tapır. Təcrübəsiz müəllimin fəaliyyətində isə bu iş mexaniki şəkildə əslində olduğundan da bir az artıq, şişirdilərək tətbiq edildikdə lazımı səmərə verməyə də bilər. Belə halların baş verməməsi üçün məktəb rəhbərləri respublika miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübənin gənc, təcrübəsiz müəllimlər tərəfindən təbliği və tətbiqinə diqqəti artırmalı, həmin təcrübəni öz işlərində necə tətbiq etmələri müntəzəm yoxlanmalıdır. Məktəbdaxili nəzarətin yoxlanma obyektlərindən biri də məhz qabaqcıl təcrübənin necə tətbiq edilməsi məsələsi olmalıdır.

Rayon (şəhər) miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi bir qədər başqa xarakter daşıyır. Əgər, respublika miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi üçün başlıca mənbə pedaqoji mətbuat səhifələrində dərc olunan yazılardırsa, rayon miqyaslı qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsində yazılı mənbə ikinci plana keçir. Burada təcrübənin öyrənilməsi üçün təcrübəsi yayılmağa məsləhət görülmüş məktəbin, sinfin, təşkilatın, briqadanın, dəstənin, müəllimin, tərbiyəçinin və şairənin praktik fəaliyyəti ilə tanışlıqdır.

Rayon (şəhər) miqyaslı qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi yollarından biri “açıq qapı” yolu ilə aparılan müşahidələrdir.

Məktəbdaxili qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, tətbiqi və yayılması bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada məktəb rəhbərlərinin üzərinə daha böyük və çətin vəzifələr düşür. Məlumdur ki, hər bir məktəbdə həm çoxillik iş stajına malik təcrübəli müəllimlər, həm də elmi-nəzəri, pedaqoji və metodik cəhətdən yüksək hazırlıqlı gənclər çalışırlar. Onların fəaliyyətində təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməyə yönəldilən təqdirəlayiq cəhətlər az olmur. Təəssüf ki, bəzi hallarda ayrı-ayrı müəllimlərin tətbiq etdikləri daha səmərəli təlim və tərbiyə metodları uzun illər öyrənilməmiş qalır. Bunun başlıca

səbəblərindən biri odur ki, məktəb rəhbərləri qabaqcıl təcrübəni axtarmaq, təşkil etmək məqsədi ilə müşahidələr aparmır, müəllimlərin işində rast gəldikləri müsbət cəhətləri obyektiv qiymətləndirməkdə, onu ümumiləşdirib yaymaqda acizlik göstərirlər. Bəzi hallarda təcrübə sahibi də öz təlim üsullarındakı yenilikləri ya sezmir, ya da öz təcrübəsini şərh edə bilmir. İstər bir çox məktəb rəhbəri, istərsə də ayrı-ayrı müəllimlər öz iş təcrübələrini ümumiləşdirmək, onun haqqında danışmaq və ya referat yazmaqda çətinlik çəkir, bəzən də müsbət işlərini təbliğ etməkdən utanır və çəkinirlər. Ona görə də bəzi faydalı təlim və tərbiyə qabaqcıl təcrübə səviyyəsinə qalxa bilmir.

Aparılmış təcrübələrdən aydın olur ki, məktəb daxilində qabaqcıl təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və yayılması müəllimlərin pedaqoji ustalılıqlarının, metodik səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir edən ən vacib amillərdəndir. Hər bir məktəb çərçivəsində konkret qabaqcıl təcrübənin meydana çıxarılması, bu məqsədlə axtarış və tədqiqatlar aparılması ön plana çəkilməlidir. Əlbəttə, qabaqcıl pedaqoji təcrübə sadəcə müşahidə və axtarışlar yolu ilə hazır şəkildə aparılmır. Onu hazırlamaq, təşkil etmək lazımdır. Məktəb rəhbərləri ayrı-ayrı dərsləri dinləyərkən, dərnək və fakultativ məşğələləri, sinifdə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar keçirilən tədbirləri müşahidə edərkən müəllim və tərbiyəçilərin, sinif rəhbərlərinin, müəllimlərin işindəki qabaqcıl metodlara biganə qalmamalı, onların hansının kollektivin üzvləri üçün norma ola biləcəyinə diqqət yetirməlidirlər. Daha sonra isə həmin mütərəqqi metod üzərində işləmək, onu təkmilləşdirmək və hamının malına çevirmək, qabaqcıl təcrübə səviyyəsinə qaldırmaq lazım gəlir. Bu, o deməkdir ki, qabaqcıl təcrübə əslində öz-özünə yaranmır, o təşkil edilir. Həmin təcrübə təlim-tərbiyə işini irəliyə aparan metodlar sistemində çevrildikdən sonra onun öyrənilib yayılması məsləhət görülür. Bundan sonra qabaqcıl təcrübə öyrənilib ümumiləşdirilir və pedaqoji kollektivin müzakirəsinə verilir. Kollektiv həmin təcrübəni bəyəndikdən sonra onun yayılması haqqında qərar qəbul edir. Bunun ardınca qabaqcıl təcrübənin təbliği mərhələsi başlanılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi və yayılması yaradıcı proses olub, onun nə səviyyədə öyrənilməsindən çox asılıdır. Öyrənilmə isə təcrübənin təbliği formalarından səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Məktəbdaxili qabaqcıl pedaqoji təcrübəni yaymaq məqsədi ilə aşağıdakı formalardan istifadə edilməsini məsləhət bilirik:

1. Təcrübə sahibinin (müəllim, tərbiyəçi, sinif rəhbəri və s.) öz iş təcrübəsi haqqında kollektiv qarşısında çıxışı;
2. Qabaqcıl pedaqoji təcrübə haqqında məktəb rəhbərlərinin məlumatlarının dinlənilməsi;
3. Yayılmağa layiq görülmüş təcrübə haqqında referatlar hazırlanması, onların müzakirəsinin təşkili;
4. Qabaqcıl təcrübəni göstərən sərginin təşkili (stend, albom, əyani

vəsaitlər, təcrübəsi öyrənilənlərin fotosəkilləri, onların işlərini əks etdirən əlyazmalarının nümayiş etdirilməsi);

5. Açıq dərslərdə və tədbirlərdə kollektiv üzvlərinin fəal iştirakının təmin edilməsi;

6. Divar qəzeti və bülletenlərin imkanlarından istifadə edilməsi;

7. Əlyazması hüququnda məcmuələr buraxılması;

8. “Pedaqoji oxu”, elmi-praktik konfranslar təşkil olunması;

9. Pedaqoji şura və istehsalat müşavirəsi tribunalarından istifadə edilməsi.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və təbliğində son məqsəd onu məktəb təcrübəsində tətbiq etmək, nəticə etibarilə təlim və tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bu isə qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılması işinin asan, həm də ən məsul mərhələsidir. Həmin mərhələnin müvəffəqiyyəti təcrübəni həyata keçirənlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərindən xeyli dərəcədə asılıdır. Tətbiqin səviyyəsindən asılı olaraq qabaqcıl təcrübə bir qrup müəllim və tərbiyəçinin fəaliyyətində təlim və tərbiyə işi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verən əsas stimül rolunu oynaya bildiyi halda, digər qrup müəllim və tərbiyəçinin fəaliyyətində nisbətən solğun görünə bilər. Lakin, bununla belə o, həmin müəllim və tərbiyəçinin işində öz müsbət təsirini göstərməlidir. Tətbiq yaradıcı prosesdir. Bu prosesdə qabaqcıl təcrübə hər bir müəllimin və tərbiyəçinin müstəqilliyi və təşəbbüsü ilə birləşdirilməlidir. Buna görə məktəbdə qabaqcıl təcrübəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və ya yayılması pedaqoji kollektivdə aparılan metodik işin ən vacib növlərindən biri kimi məktəb rəhbərlərinin diqqətindən kənar qalmamalı, onları daim düşündürməlidir.

Məktəbin müasir inkişaf mərhələsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılması günün aktual problemlərindəndir. Onun düzgün həllində geniş pedaqoji ictimaiyyətin yaxından iştirak etməsi vacibdir. Burada məktəb və təhsil orqanları ilə yanaşı elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə institutlarının üzərinə də məsul vəzifələr düşür. Onlar təlim və tərbiyə işinə fayda verə biləcək hər bir təşəbbüsü – qabaqcıl təcrübəni vaxtında araşdırmalı, onun geniş yayılması üçün imkanlardan istifadə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Kazımov N., Həşimov Ə.* Pedaqogika. Bakı: Maarif, Bakı, 1996, 414 s.
2. *Kazımov N.* Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çəşoğlu, Bakı, 2000, 448 s.
3. *Quliyev T.Ə.* İdarəetmənin əsasları. Bakı, 1993, 329 s.
4. *Muradxanov M. və b.* Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Azərənəşr, 1964, 504 s.
5. *Rəsulov S., Əzizov R.* Təhsilin idarəetməsinin nəzəri və praktik məsələləri.

Bakı, 2012, 221 s.

6. *Şukina Q. və b.* Məktəb pedaqogikası. Bakı: Maarif, 1982, 404 s.
7. *Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A.* Pedaqogika. Bakı: Maarif, 2007, 380 s.
8. Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı haqqında sənədlər və materiallar toplusu. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, 124 s.

UOT 37

E.N.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elnare_mammadova@yahoo.com

AKADEMIK MEHDİ MEHDİZADƏ VƏ “AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ”NDƏ PEDAQOJİ İDEYALAR VƏ TƏHSİL QURUCULUĞU MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: pedaqogika, pedaqoji fikir, aktual, metodika, tədris prosesi, ümumtəhsil məktəbləri, idarəetmə, təhsil sistemi, təlim, formalaşma

Məqalədə akademik M.Mehdizadənin pedaqoji irsindən, onun pedaqoji aləmdə tutduğu mövqedən və təhsil təşkilatçılarından biri olduğu vurğulanır. Alimin “Azərbaycan məktəbi”nin səhifələrində dərc etdiyi məqalələr təhlil olunur və onların pedaqoji fikir tariximizdəki yeri müəyyənləşdirilir. Həmçinin məqalədə M.Mehdizadənin təhsil quruculuğu sahəsində göstərdiyi müstəsna xidmətlərdən, onun “Azərbaycan məktəbi”nin nəşrinə və daha məzmunlu çıxmasına diqqət və qayğısından bəhs edilir.

Э.Н.Мамедова

АКАДЕМИК МЕХТИ МЕХТИЗАДЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ И ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ЖУРНАЛЕ “АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ”

Ключевые слова: педагогика, педагогический мысль, актуальный, методика, учебный процесс, общеобразовательные школы, управление, система образования, обучение, формирование

В статье рассматривается академическое и педагогическое наследие академика М.Мехтизаде, а также его позиция в педагогическом мире, как одного из организаторов образования. Анализируются статьи ученого, опубликованные на страницах журнала “Азербайджан мектеби”. Кроме этого выявляется значение и место данных статей в истории нашей педагогической мысли. Наряду с этим были отражены исключительные заслуги М.Мехтизаде, заключающиеся в проявлении большого внимания и заботы к изданию журнала “Азербайджан мектеби”.

E.N.Mammadova

ACADEMICIAN MEHDI MEHDIZADE, PEDAGOGICAL IDEAS AND ISSUES OF EDUCATION IN THE JOURNAL OF "AZERBAIJAN MEKTEBI"

Keywords: *pedagogy, pedagogical thought, actual, method, learning process, secondary schools, management, education system, training, formation*

The article examines the academic and pedagogical heritage of Academician M.Mehdizadeh, as well as his position in the pedagogical world as one of the organizers of education. The articles of the scientist published in the pages of the journal "Azerbaijan mektebi" are analyzed. In addition, the significance and place of these articles in the history of our pedagogical thought is revealed. At the same time, M.Mehdizade's exceptional merits were reflected, consisting in the display of great attention and concern for the publication of the journal "Azerbaijan Mektebi".

Görkəmli elm xadimi, təhsil təşkilatçısı, pedaqogika elmimizin ən fədakar simalarından biri olan akademik M.Mehdizadə Respublikamızda pedaqoji fikrin formalaşmasında gərgin əmək sərf etmiş, əsrin dördüdə birinə yaxın ölkəmizdə maarif işinə rəhbərlik etməklə Azərbaycan təhsilinin əsas mərhələlərində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Alim çoxcəhətli, ardıcıl, səmərəli və fədakar elmi fəaliyyəti ilə, sanballı əsərləri ilə Azərbaycan pedaqogikaşünaslıq elminə nadir töhfələr vermişdir.

Azərbaycanda təhsil və pedaqoji fikir tarixinin mahiyyətini təşkil edən təhsil quruculuğu məsələləri həmişə ən görkəmli pedaqoqları düşündürmüş və bu sahədəki tədqiqatlar öz ifadəsini ilk növbədə, pedaqoji mətbuatda tapmışdır. M.Mehdizadə "Azərbaycanda sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr" kitabında məktəblərin təşkili sahəsində görülən ilk tədbirlərdən başlamış məktəb quruculuğu işində qarşıda duran yeni, nəhəng vəzifələrin həllinə qədər olan yolu tədqiq və təhlil etmiş, araşdırmaların nəticəsi kimi "Azərbaycan məktəbi" jurnalında ümumtəhsil məktəblərinin inkişaf yolunun mühüm mərhələlərinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. Təhsil quruculuğu məsələləri onu bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüşdür. Bu məsələlərə pedaqoji fikrin formalaşmasının dayaq sütunları kimi yanaşan alim onun nəzəri və təşkilati problemlərinin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. Prof. Y.Talıbovun sözləri ilə desək, "XX əsrin böyük maarif korifeyi, canlı tarixi akademik M.Mehdizadə Azərbaycanda pedaqogika elminin bünövrə daşını qoyanlardan biri olmaqla, həm də elm sarayının ucalmasında fəhlə, bəna, mühəndis kimi tər tökmüşdür" (12).

M.Mehdizadə məhsuldar elmi fəaliyyətə malik olan geniş dünyagörüşlü alim kimi təlim-tərbiyə və idarəetmənin bütün istiqamətlərində, tədqiqində yüksək professionallıq nümayiş etdirmişdir. Azərbaycanda pedaqogika ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması, pedaqoji fikir sahəsində keçmiş SSRİ-

də müttəfiq respublikalar arasında əlaqələrin genişlənməsi, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, elmi-pedaqoji problemlərin tədqiqi, alınan nəticələrin çap olunması, bu mövzuda təşkil olunmuş sessiyalar, elmi-praktik konfranslar və b. tədbirlərin həyata keçirilməsində də onun xidmətləri danılmazdır. Bütün həyatı boyu pedaqogika elmi, təhsil sistemi, məktəb işi ilə, onun idarəetmə məsələləri ilə bağlı olan alim hələ gənc yaşlarından bu sahəyə bağlanaraq, Akademiyanın Azərbaycan filialı nəzdindəki aspiranturasının pedaqogika üzrə ilk məzunlarından biri olmuşdur.

Gənc M.Mehdizadə öz seçimini etdikdən sonra elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə az müddətdə aparıcı pedaqoqlar sırasında layiqli yerini tutmuşdur. Onun yaxından iştirakı və müəllifliyi ilə hazırlanmış iki hissədən ibarət “Pedaqogika” dərsliyi 1941, 1958-1959-cu illərdə nəşr edilmiş və uzun müddət yeganə dərs vəsaiti kimi istifadədə qalmışdır.

Akademik M.Mehdizadənin pedaqoji fikrimizin formalaşmasına güclü təsir göstərən “Azərbaycan sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr” (1958), “Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin yenidən qurulmasının bəzi məsələləri” (1961), “Azərbaycan xalq maarifi yeni yüksəlişdə” (1967), “Azərbaycanda xalq maarifinin sürətli inkişafı” (1980), “Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları” (1982) kimi monoqrafiyaları pedaqogika elmimizin qızıl fonduna daxildir. Böyük ictimai xadim, Rusiya Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi adlarını daşıyan alimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti “Azərbaycan məktəbi”nin yarıməsrlilik fəaliyyət dövrü ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycanda pedaqogika elminin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edən Mehdi Mehdizadə kultu 50 illik elmi-yaradıcılıq fəaliyyətində təhsil tarixinin nəzəri və əməli problemlərinin fundamental tədqiqatçısı kimi ad qazanmışdır. Onun tədqiqləri Azərbaycan pedaqoji elmini xeyli zənginləşdirmiş, alimin ölkəmizdə məktəb quruculuğu, xalq maarifinin təşkili, təhsilin məzmununun, təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi, tərbiyəvi işlərin səmərəliliyinin artırılması, xalq maarifinin idarə edilməsinin effektiv yollarının müəyyənəndirilməsi sahəsindəki araşdırmaları pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, təcrübəli pedaqoq özünün elmi-praktiki müşahidələrinin əməli tətbiqi ilə təlim-tərbiyə nəzəriyyəsinə yeni çalarlar gətirmişdir. Bu cəfəkeş alimin ömrünün son illərində tamamladığı “Məktəb və məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı”, “Azərbaycanda məktəb təhsilinin və pedaqogikanın inkişafı” adlı əsərləri də pedaqoji fikir tarixində önəmli yerlərdən birini tutur.

Pedaqoji aləmdə Mehdi Mehdizadə fenomeni 40-50-ci illərdən başlayaraq çox mətləblərə aydınlıq gətirmişdir. Onun Pedaqoji Elmlər Akademiyasının müşavirə və yığıncaqlarında, elmi şuralarda, Respublika elmi-praktik konfranslarında, təhsil işçilərinin müşavirələrində dərin məzmunlu

çıxışlarının elmiliyi, istiqamətvericiliyi həmişə diqqəti cəlb etmiş, “Azərbaycan məktəbi”, “Советская педагогика”, “Народное образование” və digər jurnallarda, toplularda dərc edilmiş məqalələri öz faydalılığı ilə seçilmişdir (6). Bu sanballı əsərlər alimin illərdən bəri apardığı ardıcıl axtarışların, qiymətli nəzəri ümumiləşdirmələrin, yetkin tədqiqatçılıq vərdişlərinin məhsulu idi. O, böyük məharətlə pedaqoji fikir nəzəriyyələrini praktika ilə sintez edə bilən mühüm elmi vəzifəni uğurla həyata keçirə bilmişdir.

Mehdi Mehdizadənin tədqiqatlarında, o cümlədən “Azərbaycan məktəbi”ndəki məqalələrində məktəb təhsili özünün canlı elmi təsvir və şərhini tapdığı kimi, tarixilik və müasirlik də onun elmi konsepsiyasında vəhdətdə çıxış etmişdir. Alimin Azərbaycan məktəb tarixinin araşdırılması sahəsində tədqiqatları sistemli xarakter daşımış, nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilə seçilmiş, gərgin axtarışları pedaqoji prosesin inkişaf meyilləri barədə nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun irihəcmli monoqrafiyaları ilə yanaşı, 100-dən artıq məqaləsi Azərbaycan pedaqogika elminin inkişafında sanballı yer tutur (12). Bu məqalələrin əksəriyyəti “Azərbaycan məktəbi”ndə dərc olunmuş və təhsil quruculuğunun ən aktual problemlərini əhatə etmişdir.

Ötən əsrin 30-cu illərində pedaqoji mətbuatda ara-sıra imzaları görünən alim sovet ordusu sıralarından tərxis ediləndən sonra pedaqoji fəaliyyətini genişləndirmiş, “Azərbaycan məktəbi” jurnalı ilə sıx əməkdaşlığa başlamış və bu əməkdaşlıq onun ömrünün sonunadək davam etmişdir. O, qısa fasilələrlə 1952-1984-cü illərdə “Azərbaycan məktəbi” jurnalının redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur.

M.Mehdizadənin “Azərbaycan məktəbi”ndəki yazıları mürəkkəb təlim-tərbiyə məsələlərinin həllində müəllimlərin köməyinə gəlmişdir. Onun elmi xisləti, dərin məntiqi və məktəb təcrübəsi ilə fərqlənən məqalələri oxucular tərəfindən yüksək dəyərləndirilirdi. Pedaqogika elminin ən zəruri məsələlərinə həsr olunan bu əsərlər elmi-pedaqoji tədqiqatlara öz fəaliyyətlərində əməli nəticələr çıxarmaqda kömək edirdi. M.Mehdizadə redaksiya heyətinin üzvü kimi jurnala daxil olan materialların elmi-nəzəri, pedaqoji cəhətdən yüksək səviyyədə nəşr olunmasında da köməyini əsirgəmir, elmi məsləhətçi kimi əməkdaşların peşə səviyyəsinin yüksəldilməsində, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsində böyük əzmlə çalışmışdır (8).

Mehdi Mehdizadə “Azərbaycan məktəbi” jurnalına həmişə pedaqoji bilikləri təbliğ edən, yayan bir arsenal kimi baxmışdır. Ona görə də pedaqogika elminin aktual problemləri üzrə ən dəyərli məqalələrini məhz bu jurnalda dərc etdirmişdir. O, təhsil quruculuğuna dair məqalələri ilə müasir pedaqogika elminin və məktəb praktikasının nailiyyətlərinə cavab verən fəal təlim metodlarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirmiş, öz elmi-praktik fəaliyyətində müəllimlərlə aparılan metodik işin yaxşılaşdırılmasına ayrıca fikir vermişdir.

Pedaqoji mətbuatın əhəmiyyətini düzgün başa düşən və onun təsiri ilə püxtələnən gənc pedaqoq – Mehdi müəllim sonralar tanınmış rəhbər və alim kimi pedaqoji mətbuatın, o cümlədən “Azərbaycan məktəbi”nin müasir tələblər səviyyəsində nəşrinə ciddi fikir vermiş və ona ardıcıl qayğı göstərmişdir. O, düşünürdü ki, pedaqoji mətbuat müəllimlərin peşəkarlığının artmasına təsir göstərdiyi kimi, pedaqoji mətbuatın tarixinin, onun pedaqoji fikrin inkişafı və təhsil quruculuğundakı rolunun düzgün qiymətləndirilməsinə, məktəbimizin və təhsilimizin gələcəyi üçün aydın proqnozlar əldə olunmasına da kömək edir. O, həqiqətən də, mətbuata münasibətində həmkarlarına, müasirlərinə əsl nümunə idi.

“Azərbaycan məktəbi” jurnalında tez-tez çıxış edən akademik Mehdi Mehdizadə təhsil naziri vəzifəsində işlədiyi illərdə Azərbaycanda elmi-pedaqoji, psixoloji fikir həqiqətən sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Bütün bunlar isə pedaqoji fikrin formalaşmasına təsirsiz qalmır, ölkədə Ə.Seyidov, M.Mehdizadə, M.Muradxanov kimi təcrübəli alimlərin yolunu davam etdirən alimlərin yetişməsinə imkan yaradırdı. M.Mehdizadənin gərgin əməyi nəticəsində müəllimlərin elmi-nəzəri səviyyəsinin, pedaqoji məharətinin yüksəldilməsi, sinifdən xaric və məkdəbdənkənar işlərin səviyyəsinin artırılması, məktəb, ailə, ictimaiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi “Azərbaycan məktəbi”ndə dərc olunan məqalələrin keyfiyyətinə də əsaslı təsir göstərmişdir.

Akademik M.Mehdizadə ali məktəbdə işlədiyi illərdə də jurnalla yaxından əlaqə saxlamış, onu ardıcıl izləmişdir. “Azərbaycan məktəbi”ndə baş məqalə kimi çap olunan “Pedaqoji elmimiz yeni və ciddi vəzifələr qarşısında” adlı redaksiya məqaləsində (1947, №1) pedaqoji mətbuatın üzərinə ciddi vəzifələr qoyulur, pedaqoqlarımızdan tərbiyə ocaqlarında tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün yollar axtarır tapmaları tələb olunurdu. Məqalədə deyilirdi: “Xüsusən, “Azərbaycan məktəbi” məcmuəsi müəllim kütləsinə daha artıq yaxınlaşmalı, qabaqcıl müəllimləri öz ətrafına toplamalı və məktəbə bilavasitə əməli yardım işini qüvvələndirməlidir”. Bu göstərişlərdən ilk nəticə çıxaranlardan biri kimi, pedaqoji elmlər namizədi M.Mehdizadə jurnalın səsinə səs verir və səriştəli alim kimi çox sanballı məqalələri ilə jurnalın nüfuzunun qaldırılmasına səbəb olan yazılarla çıxış edirdi.

M.Mehdizadənin 1948-1950-ci illərdə “Azərbaycan məktəbi”ndə məktəb təhsilinin ən aktual problemlərinə dair dalbadal dərc edilən silsilə məqalələri: “Tərbiyə haqqında” (1947, №3), “Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və tərbiyə” (1948, №1), “Şagirdlərin iki il bir sinifdə qalmasının tamamilə məhv edilməsi” (1949, №5), “İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda olan rus məktəblərinin rolu haqqında” (1951, №3), “Təlim-tərbiyə işinin siyasi-məfkurəvi və nəzəri səviyyəsini yüksəltmək uğrunda” (1950, №1) pedaqoji fikrimizin bir sıra məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd

edilməlidir ki, “Azərbaycan müəllimi” qəzeti redaksiyasının respublika müəllimlərinə, məktəb rəhbərlərinə və bütün maarif işçilərinə təlim-tərbiyə işinin siyasi-məfkurəvi səviyyəsini yüksəltmək sahəsində öz iş təcrübələrini ümumiləşdirib göndərmələrinə dair müraciətinə cavab verənlərdən yenə də birincisi M.Mehdizadə olmuşdur və bu müzakirədə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində “Təlim-tərbiyə işinin siyasi-məfkurəvi səviyyəsini daha da yüksəldək” adlı (12 avqust, 1949-cu il, №31) geniş bir məqalə ilə iştirak etmişdir. Məqalədə deyilirdi: “Müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənmək, ümumiləşdirmək pedaqoji mətbuatımızda ətraflı təcrübə mübadiləsi təşkil etmək, tədrisin siyasi-nəzəri səviyyəsini yüksəltmək sahəsində lazım olan ən zəruri tədbirlərdəndir, halbuki bu məsələ məktəblərimizdə hələ qənaətbəxş deyildir”. Məqalədə məktəb və təhsil sahəsində uğurlar, nailiyyətlər əsaslı şəkildə şərh edilir, qabaqcıl təcrübə və onun nəticələrinə dair elmi fikir və mülahizələr söylənirdi. Məqalənin rəğbətlə qarşılanmasını nəzərə alan “Azərbaycan məktəbi” onun bu məqaləsini “Təlim-tərbiyə işlərinin siyasi-məfkurəvi və nəzəri səviyyəsini yüksəltmək uğrunda” adı altında (“Azərbaycan məktəbi”, 1950, №3) dərc etmişdir. Bu illərdə artıq pedaqoji mətbuatda M.Mehdizadə imzası ən nüfuzlu müəllif imzası kimi məşhurlaşmışdı. Bütün bunlar Azərbaycanda pedaqoji fikrimizin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərirdi.

Yenə də dosent M.Mehdizadənin “Dərs haqqında” məqaləsində (yenə orada, 1948, №5) təlim işlərinin təşkili tarixinə nəzər salınır, dərsə verilən tələblər şərh edilir, dərsin yüksək keyfiyyətdə keçirilməsi şərtlərinə dair nümunələr gətirilir, evə tapşırıqların verilməsində uşaqların həddən artıq yüklənməsinə yol verilməməyə çağırılırdı. “Çalışmaların ümumi əsasları haqqında” adlı məqalədə isə (yenə orada, 1949, №1) bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsində çalışmaların rolundan bəhs edilir, sonra çalışmaların növləri göstərilir, bu istiqamətdə müəllimlərə kömək edən geniş və dəyərli izahatlar verilir və sonda tövsiyə edilirdi ki, müəllimlər adi çalışmalar sistemini yerinə yetirməklə bərabər, sərbəst çalışmalara da xüsusi diqqət yetirsinlər. “Şagirdlərin biliyini yoxlamaq və ona qiymət vermək” adlı məqalədə də (yenə orada, 1949, №2) müəllimlərə əməli kömək göstərmək məqsədi güdüldü. Burada “Biliyin yoxlanılmasında nə kimi əsas vəzifələr durur”, “Nə kimi yoxlama üsulları vardır”, “Evə verilən tapşırıqların icrasına necə yanaşılmalıdır”, “Şagirdin biliyinə düzgün qiymət verilmə şərtləri hansılardır”, “Rüblük və illik qiymətin təyini nə cür olmalıdır” suallarına cavab verilir və müəllimləri düşündürən məsələlər elmi-pedaqoji cəhətdən şərh edilirdi. Jurnalın hər bir nömrəsi, demək olar ki, Mehdi müəllimin məsləhət və tövsiyəsi ilə işıq üzü görürdü.

1974-1980-ci illərdə “Azərbaycan məktəbi” jurnalının baş redaktoru işləmiş pedaqoji elmlər doktoru, professor Əjdər Ağayev sonralar bu məsələyə

toxunaraq yazırdı: “Akademik M.Mehdizadənin elmi-pedaqoji irsində tarixi-pedaqoji tədqiqat istiqaməti ayrıca yer tutur. Qeyd etməliyik ki, onun istər namizədlik, istərsə də doktorluq işi pedaqogika tarixinin mühüm problemlərini əhatə edir. Onun bu yönümlü axtarırlarının nəticəsi olan məqalələri “Azərbaycan məktəbi” və digər mətbuat orqanlarında dərc edilərək pedaqoji ictimaiyyətə çatdırılırdı. Mehdi müəllimin məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair tədqiqatlarının xeyli qismi Moskvada rus dilində çap olunan fundamental elmi nəşrlərdə yer tutmuşdur. Bu məqalələr Azərbaycan pedaqoji fikrinin dünya oxucularına çatdırılmasına kömək etmişdir” (8).

M.Mehdizadə pedaqoji fikrin ən çətin problemi sayılan idarəetmə məsələlərinə ardıcıl fikir vermişdir. Onun “Maarif sisteminin elmi idarəetmə məsələləri” adlı məqaləsi “Советская педагогика” və “Azərbaycan məktəbi” jurnallarında dərc edilmişdir. O, idarəetmə metodlarını idarəetmənin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdi. O, çox məşhur bir deyəmi də burada xatırladırdı: “Hər bir skripkaçı özünü idarə etsə də, orkestrə dirijorluq etmək lazım gəlir”. O, burada normativ sənədlərlə idarəetmə metodları, təşkilati-inzibati idarəetmə metodları, idarəetmənin pedaqoji metodları və idarəetmənin sosioloji-psixoloji metodları üzərində ayrıca dayanır və bunlara geniş şərh verirdi (yənə orada, 1976, №11-12). Bu məqalə bütün keçmiş SSRİ-də rezonans doğurmuşdu. Məqalə müəllifinin fikrincə, “əsl rəhbər işçi özünün bir sıra psixoloji qabiliyyətləri ilə fərqlənir. Bu, ilk növbədə, qayğıkeşlik, müşahidəçilik, təşəbbüskarlıq, qətiyyət, müstəqillik, təmkinlilik kimi xas olan ümumi xarakterik əlamətlərdən ibarətdir. Həmin xarakter əlamətlərin hər birinin işçidə olması vacibdir”. Onun rəhbər işçiyə verdiyi bu tələblər indi də aktualdır və rəhbər təhsil işçiləri bu mənbələrə tez-tez müraciət etməlidirlər.

Alimin “Azərbaycan SSR məktəblərində təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları haqqında” məqaləsində də (yənə orada, 1975, №12) bu məsələlərə toxunulmuşdur.

Yənə də 8 il “Azərbaycan məktəbi”nin baş redaktoru olmuş Ə.Ağayevə əsaslanaraq qeyd etməyi lazım bilir ki, akademik M.Mehdizadənin göstərdiyi maraq və praktik kömək nəticəsində həmin illərdə “Azərbaycan məktəbi” və onun 8 əlavəsi çox yüksək səviyyədə buraxılırdı. Belə əlavə məcmuələrin nəşrinə İttifaq üzrə birinci Azərbaycanda başlanmışdı. Sonralar başqa respublikalar da bu yola əl atmışdılar. Mehdi müəllim Moskvaya SSRİ PEA-nın iclaslarına gedəndə orada görüşdüyü görkəmli alimlərə “Azərbaycan məktəbi”nə yazmaq üçün sifariş verirdi. Dünyada tanınan prof. M.Skatkinlə, Y.Lernerlə, M.Mahmudovla və başqa görkəmli pedaqoqlarla “Azərbaycan məktəbi”nin işgüzar əlaqəsi də beləcə yaranmışdı. Məhz bu əlaqələrin nəticəsi idi ki, yalnız 1973-cü ildə “Azərbaycan məktəbi” jurnalı səhifələrində N.K.Qonçarov, F.F.Korolyov, V.A.Suxomlinski, S.V.İvanov, P.N.Qruzdev, Y.Qolant kimi görkəmli sovet pedaqoqlarının müxtəlif problemlərə dair 60-dan

yuxarı məqaləsi çap olunmuşdu. Həmin illərdə Bakıya gələn görkəmli pedaqoq-alimlər, pedaqoji jurnalistlər məhz M.Mehdizadənin tövsiyəsi ilə mütləq "Azərbaycan məktəbi" redaksiyasına baş çəkər, yaradıcı heyətlə görüşərdilər. Professor İ.Maryenko, bəstəkar D.Kobalevski, musiqişünaslar B.Dimentman, V.Popov və başqaları ilə "Azərbaycan məktəbi"ndəki görüşlər indi də xoş təəssüratla xatırlanır. Bu əlaqələr nəticəsində Rusiyanın "Народное образование", "Физика в школе", "Русский язык в начальной школе", Ukraynanın "Радянская школа", Belarusun "Народная асвета", Başqırdistanın "Башкертостан икитивчиси" jurnalları ilə yaranmış yaradıcılıq əlaqələri nəticəsində həmin jurnallarda "Azərbaycan məktəbi"nin baş redaktoru Ə.Ağayevin məqalələri dərc olunmuşdur (8). Bu yolla "Azərbaycan məktəbi" Pribaltikada, Orta Asiyada, Güney Qafqazda, Rusiyanın özündə tanınılırdı. Bütün bunlar isə pedaqoji fikir sahəsində əlaqələrimizin genişlənməsinə və dərinləşməsinə səbəb olurdu. Bu ənənə davam edərək sonrakı illərdə baş redaktor Z.Əliyevanın məqalələri də Moskvada, Belorusda, Ukraynada, Türkmənistanda, Qazaxıstanda çap olunmuşdur.

"Azərbaycan məktəbi" jurnalının hər bir nömrəsinin ilk nüsxəsi M.Mehdizadəyə təqdim olunurdu. O, bunların oxunmasına vaxt tapır, yeri gəldikcə, öz iradlarını və tənqidi qeydlərini də bildirirdi. Onun zəmanəti ilə nazirliyin məsul işçilərinin bəziləri, əlbəttə, ən təcrübəliləri əlavə məcmuələrdə redaksiya heyətinin üzvü olurdular. Bununla da jurnalla mərkəzi aparatın əlaqəsi möhkəmlənir, jurnal müasir problemlərlə nəfəs alırdı, nüfuzu yerlərdə günü-gündən artırdı.

"Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları" kitabında M.Mehdizadə yazırdı: "Minnətdarlıq hissi ilə deməliyəm ki, qeyd olunduğu kimi, yerli pedaqoji mətbuatda, xüsusilə "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı və onun əlavələrində dərc olunan materiallardan – məqalələrdən kitabda çox istifadə edilmişdir. Son illərdə bunların mövzularının xeyli yaxşılaşdırılması sayəsində müasir pedaqoji problemlərə, xüsusilə didaktika və xüsusi metodikalara aid sanballı materiallar dərc etmələri ayrıca olaraq qeyd edilməlidir" (2, səh.13). Bütün bunlar isə gənc pedaqoqlar, tədqiqatçılar üçün ən faydalı tövsiyələrdir. O, həmçinin alimləri də, nazirliyin əməkdaşlarını da ən aktual məsələlər barədə məqalələr yazmağa sövq edirdi. Hətta hər kəsin mövzusunun adını da deyirdi. Onun belə məsləhətləri tez-tez olurdu. O, məqalə, kitab yazmağa işçinin inkişafı kimi baxırdı. Ona görə də kollegiyaların birində ən tanınmış pedaqoqa, hətta ehtiyatsızlıq edərək, sən "komsomoldan deyil, didaktikadan yazmalısən, buna daha çox ehtiyac var", - demişdi. O, jurnala təcrübəli pedaqoq-alimlərdən daha çox faydalanmasını tövsiyə edir və onlarla daima təmasda olmağı məsləhət görürdü.

Böyük alim “Azərbaycan məktəbi”nə nazirliyin tətbiq etmək istədiyi ideyaların yayıcısı, pedaqoji fikir təbliğatının tribunası kimi baxırdı. Ona görə də jurnalda rəhbər maarif işçilərinin tez-tez çıxış etmələrini məsləhət bilirdi. Bir dəfə “Azərbaycan məktəbi”nin növbəti nömrəsi gözdən keçirilərkən, o, müzakirənin gedişində üzünü idarə, şöbə müdirlərinə tutaraq “Niyə yazmırsınız? Mən sizin imzanızı görmürəm”, – demiş və sonra bir-bir ad çəkərək kadrlar şöbəsinin rəisinə bildirmişdir: “Sən də təzə işləyirsən, lakin kadr məsələsi mətbuata çıxarılmalıdır, indi kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsi ən aktual məsələlərdəndir, yerlərdəki maarif işçilərinə kömək etmək lazımdır”. O, sələfi Mirzə İbrahimov kimi, jurnalın daha geniş yayılması və oxunmasının vacibliyini bir daha xatırlatmışdır. Lakin elə həmin gün kadrlar şöbəsinin müdürünü yanına çağıraraq ona: “Sən təzə işləyirsən, hələ təcrübən azdır. Kadr məsələsi Mərkəzi Komitənin nomenklaturasındadır. Ona görə də sən kadrların tərbiyə olunmasından, müəllimlərin ixtisasartırma və təkmilləşdirilməsi işlərindən yaz. Kadrların seçilib yetişdirilməsindən isə, şöbənin kuratoru olan nazir müavini yazsın”, – demişdir. Mehdi müəllim öz kadrlarını tərbiyə edir və onların işlərini istiqamətləndirməyi özünə borc bilirmiş. O, bütün tapşırıqlarında pedaqoji taktları gözləyir, “Mehdi müəllim” olmasını bir an da unutmurmuş.

Göründüyü kimi, M.Mehdizadə Azərbaycan Respublikasının maarif naziri vəzifəsində işləyəndə jurnalda təhsil quruculuğu məsələlərinin işıqlandırılmasına daha ciddi nəzarət edir, bu sahədəki çətinliklərin aradan qaldırılmasına diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. O, jurnalın işini obyektiv qiymətləndirir və ona pedaqoji fikrimizin inkişaf daşıyıcısı kimi baxırdı. O, deyirdi: “Azərbaycan məktəbi” jurnalı respublikamızda məktəb təhsilinin tərəqqi yollarını işıqlandırmaqda çox böyük və mənalı fəaliyyət göstərmiş və göstərməkdədir”. Sonra davam edərək: “Mübaligəsiz deyə bilərik ki, respublikada məktəb təhsilinin elmi-pedaqoji, ideya-siyasi, təşkilati cəhətlər, təhsilimizin tərəqqi tarixi jurnalın səhifələrində əks olunmaqdadır. Jurnal məktəb və ümumiyyətlə, maarif haqqında qərarları müəllimlərə, maarif işçilərinə çatdırmaqda, bu qərarların həyata keçirilməsi yollarının işıqlandırılmasında, hamılıqla ibtidai icbari təhsildən başlamış, hamılıqla orta təhsilin həyata keçirilməsində də lazım olan problemlərin şərhində, məktəblərimizin müxtəlif tərəqqi mərhələlərində təlim-tərbiyə işlərinin məzmunca yeniləşdirilib təkmilləşdirilməsində, yeni proqram və dərslər kitablarının, yeni təlim-tərbiyə forma və üsullarının şərhində qabaqcıl pedaqoji təcrübənin yayılmasında, müəllim hazırlığında və təkmilləşdirilməsində və s. əlindən gələni əsirgəməmişdir”. O, tez-tez Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunun alimləri ilə görüşür, pedaqoji fikrin aktual problemlərinin işlənməsinə dair məsləhət və tövsiyələrini verirdi. ETPEİ-nin əməkdaşlarından N.Kazımov, Ə.Ağayev, Y.Kərimov, B.Əhmədov, Z.Qaralov, Ə.Əfəndizadə,

Ə.Həşimov, Ş.Mikayılov, V.Xəlilov və başqalarını tez-tez yanına dəvət edər, onları dinləyir və hər kəslə ayrıca pedaqoji və metodiki mövzularda söhbətlər aparırdı.

Elmi-pedaqoji axtarışlarında və fəaliyyətində təhsil quruculuğu və pedaqoji fikrin formalaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən M.Mehdizadə bu istiqamətdə onun fikirləri ilə razılaşan ən layiqli və tanınmış ziyalıların “Azərbaycan məktəbi” jurnalının ətrafına toplanmasından fəxrlə danışırdı: “Jurnalın ən böyük nailiyyətlərindən birini onda axtarmaq lazımdır ki, onun ətrafına respublikanın qabaqcıl müəllimləri, pedaqogika və psixologiya sahəsində çalışan görkəmli alimlər toplanıb jurnalın işində böyük fəallıqla iştirak edir, həm jurnalın məzmununu yaxşılaşdırır, həm də bu prosesdə özləri inkişaf edirdilər və edirlər. Qeyd etməliyəm ki, jurnalın işində respublikanın məşhur yazıçıları mərhum Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman, görkəmli alimlərdən mərhum professor Komarovski, dosent Əşrəf Hacıyev, professor Rzabəyli, professor Feyzulla Qasımzadə fəal iştirak etmişlər”.

Akademik M.Mehdizadə haqqında yazılmış xatirələrdə onun pedaqoji fikrimizin inkişafı problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılara göstərilən qayğıdan ürək dolusu bəhs edilmişdir. Akademik H.Əhmədov “Sovetskaya pedaqogika” jurnalında (1983, №12) görkəmli alimin anadan olmasının 80, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 60 illiyi münasibətlə dərc etdirdiyi məqaləsində isə bu məsələlər o zamankı ittifaq oxucularına çatdırılmışdır. Prof.N.Kazımov, Y.Talıbov, Z.Qaralov, Ə.Ağayev, B.Əhmədov, F.Rüstəmov, Y.Kərimov, B.Xəlilov və b. pedaqoqlarımız da onun pedaqoji fikrimizin inkişafında roluna dair çox dəyərli fikirlər söyləmiş, onun pedaqoji mətbuata qayğı və münasibətindən söhbət açmışlar.

Milli-mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirən alim Şərq pedaqogikasına tez-tez müraciət edərdi. Prof.Y.Kərimov yazır: “Bir dəfə Moskvada Pedaqoji Elmlər Akademiyasının geniş iclasında Mehdi müəllim Şərq pedaqogikasında tərbiyə problemləri üzərində dayandı. O, Zərdüştədən üzü bəri Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərqlin pedaqoji fikrindən tutarlı misallar gətirdi. Akademiyada isə bütün tədqiqatların Qərblə bağlı olduğunu qeyd etdi. Mehdi müəllimin çıxışına hamı heyrətlə qulaq asırdı. Sonra çıxış edən akademik Əziz İzmayılov da (Qırğızıstan – E.M.) Mehdi müəllimin ideyalarını təsdiq edən və genişləndirən faktlarla dinləyicilərə müsbət təsir göstərdi” (14).

Akademik Ə.E.İzmayılov (Qırğızıstanın) “Azərbaycan məktəbi”ndəki “Alimin yubileyi” adlı məqalədə (1983, №4) yazırdı: “M.Mehdizadə öz sanballı əsərlərində Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı” kimi mühüm məsələni unutmur. Bu mövzu üzərində əvvəllər Ə.Seyidov, M.Muradxanov, Ə.Həşimov və digər müəlliflərin işləməsinə baxmayaraq M.Mehdizadə bu sahədə görülən və qarşıda duran işlərə ümumi qiymət verməyə nail olmuşdu”.

Pedaqoji mətbuatda, xüsusən “Azərbaycan məktəbi” jurnalında dərc etdiriyi məqalələr də alimin pedaqoji fikrimizin, məktəb və təhsil tariximizin inkişaf yollarını təhlil edir və onu yeni zirvələrə istiqamətləndirirdi. Bu məqalələr faktoloji dolğunluğu ilə fərqlənir, alimin yeni ideyalarının faydalılığı ilə pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirirdi.

“Azərbaycanda xalq maarifinin sürətli inkişafı” kitabının X fəslini M.Mehdizadə “Azərbaycan SSR-də pedaqoji fikrin inkişafı” adlandırmışdır. O, burada pedaqoji fikrin inkişafı yolları və imkanlarından danışanda mətbuatı da xatırlamışdı. O, yazırdı: “Respublikada dövrü mətbuat – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, məktəb fənləri üzrə metodik məcmuələr: “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, “Azərbaycan məktəblərində rus dili və ədəbiyyatı tədrisi”, “Tarix, ictimaiyyət və coğrafiya tədrisi”. “Fizika və riyaziyyat tədrisi”, “Biologiya və kimya tədrisi” və s. yaradıldı və inkişaf etdi” (s.182-183).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Mehdizadə təqaüddə olanda da jurnalla əlaqəni kəsməmişdir. 1983-cü ildə “Azərbaycan məktəbi” “Formalizmlə mübarizə günün başlıca vəzifəsidir” mövzusunda müzakirə açanda, o, “Formalizmə qarşı mübarizəni gücləndirmək yolları haqqında” geniş bir məqalə ilə jurnalda (1983, №9) çıxış etmişdir. Bu məqalədən sonra təkliflərə yenidən baxılması məsələsi komissiya səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Görkəmli pedaqoqlar onu “pedaqogika elminin korifeylərindən biri, maarif quruculuğunun görkəmli təşkilatçısı” kimi (akad. M.A.Prokofyev) tanımış, onun “pedaqogika elminin, pedaqoq alimlərin inkişafında, formalaşmasında böyük zəhməti, mühüm rolu” olduğunu (akad.M.İ. Kondakov) dönə-dönə qeyd etmişlər.

Akademik M.Mehdizadənin ömür yoluna, geniş pedaqoji fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə aydın görünür ki, o, “həmişə səmərəli nəticə verən işlər görmüşdür” (Z.Qaralov).

XX əsrin maarif korifeyləri sırasında layiqli yet tutan akad. M.Mehdizadə öz sanballı əsərləri ilə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində böyük bir məktəb yaratmış, Azərbaycanda təhsil quruculuğu işinə əvəzsiz töhfələr vermiş və “Azərbaycan məktəbi” jurnalının təhsil tariximizdə layiqli yer tutmasına qayğı göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Mehdizadə M.* Azərbaycan sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı: Azərneşr, 1958
2. *Mehdizadə M.* Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, Maarif, 1982
3. *Mehdizadə M.* Azərbaycan məktəbi yenidənquruculuq yollarında. Bakı: Azərneşr, 1960

4. Muradxanov M. Yeni tədris kitabları haqqında // Müəllimə kömək, 1932, № 6-7
5. Mehdizadə M. Tərbiyə, təhsil və təlimin tarixi inkişafı // Azərbaycan məktəbi, 1974, № 2
6. Akademik Mehdi Mehdizadə ömrünün işığı. Bakı, 2012
7. Akademik Mehdi Mehdizadə. Bibliografiya. Bakı, 1992
8. Ağayev Ə. Görkəmli alim, pedaqoq, ictimai xadim M.Mehdizadə. Bibliografiya. Bakı, 1998
9. Ağayev Ə. Onun kollegiya iclası bir universitet dərsi idi. Akademik Mehdi Mehdizadə ömrünün işığı. Bakı, 2012
10. Əhmədov H., Əlizadə Ə. Dəyərli tədqiqat əsəri (M.Mehdizadənin "Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları" kitabı haqqında) // Azərbaycan məktəbi, 1983, №5
11. Kazımov N. Azərbaycanda sovet pedaqoji elminin inkişafı // Azərbaycan məktəbi, 1972, №3
12. Rüstəmov F. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016
13. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. II c., Bakı: Təhsil, 2012
14. Kərimov Y. Elmi tədqiqatların böyük təşkilatçısı, qayğıkeş insan. "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 2003, 14-20 fevral
15. İzmaylov Ə. Alimin yubileyi // Azərbaycan məktəbi, 1983, №4

UOT 159.9

M.İ.Məmmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehriban_ismayilova_1962@mail.ru*

MÜASİR DƏRSDƏ MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMA SƏVİYYƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: müəllim-şagird münasibətləri, müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji ustalıq, yeni təlim texnologiyaları, şagird şəxsiyyəti

Məqalədə müasir təhsil sistemində müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasından bəhs olunur. Məqalədə müəllif tərəfindən müəllim-şagird münasibətlərinə müsbət təsir edən psixoloji amillərə diqqətin yetirilməsi vacib və zəruri hesab olunur. Müəllif pedaqoji fəaliyyəti düzgün qurmaq üçün müəllimlik işinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı vacib hesab edir və onun psixoloji xüsusiyyətlərinin ardıcılıqla izahını verir. Habelə elmi məqalədə qeyd edilir ki, dərs prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris etdiyi fənlərin sevdirməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllifin gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, yaradıcılıq müəllimdən bütöv pedaqoji prosesi müşahidə və təhlil etməyi, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almağı, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməyi nəzərdə tutur.

M.И.Мамедова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ-УЧЕНИКА В СОВРЕМЕННОМ УРОКЕ

Ключевые слова: отношения между учителями-учениками, личность преподавателя, педагогическое мастерство, новые технологии обучения, личность ученика

В статье рассказывается о формировании личности учителя в современной системе образования. В статье автор считает важным и необходимым обращение внимания к психологическим факторам, положительно влияющих к отношениям учителя-ученика. Автор считает важным учитывать особенности работы учителя, чтобы правильно построить педагогическую деятельность и в последовательности дает ее психологические особенности. Также в статье автор по праву отмечает, что правильное строение отношений учителя-ученика в учебном процессе имеет огромное значение в повышении интереса к учебе у учащихся, любви к преподаваемым предметам.

Вывод, к которому пришел автор, состоит в том, что творчество требует от учителя наблюдать и анализировать целый педагогический процесс, учитывать его закономерности, определить пути оптимального решения педагогических проблем.

M.İ. Mammadova

THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF LEVEL OF FORMATION THE TEACHER-STUDENT RELATIONSHIP IN MODERN LESSON

Keywords: *relationship between teacher and student, teacher personality, pedagogical skills, new training technology, student personality*

The scientific article discusses the formation of teacher personality in the modern education system. The author considers that it is important and necessary to pay attention to the psychological factors that have a positive impact on teacher-student relationships. The author considers it important to take into account the peculiarities of the teaching work to ensure that the pedagogical activity is properly structured, and explain its psychological features consistently. Also in the scientific article the author rightly points out that, the proper organization of teacher-student relationships in the lesson process is crucial in increasing students' interest in education, and encouraging their funds.

The author's conclusion is that the creative teacher is expected to observe and analyze the whole pedagogical process, take into account its legality, and determine the ways of optimal solution of pedagogical problems.

Mükəmməl təhsil sisteminə malik olmaq dövlətin gələcəyi və müstəqilliyinin mühüm şərtidir. Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədi təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etməklə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir. Təlimdə keyfiyyətin əldə olunması üçün psixoloji xüsusiyyətləri dərindən bilmək vacibdir. Müəllim bütün hallarda, xüsusən "müəllim-şagird" münasibətlərinin qurulmasında pedaqoji nəzakəti, onun davranışına verilən etik tələbləri gözləməli, şagirdlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət bəsləməli, onlara münasibətdə ədəblə davranmalıdır.

Təhsil islahatlarının tələblərinin yerinə yetirilməsində, ilk növbədə, müəllim özü dəyişməli, təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərsliklərdən, fənn kurikulumunun tələblərindən irəli gələn dəyişiklikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır [6].

Yeni metodlardan istifadə zamanı müəllim şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına nail ola bilər. Dərs prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması, şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris etdiyi fənlərin sevdirməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sistemi dünyada yarandığı vaxtdan müəllim-şagird münasibətləri də mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu münasibətlər formalaşmış, yeni mahiyyət kəsb etmişdir. Artıq elə bir dövrə gəlib çatmışıq ki, müəllim-şagird münasibətlərində subyekt-subyekt münasibətləri tələb olunur.

Müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmət olmalıdır, müəllim şagirdə sevgi, məhəbbətlə və eyni zamanda ciddi yanaşmalıdır. Müəllim şagirdi bir şəxsiyyət kimi görməli, onun mənliliyinə, şəxsiyyətinə toxunan söz deməməlidir. Nə qədər sözbəxmayan, nadinc şagird olsa belə, müəllim özünün pedaqoji metodlarından istifadə edib, xoş, isti münasibət yaratmalıdır. Müəllim və şagird arasında problemlər adətən, sinifdən-sinfə keçdiyi zaman və onların yaş dövrləri ilə əlaqədar olaraq baş verir. Məsələn, 4-cü sinifdən 5-ci sinfə keçəndə yeni müəllimlərlə tanışlıq zamanı şagirdlərin psixologiyasında müəyyən dəyişikliklər olur. Əvvəllər bir müəllimlə işləyən, ona öyrəşən şagirdlər, 5-ci sinifdə bir neçə müəllimin qarşısında otururlar. Yeni müəllimlərlə tanışlıq onların özünəməxsus xarakterlərinin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, ibtidai sinfi yenidən bitirmiş şagirdlər arasında çətinlik yaranır. Bu sahədə onlara yeni təyin olunmuş sinif rəhbəri və məktəbin psixoloqu kömək etməlidir [2].

Düzgün qurulmuş müəllim-şagird münasibətləri şagirdlərin təlim marağının artmasında mühüm vasitədir. Qarşılıqlı ünsiyyət şagirdlərin fəallığını artırır, kollektiv şəkildə işləməyə istiqamət verir. Müəllimdə bu tip keyfiyyətlərin olmaması təhsil sistemində şagird-müəllim problemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Daha vacib məqamlardan biri müəllimlərin öz peşələrinə bağlılığı, müəllimlik keyfiyyətləridir.

Müəllim öz ixtisasını dərindən bilməklə, pedaqoji, psixoloji, metodik hazırlığa malik olmaqla yanaşı, peşəsinin vurğunu olmalı, onu sevməli, uşaqlara qayğı ilə yanaşmalı, onları başa düşməli, hər birinə fərdi yanaşmağı bacarmalı, problemlərini, qaygılarını öyrənməli, münasibətləri əməkdaşlıq səviyyəsində qurmalı, davranışı, geyimi, yerışı, duruşu ilə nümunə olmalıdır [3, s.212].

Müasir dövrdə pedaqoji prosesə yanaşmada əsas paradigmalardan dəyişdiyindən müəllim-şagird münasibətləri də buna uyğunlaşdırılmalıdır. Şagirdin obyektədən subyektə doğru inkişafı, ona şəxsiyyət kimi yanaşılmasını, bütün təlim prosesinin şagirdin maraqları, qabiliyyəti üzərində qurulmasını, onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Bu gün müəllim qarşısında dərstdə susan, yalnız sual verdikdə cavab verən, heç bir təşəbbüskarlıq göstərməyən dənənki şagirdədən tamamilə fərqli bir insan dayanmışdır. İndi şagird müəllimlə əməkdaşlıq edir, öz fikir və mülahizələrini sərbəst bildirir, rəy söyləyir, fərqli yanaşma nümayiş etdirə bilir, hətta müəyyən məsələlərdə müəllimlə razılaşmaya da bilir [6]. Müəllim savadlı, müasir dünyagörüşünə malik, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq vətəndaşların yetişdirilməsi işinə bütün imkan və bacarığını sərf etməlidir. Nahaq yerə demirlər ki, hər öyrədən müəllim deyil, o kəs müəllimdir ki, ondan öyrənirlər, onun yanına sevə-sevə öyrənməyə gedirlər. Həm də o müəllim yaxşı öyrədə bilər ki, onu yaxşı öyrədiblər. Elə müəllimlərə ehtiyac var ki, onlar hər bir

şagirdin qəlbində elm, bilik, savad məşəli yandırmaqla yanaşı, vətənə, torpağa, millətə sevgi hissələri ilə alışıb-yanan, onu düşmən tapdağından azad etməyə, qorumağa hazır və qadir olan vətənpərvər şəxsiyyətlər yetişdirə bilsin [4].

Hər hansı bir peşə sahibi səhv edə bilər və onun səhvindən ziyan çəkənlər də olar, lakin bu səhvi aradan qaldırmaq olar. Amma müəllimin səhvi çoxlu sayda insanların həyatını və gələcəyini təhlükədə qoyar. Bu mənada, nüfuz və hörmətin qazanılması, hər şeydən əvvəl müəllimin özündən asılıdır. Müəllim-şagird münasibətlərinə müsbət təsir edən amillərə də diqqət yetirilməsi vacib hesab olunur:

1. İlk növbədə, müəllim öz peşəkar fəaliyyəti, qüsursuz davranışı, düzgün münasibəti, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə fərqlənməlidir. Bu, müəllimin daxili aləmindən gələn bir təşəbbüs olmalıdır.

2. Müəllim öz ixtisasını dərindən bilməlidir, şagirdlərinin nəzərində ucalığını qoruyub saxlamalıdır.

3. Müəllimin sosial müdafiəsi təmin edilməli, onun üçün layiqli yaşayış şəraiti yaradılmalıdır ki, ailəsi və cəmiyyət qarşısında qürurunu sındırmasın.

4. Müəllimin status müəyyənləşdirilməlidir. Status müəllimin cəmiyyət tərəfindən adekvat qəbul edilməsinə zəmin yarada bilər.

5. Məktəblər müəllim adını doğrultmayan, bu yüksək ada ləkə gətirən təsadüfi müəllimlərdən təmizlənməlidir. Bunun üçün qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməlidir.

6. Müəllim peşəsinə qəbul prosesində ciddi seçim aparılmalıdır. Yalnız bu peşənin ağırlıqlarını çiyənlərində daşıya biləcək, müəllimlik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirəcək şəxslərin müəllim kimi yetişməsinə imkan yaradılmalıdır.

7. Məktəblərdə işləyən müəllimlərin fəaliyyəti müntəzəm olaraq qiymətləndirilməlidir, şagirdlər, valideynlər arasında rəy sorğuları keçirilməlidir.

Müəllim cəmiyyətdə çox böyük rol oynayır. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəsle verir. Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi günəşə, bağbana, mühəndisə bənzətmişlər. Çünki o, günəş kimi gənc qəlbi və ağılı işıqlandırır, uşaqlara bağban qayğısı göstərir, mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır. Pedaqoji fəaliyyəti düzgün qurmaq üçün müəllimlik işinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

a) müəllimlik şərəfli işdir, çünki o, öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir;

b) müəllimlik məsuliyyətli işdir, çünki o, ən qiymətli kapital olan insanla işləyir, bu işdə isə səhvə yol vermək olmaz;

c) müəllimlik çətin və mürəkkəb işdir, çünki müəllimin fəaliyyət obyektini olan insan özü mürəkkəb və dəyişkən, pedaqoji proses isə çoxcəhətli və çətindir;

ç) müəllimlik yaradıcı işdir, çünki o, hazır göstərişlərlə, reseptlərlə işləyə bilməz [2].

Yaradıcılıq müəllimdən bütöv pedaqoji prosesi müşahidə və təhlil etməyi, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almağı, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Yaradıcılıq müəllimə nikbinlik, sevinc bəxş edir. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin şəxsiyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Başqa peşə sahiblərindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti onun işinə – pedaqoji prosesə bilavasitə təsir göstərir. Müəllim ilk növbədə, öz şəxsiyyəti ilə tərbiyə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası*. Bakı, 2013

2. *Əlizadə Ə.Ə. Məktəbə psixoloji xidmət: problemlər, düşüncələr //Azərbaycan məktəbi*, 1993, №3

3. *Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*. Bakı, 2003

4. *Mehrəbov A. Şəxsiyyətyönümlü təhsil standartlarının hazırlanma texnologiyası // Azərbaycan məktəbi*, Bakı, 2005, № 4

5. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı, 2009

6. *Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)*. Bakı, 2010

UOT 159.9

S.Ə.Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
mehriban_ismayilova_1962@mail.ru

ÜNSİYYƏT EMOSİONAL SFERANIN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Açar sözlər: ünsiyyət, emosional sfera, ünsiyyət çatışmazlığı, deprivasiya, intimlilik, ekspressiv reaksiyalar

Məqalədə müəllif tərəfindən ünsiyyətin insanda təfəkkürün fərdi xüsusiyyətlərini və şəxsiyyətin emosional sferasını formalaşdırdığı qeyd edilir. Ünsiyyət çatışmazlığı ailədə uşaqlara kifayət qədər diqqətin ayrılmaması, habelə valideynlərin məşğul olmaları nəticəsində baş verir. Məqalədə ünsiyyət emosional sferanın inkişaf faktoru kimi xarakterizə olunur. Qeyd edilir ki, şəxsiyyətin emosional sferasının inkişafı ünsiyyətçilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Odur ki, stenik emosiyalar ünsiyyət konformluluğunun təsiri ilə formalaşır. Şəxsiyyətin emosional sferasının inkişafı mürəkkəb və dinamik bir proses olub şəxsiyyətin koqnitiv və davranış sahəsinə aid edilir.

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, emosional reaksiyaların səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, fərd üçün ünsiyyətin nəticələri arasındakı qeyri münasibliyin səbəblərini başa düşmək bir o qədər asan olar. Bu ona emosional reaksiyalarını azaltmağa və gələcəkdə sosial davranışını korreksiya etməyə imkan vermiş olar.

C.A.Маммадова

ОБЩЕНИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ

Ключевые слова: общение, эмоциональная сфера, дефицит общения, депривация, интимность, экспрессивные реакции

В статье отмечается, что общение формирует у человека индивидуальные особенности мышления и эмоциональную сферу личности. Недостаточность общения в семье происходит в результате неуделения достаточного внимания к детям, а также незанятия ими родителей. В статье общение характеризуется как фактор развития эмоциональной сферы. Автором отмечается, что развитие эмоциональной сферы личности определяется уровнем общительности. Поэтому сценические эмоции формируются под влиянием конформности общения. Развитие эмоциональной сферы личности является сложным и динамическим процессом и относится к сфере когнитивного поведения.

Автор приходит к такому выводу, что чем выше уровень эмоциональных реакций, тем легче для индивида понять причины непропорциональности между последствиями общения. Это позволяет ему уменьшить эмоциональные реакции и корректировать социальное поведение в будущем.

S.A.Mammadova

COMMUNICATION AS THE DEVELOPMENT FACTOR OF EMOTIONAL SPHERE

Keywords: *communication, emotional sphere, communication shortage, deprivation, intimacy, expression reactions*

In the scientific article, the author rightly points out that communication forms the individual characteristics of thinking in people and the emotional sphere of personality. Communication shortage is the result of lack of attention to children in the family, as well as the parents' employment. Communication in scientific writing is characterized as the factor of development of the emotional sphere. The author correctly notes that the development of the emotional sphere of personality is determined by the level of communication. Thus, stenotic emotions are shaped by the effect of communication conformation. The development of emotional spheres of personality is a complicated and dynamic process and relates to cognitive and behavioral attributes of personality.

The author concludes that the higher the level of emotional reactions, the easier it will be to understand the causes of the impossibility among communication results for the individual. This will allow it to reduce emotional reactions and correct its social behavior in the future.

Ünsiyyət hər bir şəxsiyyətin funksionallaşması və formalaşması üçün zəruridir. Ünsiyyət şəxsiyyətin emosional sferasının inkişafına xidmət edir. Ünsiyyət insanlar arasında əlaqələrin qurulması və inkişafı prosesi olub özünə informasiya mübadiləsini daxil edir. Ünsiyyət prosesində şəxsiyyətin emosional sferasının inkişafı tərəfimizdən ünsiyyətin müxtəlif tərəflərinin təsiri nöqtəyindən nəzərdən öyrənilmişdir. Bir sözlə, ünsiyyət şəxsiyyətin emosional-hissi sferasının inkişaf amilidir. İlk növbədə, şəxsiyyətin emosional sferasının formalaşmasında daha effektiv mərhələ ananın uşaqla birbaşa ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət uşağın fərdi inkişafına öz təsirini göstərir. Körpəlik yaş dövründə ana ilə normal emosional ünsiyyətdən məhrum olan uşaqların inkişafında ləngimələr və anomaliyalar özünü təzahür etdirir.

Məlumdur ki, uzun müddət ərzində digər insanlarla fiziki əlaqələrdən məhrum olanların inkişafında geriləmələr aydın müşahidə olunur. İnsan üçün normal emosional əlaqələrin olmaması qaçılmazdır. Apardığımız psixoloji müşahidələr sensor deprivasiyanın mövcudluğunu və bununla bağlı insanlarla zəruri olaraq fiziki, kommunikativ əlaqələrin yaradılması fikirlərini təsdiq edir. Bu fenomen sensor deprivasiya şəraitində yetkin insanlarda müşahidə edilə bilər. Psixoloqların qənaətinə görə, uşağın əsas psixi tələbatlarının onu qaneedicici səviyyədə ödənilməməsi nəticəsində sensor deprivasiya halı yarana bilər. Alim Lyunsun fikrincə, deprivasiya zamanı uşağın bioloji tələbatları yaxşı ödənilmədiyi halda onun valideyn məhəbbətinə tələbatı ödənilməmiş qalır. Sensor

deprivasiya qısamüddətli psixoza gətirib çıxara bilər ki, onun əsas səbəbi müddətli psixi pozulmalardır. Sosial və sensor deprivasiyalar insanlara o dərəcədə ziyanlı təsir göstərir ki, onlar uzun müddət təkliyə məruz qalırlar. Bioloji planda emosional və sensor deprivasiya orqanik dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Baş beyinin retikulyar formasiyasının qeyri-aktivliyi sinir hüceyrələrində mühüm dəyişikliklərə səbəb olur.

Müasir dövrdə ən mühüm məsələlərdən biri insanlar arasında ünsiyyət çatışmazlığıdır. Məsələn, tək uşaq ailələrdə uşaqla intensiv ünsiyyətdə daha çox ərköynlülük, yüksək tələbkarlıq, şıltaqlıq, böyüklərə hörmətsizlik kimi hallar tez-tez müşahidə olunur. Ünsiyyət çatışmazlığı ailədə uşaqlara kifayət qədər diqqətin ayrılmaması, habelə valideynlərin məşğul olmaları nəticəsində baş verir. Qeyd etməliyik ki, ünsiyyət çatışmazlığı iki aspektdə təzahür edir: məhdudlaşdırılmış ünsiyyət və pozulmayan ünsiyyət. Ünsiyyət insanda təfəkkürün fərdi xüsusiyyətlərini və şəxsiyyətin emosional sferasını formalaşdırır. Etibarlı ünsiyyətə cəhd insanın ilk instinktiv cəhdlərindən biridir. Etibarlı emosional ünsiyyətə təlabat hələ körpəlik yaş dövründən başlayır. Böyüklərlə ünsiyyətdə uşağın daha yaxşı hesab etdiyi, eləcə də etibar etdiyi insan seçimləri özünü göstərir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, ətraf aləmlə uşağın praktik əlaqəsi onun böyüklərlə ünsiyyətinə daxil olur. Hələ çağalıq yaş dövründə dərk edilməyən “etibarlı ünsiyyət” yaxın adamlara yönəldilən pozitiv reaksiyalarda (gülümsməkdə) və əksinə neqativ reaksiyalarda (ağlamaqda, qışqırmaqda) ifadə olunur.

Böyüklərlə ünsiyyətin inkişaf prosesində ekspressiv reaksiyalar böyüklərin davranışına istiqamətlənir. İbtidai mərhələdə böyüklərə inam onunla izah olunur ki, onlar “böyükdürlər” və uşaq onlarla dioloji ünsiyyətə həmişə hazır olmalıdır. Psixoloqların apardıqları müşahidələr təsdiq edir ki, uşaqlar özlərini çox vaxt bəyəndikləri adamlarla eyniləşdirir, onların sosial davranışlarını, vərdişlərini, hərəkətlərini, xüsusilə də səs intonasiyalarını, nitqlərini və s. olduğu kimi təqlid edirlər. Psixologiyada “etibarlı ünsiyyət”i fərqləndirirlər. Bu ünsiyyətdə başqaları haqqında informasiyalar insanın öz fikirlərində, hisslərində, o cümlədən şəxsi, intim təəssüratlarında, özünün daxili aləmində təzahür edir. Zənnimizcə, etibarlı ünsiyyət şəxsiyyətin inkişafı üçün mühüm şərt olub onun özünə, xarici aləmə adekvat münasibəti üçün zəruridir. N.N.Abdəyevanın apardığı psixoloji tədqiqatlarda sınınilanların 83 %-i şəxsi məsələləri yalnız yaxın dostları və qohumları ilə müzakirə etməyə üstünlük vermişlər.

İnsani ünsiyyətdə etibarlılıq problemini müzakirə edərkən münasibətlərdə intimlilik probleminə də toxunmaq zəruridir. İntimlilik etibarlılığın ayrılmayan tərəfidir. İntimliliyin məzmunu maddi aləmdə deyilməmiş, formalaşmamış fikir və hisslərdir. L.S.Vıqotskinin sözləri ilə desək, insan təklidə özündə

ünsiyyətin funksiyalarını qoruyub saxlayır. Daxili ünsiyyətə belə qabiliyyət insanda şəxsiyyətlərarası əlaqələrə rəğbət oyadır. Daxili dialoq, daxili konflikt və onun həlli şəxsiyyətə öz mövqeyini, istiqamətini təyin etməyə, xarici situasiyanı anlamağa, o cümlədən gələcəkdə xarici zəruri əlaqələri müəyyən etməyə imkan verir. Daxili ünsiyyət xarici ünsiyyətin eyni deyil, o, intimliliyi, qapalılığı ilə fərqlənir. Daxili dialoqlar lakonikdir, onlar həssas duyğuların elementləri ilə əvəz olunur. İnsanın emosional sferasının inkişafı prosesində bir neçə mərhələni fərqləndirmək olar ki, onlar şəxsiyyətin sosial əlaqələrindən asılı olurlar. Bundan əlavə, bu inkişaf daxili böhranlarla, o cümlədən pozulmuş fərdi davranışla bağlıdır.

Psixoloq B.Q.Ananyevin fikrincə, uşağın həyatının ilk günündən ünsiyyət onun həyat fəaliyyətinin əsas forması olur. Ünsiyyətin vasitəsi və yaşlının rəhbərliyi ilə tərbiyə və təlim aktları özünü göstərir. Uşaq tədricən onu əhatə edən həqiqətləri dərk etməyi və mənimsəməyi öyrənir. Daha sonra o, ətrafdakı əşyalarla düzgün əməliyyat aparmağa yiyələnir, həmçinin sosial aləmdə cəmiyyətin müvafiq normalarını və davranış etalonlarını mənimsəyir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uşağın idraki inkişafı artdıqca o, yaşlılarla "nəzəri" planda əməkdaşlıq edir, hadisə və ya əşyaların qarşılıqlı münasibətləri haqqında birgə fikir mübadiləsi aparmağa səy göstərirlər. Bu ünsiyyət formasının əsas əlaməti özünü uşaqların cismlər, onların müxtəlif qarşılıqlı əlaqələri haqqında ilkin suallar vermələrində göstərir. Belə ünsiyyət forması istər orta, istərsə də yuxarı məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Yaşlı tərəfindən uşaqda onun rəftar və davranışına, şəxsiyyətinə, məhəbbətinə, heysiyyətinə verilən qiymətə ciddi tələbat oyanır. Verilən qiymətə həssaslıq uşağın həddindən artıq incikliyi, tutulmuş irad və danlaqlardan sonra onun fəaliyyətinin pozulmasında və ya tamam dayandırılmasında, yaxud tərəfdən sonra uşağın həvəslənməsi və sevinc hissi keçirməsində təzahür edir. M.İ.Lisinaya görə, "ünsiyyətə tələbat əvvəlcə yaşlıya tələbat kimi uşağın 2,5 aylığında meydana çıxır" [3, s.35].

Tədqiqatçı tərəfindən yaşlılarla ünsiyyətə tələbatın formalaşma göstəricisi kimi dörd meyar müəyyən edilmişdir: "Yaşlıya diqqət və maraq göstərmək, yaşlının təsirinə emosional münasibət; özünün nailiyyətlərini yaşlıya nümayiş etdirmək məqsədi ilə onun diqqətini cəlb etmək təşəbbüsü, yaşlının uşağa göstərdiyi münasibətə qarşı həssaslıq" [4, s.44].

B.F.Lomov şəxsiyyətin psixoemosional həyat tərzinin formalaşmasında ünsiyyətin əhəmiyyətliliyini tədqiq etmişdir. O, şəxsiyyətin inkişafı üçün uşaqla cəmiyyət və keyfiyyət baxımından zəruri olan optimist ünsiyyət qurmağa çalışmışdır. Eyni vaxtda o, insana motivlərin təsirini, ünsiyyətin seçiciliyini, həcmi və s. aydınlaşdırmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, alim qeyd edir ki, ünsiyyətin seçiciliyində əsas meyar motivlərdir ki, onların vasitəsi ilə ünsiyyət həyata keçir, həmçinin ünsiyyətliliyin həcmi müəyyən edilir. Bir situasiyada

insan ünsiyyətli, digərində isə qapalı olur. Onlar bütövlükdə insanın fəaliyyətinin motivləri ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatçı alim N.Z.Çələbiyev qeyd edir ki, “böyük məktəbəqədər yaşda uşaqlarda ətrafdakı adamlarla əlaqələrə yönəlmiş ünsiyyət motivləri dərinləşir. Uşağın hər şeyi bilmək istəyi kimi özünü göstərən təbii xüsusiyyətləri vasitəsilə onlarda ünsiyyətin yeni motivi – işgüzarlıq və şəxsi fəallıq kimi keyfiyyətləri müşahidə olunur. Onların vasitəsi ilə uşaq hər hansı bir məsələnin həllində çətinlik çəkərkən yaşlılara müraciət edir, öz hərəkətlərinin yaşlılar tərəfindən qiymətləndirilməsini istəyir” [2, s.164-165].

Beləliklə, şəxsiyyətin emosional sferasının inkişafı mürəkkəb və dinamik proses olub şəxsiyyətin koqnitiv və davranış sahəsinə aid edilir. Bu proses konkret sosial şəraitlə, cinsi xüsusiyyətlərlə və şəxsiyyətin tərbiyəsi ilə determinləşir. Sadə emosiyalar insana hələ erkən uşaqlıq dövründən xasdır. Əgər uşağın həyatının birinci ilində onda yalnız sadə emosional reaksiyalar özünü göstərsə, sonrakı yaş mərhələlərində onlar sosial davranış normaları ilə bağlı olanları əlavə edirlər. Şəxsiyyətin emosional aləmi müntəzəm olaraq zənginləşir, yəni uşağın emosiya gücü artır, xarakteri mürəkkəbləşir. Bütün bunların nəticəsində ünsiyyət prosesində mürəkkəb emosiya və hisslər formalaşır.

Alim psixoloqlardan L.Əmrahlı və N.Rzayeva haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “emosiyaların məktəbəqədər yaşda ən yüksək səviyyəsi özünü sosial emosiyalarda göstərir. Bu sosial motivlərin yaranmasına birbaşa təsir edir. Psixoloqların gəldiyi qənaətə görə, uşağın sosial mühitdə şəxsiyyət kimi qəbul olunmasının başlıca şərtlərindən biri rolunda çıxış edən bu emosional yenidənqurulmanı “emosional sosiallıq” adlandırmaq olar. Onun əsas göstəricisi uşağın sosial tələblərə uyğunlaşması, öz maraqlarını sosial maraqlara tabe edə bilməsidir. Əksinə, emosional-iradi sferada balansın pozulması, aqressivlik əlamətləri onun ciddi fərd kimi qəbul olunmasına imkan vermir [1, s.202].

Bir sözlə, şəxsiyyətin emosional sferası ünsiyyətlilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Bununla yanaşı, stenik emosiyalar ünsiyyətin komfortluğunun təsiri altında formalaşır. Emosional reaksiyalar intellektual inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, bu səviyyə nə qədər yüksək olarsa, fərd üçün ünsiyyət nəticələri arasındakı qeyri-münasibliyin səbəblərini başa düşmək bir o qədər asan olar. Bu ona emosional reaksiyalarını azaltmağa və gələcəkdə sosial davranışını korreksiya etməyə imkan vermiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T.* Uşaq psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlar nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 344 s.
2. *Çələbiyev N.Z.* Uşaq psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, 341 s.
3. *Лисина М.И.* Общение, личность и психика ребенка. М.: Ин-т практ. психологии, 1997, 384 с.
4. *Лисина М.И.* Общение, личность и психика ребёнка, Москва, Воронеж, 1997, 238 с.

UOT 37.01

N.E.Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti
nigarzeynalova777@gmail.com

MÜASİR TƏHSİLİN PARADİQMİ, TƏLİM PROQRAMLARI VƏ KREATİVLİK

Açar sözlər: program, sillabus, kreativlik, inkişaf, ideya

Məqalədə müasir cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər, iqtisadi inkişafın ali təhsil qarşısında qoyduğu tələblər haqqında məlumat verilir, təlim proqramlarının dinamik, innovativ fəaliyyətlər nəzərə alınaraq hazırlanması, şəxsiyyətin maraq və meyllərinə əsaslanan paradıqların seçilməsi, onların praktikliyinin təmin olunması, dərs prosesinin kreativlik üzərində qurulması, müəllimlərin və digər pedaqoji işçilərin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi, ənənəvi sistemin yenilik üçün bazis rolunu oynaması kimi önəmli və aktual məsələlər ön plana çəkilir, həmçinin beynəlxalq təcrübənin ən dəyərli məqamları diqqətə çatdırılır.

Н.Э.Зейналова

ПАРАДИГМА СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ, УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ И КРЕАТИВНОСТЬ

Ключевые слова: программа, силлабус, креативность, развитие, идея

В статье даётся информация о переменах, происходящих в современном обществе, о требованиях, которые современная экономика предъявляет высшему образованию, о подготовке программ, с учётом динамичной, инновационной деятельности, выборе парадигмы образования на основе интересов и потребностей личности, обеспечение их практичности, планирование урока на основе креативности и просвещения преподавателей в этом направлении. Также подчёркивается, что традиционное образование является фундаментом, основой современной системы. Особое внимание уделяется исследованию зарубежного опыта в данной сфере.

N.E.Zeynalova

THE PARADIQM OF MODERN EDUCATION, CURRICULUM AND CREATIVITY

Keywords: curriculum, syllabus, creativity, development, idea

The changes occurred in all spheres of the modern society, requirements of the economic development set out before a higher education are informed in the article.

The working out of educational programs taking into consideration dynamic and innovative activities, paradigmschoosing based on need inclinations, providing their practicality, the establishment of the educative process on the creativity, enlightenment of teachers and other pedagogical workers in this direction, such important and urgent matters as a basic role of traditional system in innovation are emphasized. At the same time the most valuable issues of international experience are underlined in the article.

XXI əsrin ali təhsil müəssisələri “cəmiyyət üzvlərini əmək bazarı, iş yerləri, informasiya texnologiyaları, insanların mədəni mənsubiyyətində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün lazımı kompetensiya, bilik, anlama, yeni bacarıqlarla silahlandırmaqda sosial məsuliyyət daşıyır” [15]. Nəzərdə tutulan bacarıqlar, kompetensiyalarla yanaşı, ədəbiyyatda tənqidi təfəkkür, ünsiyyət və sosial məsuliyyət kimi keyfiyyətlər də təhlil edilir. Müasir cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər, iqtisadi inkişaf ali təhsilin qarşısında yeni tələblər qoyur. Belə olan halda kreativlik informasiya və bilik iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyəti kimi dünyada baş verən dəyişiklikləri hərəkətə gətirən qüvvə rolunu oynayır, yeni texnologiya və sənayenin əsasını təşkil edir, rəqabət üstünlüyünün ən önəmli resursuna çevrilir, bu səbəbdən də onun dəyəri dayanmadan artır. Bilik iqtisadiyyatının üstünlüyü qloballaşmadan irəli gələn rəqabətə dözümlü və dinamik texnoloji dəyişikliklərin öhdəsindən gəlməsindədir. Biliklərə əsaslanan, sürətlə inkişaf edən, rəqabətə davamlı, innovativ iqtisadiyyat tükənməz imkanlara malikdir və onlardan istifadəni bacaran cəmiyyətə əsaslanır [1, s.256; 2, s.153; 3, s.45].

Hazırda kreativlik insanın fərdi xüsusiyyəti olaraq sürətlə inkişaf edir, cəmiyyətin və iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi özünü göstərir. Beləliklə, istənilən peşə sahəsində kreativliyin dəyəri gün-gündən artır. Bu səbəbdən həmin məsələyə xüsusi diqqət göstərmək lazımdır [2, s.4].

İqtisadiyyatın yeni mərhələyə keçidi bilik və innovasiya iqtisadiyyatının əsas faktoru kimi insan kapitalının inkişafını ön plana çəkir. İş dünyasında baş verən dinamik proseslər müəssisə və təşkilatlar qarşısında dəyişikliklərə uyğunlaşmaq vəzifəsini qoyur. Müasir dövrdə təşkilat və müəssisələr daim təkmilləşmək, innovasiya və yeni texnologiyalardan faydalanmaq, kreativliyi və insan kapitalını inkişaf etdirmək məcburiyyətindədirlər [5, s.42].

Kreativlik – istənilən sahədə, o cümlədən gündəlik fəaliyyətdə, ayrı-ayrı insanlar və ya birgə fəaliyyət göstərən qruplar tərəfindən mahiyyətə yeni, faydalı ideyaların yaradılmasıdır.

Piajenin nəzəriyyəsinin təsiri altında yaşlıların eksperimental psixologiyasında idraki inqilab və inkişafetdirici psixologiya çərçivəsində öyrənmədən düşünməyə keçid əldə edilmişdir [13, s.75]. Son illərin tədqiqatlarına diqqət yetirdikdə, təhsil paradigminin öyrətməkdən öyrənməyə dönüşü müşahidə olunur. Keçmişdə təhsil müəssisəsi təqdim etdiyi resursların

sayı və öyrətmə prosesi ilə qiymətləndirilirdisə, hazırda bu tendensiya öyrənmənin keyfiyyəti, təhsilalanların nailiyyətlərinin ölçülməsi ilə dəyərləndirilir. Müasir təhsil modeli dinamik, inkişafa meyilli, tələbələrin maraqları, meyil və tələbatlarını nəzərə alaraq praktik və real alternativləri ortaya qoymağı bacarmalıdır. Bu yanaşma ali təhsil müəssisələrinin təlimatverici funksiyasının tələbəyönümlü qabaqcıl, innovativ metodlar üzərində təşkilini təmin edir. Paradıqmin dəyişməsi təlim proqramlarının dizayn-tərtibatında özünü göstərməli, kreativliyin formalaşması və inkişafı ilə paralel həyata keçirilməlidir. Səmərəli proqram dizaynı öncədən müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə çatmağı təmin etməlidir, təlim və qiymətləndirmə strategiyaları da həmin vəzifənin icrasına kömək göstərməlidir. Proqramların mütəmadi təhlili və qiymətləndirilməsi kursun tədrisinin asanlaşdırılmasına, davamlı inkişafına, keyfiyyətin yüksəlməsinə zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, proqram tərtibatı beynəlxalq müstəvidə aktual məsələlərdəndir.

Müasir dövr universitet məzunları qarşısında yüksək tələblər qoyur. Bu baxımdan təlim proqramları, ədəbiyyat siyahısı, həmin siyahının hazırlanması keyfiyyəti, yeniliyi, çeşidlənməsi müəllimdən ustalıq tələb edir. Öyrədən ədəbiyyatın təhlilini aparmağı, məlumatı müvafiq şəkildə, tələbələrin anlaya biləcəyi tərzdə çatdırmağı bacarmalıdır.

Təlim proqramı fənn üzrə dövlət standartlarının tələblərinə cavab verməli, ixtisas üzrə zəruri peşə bacarıqlarının formalaşmasını təmin etməli, məlumat düzgün şəkildə strukturlaşdırılmalı, nəzəri və təcrübi materialın ölçüləri tarazlaşdırılmalı, auditoriyanın ümumi səviyyəsi ilə hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Təlim materialının mənimsənilməsinə xidmət edən vasitələr, tələbələrdə yeni materialın qavranılmasını asanlaşdıran, tədris olunan fənnə dair hərtərəfli təsəvvürün formalaşmasına imkan yaradan üsullar, resurslar da prosesin təşkilinə böyük təsir göstərir. Öyrənmənin qazandığı praktik bacarıqlar ona fənnin nəzəri əsaslarını sistemləşdirmək və kreativ potensialı stimullaşdırmaq imkanını verir. Nəzəri materialın praktik tapşırıqlarla əvəzlənməsi elə təşkil olunmalıdır ki, tələbələrdə beyin yorğunluğu, qavramada qarışıqlıq, qeyri-müəyyənlik yaranmasın, fənnə maraqlı itməsin, əksinə, daha da dərinləşsin. Bu sxem bütün fənlərin strukturunda öz əksini tapmalıdır.

Praktik tapşırıqların yerinə yetirilməsində bir sıra məqamlar nəzərə alınmalıdır:

- Nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti, əlaqələndirilməsi;
- Tapşırıqların aktuallığı, onların gələcək peşə fəaliyyətində tətbiqi imkanı;
- Tapşırıqların mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi;
- Tapşırıqların müəllim dəstəyi ilə müşayiət olunması;

- Qrup fəaliyyətinin təşkili, tərkibinin müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması;
- Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərinin və təlim motivasiyalarının nəzərə alınması;
- Əldə olunan nəzəri biliklərin təlimdə və təcrübədə müstəqil şəkildə tətbiqi imkanı.

Öyrənənlərdə peşə fəaliyyətinə məxsus bacarıqların formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məsələ hazırda respublikada, eləcə də dünyada baş verən dəyişikliklər baxımından əhəmiyyətlidir. Müasir mütəxəssis peşə fəaliyyətində yeni tendensiyaları üzə çıxarmaq üçün çevik düşüncə tərzinə, yüksək qavrama qabiliyyətinə malik olmalıdır. Prosesin təşkilində müəllimin rolu və fəaliyyəti ön plana çıxır. Deməli, o, təlim proqramlarının işlənilməsində fəal iştirak etməlidir. Kreativliyin inkişafı məqsədlə müəllim proqramın dizaynına dair fərqli ideyaları nəzərdən keçirməli, onları reallaşdırmalı, müxtəlif qiymətləndirmə strategiyalarından istifadə yollarını araşdırmalıdır. Kreativlik mürəkkəb fəaliyyətdir. Sotto [14, s.41] hesab edir ki, dəyişikliklərə meyillilik, həssaslıq sistematik öyrənmə, sonsuz təcrübə və dərin refleksiyaya əsaslanır. Beləliklə, təlimin özü kreativ fəaliyyətə çevrilir və tələbələri müvəffəqiyyət qazanmağa, fasiləsiz, ömür boyu təhsil almağa, əhatəli, dərin biliklərin əldə olunmasına stimullşdırır, fakt və hadisələri müəyyənləşdirməyin yollarını müsbətə doğru dəyişdirir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar sübut etmişdir ki, kreativliyin inkişafının təmin edilməsi, ilk növbədə, təlim prosesinin təşkilində təlim proqramları, tədris üsulları və təlimat texnikaları vasitəsilə həlli yolunu tapmalıdır [12, s.179]. Kreativlik və proqram dizaynı anlayışı müasir təhsildə bir-birindən ayrılmaz, biri digərini tamamlayan anlayışlardır, o, rəngarəng təxəyyülün mövcudluğunu və onu digərlərinə nümayiş etdirməyi nəzərdə tutur. Baillie və Devulf [7] kreativliyi “paylaşılan təxəyyül” adlandırmışlar. Təlim proqramı kontekstində bu ifadə yerində işlədilmiş hesab olunur, çünki proqramın dizayneri-tərtibatçısı təxəyyülünün məhsulunu bölüşərək təlim iştirakçılarını fəaliyyətə dəvət edir və prosesin iştirakçısına çevrilir.

Proqramı tərtib edən müəllim bir sıra sualları cavablandırmalıdır:

- Kreativlik nədir?
- Kreativlik təcrübəsinə nəyi aid etmək olar?
- Kreativlik üçün hansı şərait yaradılmalıdır?
- Kreativ olmağı öyrənmək mümkündürmü?
- Təhsil paradigmasının dəyişməsi müəllim və tələbələrin kreativlik haqqında mövcud konsepsiyalarının dəyişməsinə tələb edirmi?
- Kreativliyin mövcudluğunu necə müəyyənləşdirmək olar?
- Onun səviyyələri varmı və o nədə özünü göstərir?

Beattie [8, s.172] Çikçentmixayinin ideyalarına əsaslanaraq belə müəyyən etmişdir ki, kreativlik qiymətləndirilməlidir, lakin qiymətləndirmə müvafiq metodologiya və meyarlar əsasında həyata keçirilməli, kreativliyin tədrisi təlim proqramında inkişafa xidmət etməlidir.

Ali məktəb müəllimləri nə üçün kreativliyə maraq göstərməlidirlər? Sual aşağıda verilmiş şərhə cavablandırıla bilər: məzunlar mürəkkəb bir dövrdə problem “axını” və məlumat bolluğu şəraitində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindədirlər. Belə şəraitdə mütəxəssislər müxtəlif xarakterli çətin situasiyalarla qarşılaşırlar. Ortaya çıxan problemlərin uğurlu həllində məhz kreativ düşüncə tərzini kömək edir. Kreativ fəaliyyət tələbələrə yaşamaq, uğur qazanmaq, inkişaf etmək və mənalı həyat sürmək imkanı verir. Bunları təmin etmək üçün kreativliyi həvəsləndirən pedaqoji prinsiplərdən bəhrələnmək lazımdır. Kreativliyin tərbiyə olunması üçün ilk növbədə, müəllimləri kreativliyə maraq oyadan müvafiq şərait, mühit yaradılmalıdır. Müəllimlər tədris olunan fənnin mahiyyətinə dərinlən bələd olmalı, problemi qısa və dəqiq ifadə etməli, həlli yollarını müəyyənləşdirməli, müxtəlif istiqamətlər arasında əlaqələri üzə çıxarmalı və yeni fikirlərə obyektiv reaksiya verməlidirlər. Təlim mühitinin bu şəkildə təşkili təkcə təlim materialları və qiymətləndirmə texnikalarını deyil, həmçinin müvafiq təlim metodları və kreativliyin emosional ölçüsünün mövcudluğunu tələb edir. Qiymətləndirmə meyarlarında kreativ düşüncə tərzini dəyərləndirmək üçün mükafatlandırma da nəzərdə tutulmalıdır. Təhsil paradigmasının dəyişməsi fəaliyyətyönlü təlim təcrübəsinin əhəmiyyətini ön plana çəkir, təlim prosesinin hər iki tərəfini qəbul olunmuş ideya və əhəmətlərə tənqidi yanaşmağa və daha kreativ olmağa həvəsləndirir, ali məktəb müəllimlərini kreativliyin inkişafı üçün şəraitin stimullaşdırıcı amilləri haqqında müzakirə və fikir mübadilələri təşkil etməyə istiqamətləndirir. Əksər müəllimlər tədris etdikləri fənn çərçivəsində kreativliyi inkişaf etdirmək məqsədilə təlimatları strukturlaşdırmaq və tələbələrdə kreativ düşüncə tərzini formalaşdırmaq haqqında dəqiq fikrə malik deyillər. Ali məktəb müəllimlərinin əhəməti, passiv təhsil sisteminin yetirmələri olması problemin səbəbini müəyyənləşdirməyə zəmin yaradır. Yalnız azsaylı müəllimlər tələblərdə kreativ düşüncə imkanlarının inkişaf etdirilməsi haqqında düşünürlər. Onların da təcrübəsi yox səviyyəsindədir. Təlim proqramlarına öyrəndənlərin bu istiqamətdəki fəaliyyətini stimullaşdıran, yaradıcılığa həvəsləndirən müddəaların əlavə olunması labüddür. Bu, işin təşkilinə əvəzlənə təhə verə bilər. Tələbələrdə kreativliyin inkişafını təmin etmək məqsədilə müəllim təlim proqramlarında öyrənməyə öyrənmənin fəaliyyətini dəqiq strukturlaşdırmalı, sxemini aydın şəkildə mərhələlərlə tərtib etməli, pedaqoji proses iştirakçılarının fəaliyyətini addım-addım planlaşdırmalıdır. Fəaliyyətin belə formada tənzimlənməsi kreativliyin inkişaf

Aparduğumuz araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kreativliyin inkişafı daha çox mühit amilindən asılıdır. Belə ki, təhsilalanlar təzyiqa məruz qalmadıqda, təhlükəsiz və pozitiv mühitdə qurub yaratmağa, kreativlik nümayiş etdirməyə meyilli olur, həvəs göstərirlər. Sözsüz ki, təlim proqramları öyrənənlər üçün maraqlı, problemlı vəziyyətlərin həllini nəzərdə tutan, motivasiyanın yüksəlməsini təmin edən məzmununda və dizaynda olmalıdır. Kreativliyin inkişafı qrupun tərkibindən də asılıdır. Qruplardakı tələbələrin müxtəlif bilik, bacarıqlara malik olması kreativliyin inkişafına fərqli şəkildə təsir göstərir. Müxtəlif bacarıq səviyyələrinə malik tələbələr tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə zəngin töhfə verir və bunun nəticəsi kimi innovativ məhsulun meydana gəlməsinə nail olurlar. Təlim proqramlarının hazırlanmasında bu faktor müəllim tərəfindən mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə məhsulun yaranması həyatla əlaqəli, canlı, rəngarəng təlim proqramlarının tərtibatından asılıdır. Onların kreativ şəkildə hazırlanmasına cəhd göstərən müəllim aşağıdakı sualları cavablandırmağı bacarmalıdır:

- Maneələri necə aşmaq olar?
- İdeyalar necə generasiya edilir, yaradılır?
- İmkanlar necə müəyyənləşdirilir?
- Necə mühakimə yürütmək, təcrübə aparmaq olar?
- Səhvlər və təcrübədən hansı formada yararlanmaq daha faydalıdır?

Verilmiş sualların cavablandırılması kreativliyin formalaşmasına münbit şərait yaradır. Bütün insanlar kreativ doğulduğundan bu tipli sualların cavablandırılması potensialın üzə çıxmasına kömək göstərir.

Mak Koldrik [10] təlim proqramlarının hazırlanması prosesində bəzi şərtlərə əməl etməyin zəruriliyini vurğulamışdır:

- Fənnə dair mükəmməl və əhatəli biliklərin mövcudluğu;
- Fənnə maraq və entuziazm;
- Tələbələrin problemin həllinə maraq göstərməsi.

Təlim proqramlarının uğuru sadalanan şərtlərin təmin olunmasından asılıdır. Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, tələbələrdə kreativliyin inkişafı ali təhsilin qarşısına qoyulmuş əsas məqsədlərdəndir. Hələ 1993-cü ildə Torrans bildirmişdir ki, kreativlik təhsilin mühüm elementi, təhsil sistemində islahatlara rəvəc verən amildir. Onun fikrinə əsaslanaraq, Freire və Masedo [9, s.57] qeyd etmişlər ki, “təlim və təcrübədə bəzi sosial, mədəni, siyasi aspektlər mədəni reproduktivlik ideologiyasını yaradır, bu da təşəbbüskarlıq və müstəqillik bacarıqlarına malik olmayan müəllim hazırlığı ilə nəticələnir”. Kreativliyin inkişafı və formalaşdırılmasında maraqlı olan ali təhsil müəssisəsi reallığı, tələbələrin mövcud vəziyyətlərini təhlil etməli, mövcud durumun kreativliyə təsiri ilə əlaqədar müzakirələr aparmalı və öyrənənləri kreativ fəaliyyətə həvəsləndirməlidir. Anderson bildirmişdir ki, ali məktəbdə kreativliyin inkişafı

kolleclərdən başlamalı (ölkəmizdə ümumtəhsil məktəblərindən - N.Z.). Ali təhsil pilləsinə qədər təhsilalanlarda kreativliyin inkişafı təlim proqramları və tədris olunan fənlərin məzmununda həyata keçirilməli, öyrənənlərin daxili imkanları üzə çıxarılmalı, onlarda kreativ özünüifadənin yüksək səviyyəsi formalaşdırılmalıdır. Qeyd olunan məsələlərin həlli təlim proqramlarının tərtibatından, müəllimlərin peşəkarlığından asılıdır.

Tələbələrə real həyata hazırlamaq üçün ali məktəb təlimin elə formasını düşünüb hazırlamalıdır ki, təhsilalanlar naməlum vəziyyət və kontekstlərdə problem, risk, mübahisəli fikirlərlə qarşılaşdıqda onların öhdəsindən gəlib, düzgün qərar qəbul etsinlər. Bu məqsədlə universitetlər öyrənənlər üçün müxtəlif həlli yolu olan, bir neçə cavabdan ibarət problemlər təqdim etməli, səhvlərə görə cəza tədbirlərinin görülmədiyini təlim mühiti yaratmalı və ya mövcud olanları uyğunlaşdırmalıdır. Jakson [10] bildirir ki, müvafiq təlim mühiti və şəraitin yaradılması öyrənənlərdə kreativ düşüncə tərzinin inkişafını və onların kreativ fəaliyyətə cəlb olunmasını təmin edir. Tədqiqatçı bu məqsədlə bəzi təkliflər də irəli sürmüşdür (Bax: cədvəl 1.)

Tələbələrdə kreativliyi inkişaf etdirən şərtlərin təlim proqramlarında nəzərə alınması

1.	Tələbələrə ruhlandırıcı, stimullaşdırıcı, dərin məmnunluq və şəxsi maraq oyadan vəziyyət formalaşdırmaqla onlara azadlıq və seçim imkanı vermək;
2.	Tələbələrə şəxsi və sosial inkişafa köklənmiş vəziyyətləri müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək üçün zəmin yaratmaq;
3.	Tələbələrə riskli, qeyri-müəyyən və naməlum vəziyyətlərdə təcrübəyə hazırlamaq;
4.	Tələbələrə çətin vəziyyətlərdəki fəaliyyət zamanı dəstəkləmək, onlara dəyişiklikləri dəyərləndirmək imkanı verir.
5.	Tələbələrə yaradıcılıq, oyun, tədqiqatçılıq, təşkilatçılıq təcrübəsi qazanmağa, özlərini dəyərləndirməyə, müxtəlif növ fəaliyyətlərdə bilik və bacarıqlarını sınağa, mürəkkəb vəziyyətlərdə düşünməyə və fəaliyyət göstərməyə kömək etmək;
6.	Tələbələrə özlərinin və digərlərinin dəyər verdiyi hadisə və tapşırıqları yerinə yetirməkdə kreativlik, təşəbbüskarlıq nümayiş etdirməyə və resurs mənbəyi olmağa stimullaşdırmaq;
7.	Tələbələrə plüralist, mədəni müxtəlifliklərin təmsil olunduğu müasir dünyada əsas bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təcrübədə tətbiqi imkanı yaratmaq;
8.	Tələbələrə əməkdaşlıq, şəxsi inkişaf və təlimə zəmin yaradan əlaqələrtəqlin etmək;
9.	Tələbələrdə etik və sosial davranış məsuliyyəti formalaşdırmaq;
10.	Tələbələrə həyatlarının qurucusu olmaq üçün məqsədyönlü, müstəqil, özünüinizamlayan və reflektiv fəaliyyətə həvəsləndirmək, bu istiqamətdə onlara kömək göstərmək.

Tədqiqatçının təklif etdiyi prinsiplər İngiltərənin Surrey Universitetində (University of Surrey) həyatla əlaqəli kurikulumların tətbiqində istifadə

olunmuşdur. Yuxarıda verilmiş fikirlər hazırda Azərbaycan təhsilində gedən proseslərlə, qəbul olunan hüquqi-normativ sənədlər, onların pedaqoji prosesin təşkilinə verdiyi tələblərlə həmahənglik təşkil edir. Həmin prinsiplərin təlim prosesində nəzərə alınması təhsilalanlarda kreativliyin inkişafı ilə yanaşı, bir sıra kompetensiyaların da formalaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Ümumiyyətlə, təlimdə kreativliyi təmin etmək və proqramların tərtibində onu diqqətdə saxlamaq asan məsələ deyil. Lakin problemin aktuallığını nəzərə alaraq təhsil sahəsində qəbul olunmuş hüquqi-normativ sənədlərdə kreativliyə əsaslanmaq, pedaqoji təcrübənin, əmək bazarının tələbatlarının təhlilini aparmaq mütləqdir. Kreativliyin inkişafı bütün fənlərin tədrisində mümkündür. Bunun reallaşması müəllimdən, onun məqsədindən, təlim proqramından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Пригожин А.И.* Цели и ценности. Новые методы работы с будущим Москва: Дело АНХ, 2010, 432 с.

2. *Робинсон К.* Образование против таланта. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2013, 336 с.

3. *Флорида Р.* Креативный класс: люди, которые меняют будущее: пер. с англ. / Р. Флорида. Москва: Классика-XX1, 2005, 421 с.

4. *Чиксентмихайи М.* Креативность. Поток и психология открытий и изобретений. Москва: Карьера Пресс, 2013, 528 с.

5. *Amabile T.* Motivating Creativity in Organizations: On Doing What You Love and Loving What You Do I T. *AmabileII California management review.* 1997, V.40, No 1. p.39-58

6. *Antonites A.J.* An Action Learning Approach to Entrepreneurial Creativity, Innovation and Opportunity Finding IA. J. Antonites. University of Pretoria, 2003, 486 p.

7. *Baillie C., Dewulf S.* Forum on creativity in engineering education. [Online, accessed December 2002, <http://www.ijee.dit.ie/forum/forum1home.html>]

8. *Beattie D.K.* Creativity in art: the feasibility of assessing current conceptions in the school context, *Assessment in Education: Principles and Practice*, 7(2), 175-92, 2000

9. *Freire A.M., Macedo D.* The Paulo Freire reader, New York: Continuum, 1998, 291 p.

10. *Jackson N.J.* Developing creativity through lifewide curriculum, 2010. Available at www.normanjackson.co.uk/creativity.html.

11. *McGoldrick C.* 'Creativity and curriculum design: what do academics think?' Commissioned Imaginative Curriculum Research Study, 2002. http://www.heacademy.ac.uk/resources.asp?process=full_record§ion=generic&id=60.

12. *Ogunleye J.* Creative approaches to raising achievement of adult learners in English further education, *Journal of Further and Higher Education*, 26 (2), 173-181, 2002

13. *Siegler R.* The rebirth of children's learning, in: C. Desforges & R. Fox (Eds) *Teaching and learning: essential readings in developmental psychology* (Oxford, Blackwell), 61-83, 2003

14. *Sotto E.* *When teaching becomes learning: a theory and practice of teaching* (London, Cassell), 1999, 320 p.

15. *Welikala T.* Rethinking international higher education curriculum: Mapping the research landscape. [Position paper], 2011. Retived, from <http://www.ucd.ie/t4cms/Rethinking%20International%20Higher%20Education%20Curriculum.pdf>

Sənətşünaslıq və memarlıq

UOT 78.031.4

A.Ş.Əhmədova (Səfixanova)
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
aygul_ahmedova92@mail.ru

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MUSIQİ FOLKLORUNDA PAMBIQ NƏGMƏLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, musiqi folkloru, əkinçi nəğmələri, ekspedisiya, pambıq, bayatı

Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin mədəni irsinin ayrılmaz hissələrindən birini musiqi təşkil edir. Məqalədə müasir dövrümüzdə etnomusiqişünasın ekspedisiya səfəri və toplama işinin zəruri məsələləri aydınlaşdırılmışdır. Qarabağ bölgəsinin musiqi folklorunda əkinçi nəğmələri özünəməxsus mövqeyə malikdir. Məqalədə əmək mahnılarının bir növü olan pambıq nəğmələrinin musiqi dilinin və poetikasının özəllikləri təhlil olunur. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, bu nümunələr Azərbaycan autentik folklorunun ən arxaik qatlarına aiddir.

A.Ш.Ахмедова (Сафиханова)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕСЕН ХЛОПКА МУЗЫКАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, музыкальный фольклор, земледельческие песни, экспедиция, хлопок, баяты

Одной из неотъемлемой частью богатого культурного наследия азербайджанской культуры является музыка. В статье показывается экспедиция и важные вопросы, касающиеся этномусыковеда при сборе необходимых материалов в современной эпохе. В музыкальном фольклоре Карабаха особое место принадлежит земледельческим песням. В статье анализируются особенности музыкального языка и поэтики одной из разновидностей трудовых песен – напевов хлопка. Автор приходит к заключению, что данные образцы принадлежат к архаическим пластам аутентичного фольклора Азербайджана.

STRUCTURAL SEMANTIC ANALYSIS OF COTTON SONGS IN FOLKLORE OF GARABAG REGION

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, musical folklore, agricultural songs, expedition, cotton, bayati

Music is one of the oral tradition an integral part of the rich cultural heritage of the Azerbaijani culture. In this article, visit the expedition and is determined to collect the necessary questions of the modern age etnomuzukology. Agricultural songs play an important role in musical folklore of Karabakh. The article analyzes the features of the musical language and the poetics of a one of the types of labor songs – tunes cotton. The author comes to the conclusion that these samples belong to the archaic layers of the authentic folklore of Azerbaijan.

“Ağ qızıl” adı ilə dünyada məşhur olan pambığın vətəni Hindistandır. Bir çox ölkələrin kənd təsərrüfatı sektorunda strateji bitki sayılan pambıqçılıq Azərbaycanda da toxuculuğun inkişafında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. 35 növü olan pambıq isti və işıq sevən bitkidir. Bu bitki ölkəmizə Qədim Şərq ölkələri, xüsusən də İran vasitəsilə daha çox gətirilmişdir. “Pambıq, ümumiyyətlə, mühüm sənaye və ticarət bitkisidir. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda pambıq sahəsi xeyli genişləndirilmiş, məhsuldarlıq nisbətən artmış, gəlir çoxalmışdır” [1, s.184].

Bol məhsuldarlığı ilə seçilən pambıqçılıq əsasən Kür-Araz sahili boyu ərazilərdə (Füzuli, Beyləqan, İmişli, və s.) becərilir. Qiymətli bitki olan ağ qızılın əkinə ölkə iqtisadiyyatına daha çox gəlir gətirməsi ilə yanaşı, musiqi folklorumun da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, əkinçilər tərəfindən bitkini becərən zaman bir çox nəğmələr oxunmuşdur ki, bu nəğmələr də zaman-zaman nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüş, dövrümüzə qədər gəlib çatmış əvəzsiz nümunələr hesab edilir. Bu nəğmələrdə pambığın əkilməsi prosesi tərənnüm edilir, əkinçilərin bol məhsul gözləmələri əks olunmuşdur.

Qarabağın müxtəlif bölgələrinə folklor ekspedisiyaları zamanı əmək fəaliyyətinin müxtəlif növləri ilə bağlı olan çox sayda əmək nəğmələri

toplamış. Onların arasında pambıq nəğmələri xüsusi maraq doğurur. Füzuli rayonuna ekspedisiya səfərimiz zamanı bir çox etnoforların ifasından pambıq nəğmələrini videolentə yazmağa müvəffəq olduq. Bu nəğmələrin təhlili də öz növbəsində maraq doğurur. Eyni bölgədə lakin ayrı-ayrı kəndlərdə yaşayan informantlar bir-birindən tamamilə fərqlənən musiqi folkloru nümunələri ifa etdilər.

Topladığımız pambıq nəğmələrinin tədqiqinə keçməzdən əvvəl struktur-semiotik paradiqma kontekstində musiqi dilinin sintaktik təhlilinin bəzi metodoloji prinsiplərini nəzərdən keçirək. İlk əvvəl qeyd edək ki, musiqi mətnlərinin sintaktik təhlili seqmentasiyadan, yəni onların müxtəlif tərkib hissələrə – seqmentlərə bölünməsindən başlanır [2, s.88]. Struktur səviyyəsinin ilk seqmenti hissə adlanır. Bir qayda olaraq hissə nisbətən tamamlanmış forması və musiqi fikrinin dolğun şəkildə ifadəsi ilə seçilir. Musiqi mətnlərinin struktur səviyyəsinin növbəti seqmenti sintaqmadır. “Sintaqma ən azı iki seqmentin uzlaşmasından əmələ gələn vahid quruluşdur” [3, s.52]. Mətnlərin melodik sintaksisinin ən kiçik və bölünməyən seqmentini sintaqma hissəciyi təşkil edir.

Füzuli rayonu Kərimbəyli kənd sakini, zəngin folklor daşıyıcısı olan Samaya Rüstəmovanın ifa etdiyi pambıq nəğməsinin musiqi dilinin özəlliklərinə nəzər yetirək:

Pambıq nəğməsi № 1

oxudu: Rüstəmov Samaya
nota köçürən: Səfixanova Aygül

Moderato

SNT 1

SNT 2

Get - di yar, get - di yat al - dat - dı mə - ni

SNT 3

SNT 4

Ya - rı - min gec gəl - mə - si sa - ralt - dı mə - ni

I h

II h

Informant bu nəğməni pambıq yığarkən sahədə oxuduğunu qeyd etdi. Nümunənin musiqi formasının əsasında 4 SNT durur. “Pambıq nəğməsi”nin

intonasiya quruluşu aşağıdakı təqdim etdiyimiz cədvəldə öz əksini tapmışdır: [cəđ. 1]

SNT h				SNT	hissə
a b	a ^v a ^v	a ^v b ^v	b ^v c	ABB ^v C	A B

Təhlil etdiyimiz nümunənin məqam intonasiya mündəricəsi segah məqamına əsaslanır. Nümunənin poetik mətninin əsasında 4 misra, hər misrasında 8-hecadan ibarət olan bir bənd durur. Bir qayda olaraq poetik mətnin hər hecasına melopoetik bəndin bir heca-nota uyğundur.

Füzuli rayonu Qaxaxlar kənd sakini, Diləfruz Nəzərovanın ifa etdiyi pambıq nəğmələrinə nəzər salaq:

Pambıq nəğməsi № 2

oxudu: Nəzərova Diləfruz
nota köçürən: Səfixanova Aygül

a Andante

SNT 1 *tr* SNT 2 I h
Sel - ka - la - rın düz ol - sun üs - tə qo - zan yüz ol - sun

tr SNT 3 SNT 4 II h
pam - bı - ğım ağ pam - bı - ğım lə - çək lə - çək pam - bı - ğım

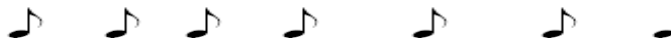
SNT 5 SNT 6 III h
yı - ğım sə - ni qu - caq qu - caq pul a - lım çox - lu çox - lu

SNT 7 SNT 8 SNT 9 IV h
yı - ğım qo - yum san - dı - ğa pam - bı - ğım ağ pam - bı - ğım lə - çək lə - çək pam - bı - ğım.

4 hissədən, 9 sintaqmadan ibarət olan bu nümunənin intonasiya quruluşunun özəllikləri aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə verilmişdir: [cəđ. 2]

SNT h				SNT	hissə	
ab	cb ^v	c ^v b ^v	c ^v c ^v b ^v	A B B ^v B ^v	A B	

Pambıq nəğməsinin əsasında erkən intonasiya etməsi üçün səciyyəvi olan bir formul durur. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, bütün SNT-rın əsasında eyni metr-ritmik modus durur.

Sel ka la rın düz ol sun

Nümunə trixord üzərində qurulmuşdur. Bu da bizim üçün musiqi folklorumuzun ilkin qatlarına varmaqda xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Poetik mətninin quruluşunda fərqlilik nəzərə çarpır. Belə ki, poetik mətn 9 misradan və hər misrasında 7 hecadan, lakin 5-ci misra 8 hecadan ibarətdir. Müşahidələrimiz zamanı əkinçilərin ifa etdikləri folklor nümunələrində hecaların bərabər olmasına əhəmiyyət verilmir. Ekspedisiya səfərlərimiz zamanı xalq yaradıcılığının məhsulu olan əmək nəğmələrində hecaların sayının bərabərliyi prinsipinin pozulması tez-tez rastlaşdığımız haldır.

Etnoforun oxuduğu 2-ci pambıq nəğməsinin təhlilinə nəzər yetirək:

b Andante SNT 1

Sel - ka - la - rın düz ol - sun üs - tə qo - zan yüz ol - sun ağ çi - çə - yin bol ol - sun

SNT 2

yı - ğax - yı - ğax pam - bı - ğı ve - rək - ve - rək pam - bı - ğı

SNT 3 SNT 4

a - lax pul - dan - pə - na - dan qoy dol - du - rax san - dı - ğı.

Tərəfimizdən b-kimi qeydə aldığımız 2-ci pambıq nəğməsi də özünəməxsus metr-ritmik quruluşu və ifa xüsusiyyəti ilə seçilir. Bu nümunənin əsasında erkən intonasiya etməsi üçün səciyyəvi olan intonasiya formulu durur. Nümunə trixord üzərində qurulmuşdur si-do-re.

Etnofor bu nəğməni reçitativ oxuma üslubunda ifa etdi. Təhlil zamanı poetik mətnin quruluşu da böyük maraq doğurur. Nümunə 7 misradan ibarətdir, hər misrasında 7 heca, aaabcb formasındadır.

Topladığımız digər bir nümunənin musiqi dilinin özəlliklərinə nəzər yetirək. Nümunə Füzuli rayon Araz Yağlıvənd kənd sakini Zabitə Qocayevanın ifasında videolentə alınıb. İnförant 3 nümunə ifa etdiyi üçün biz bu nümunələri təhlil zamanı a, b, c kimi qeydə aldığımız.

Pambığ nəğməsi № 3

oxudu: Qocayeva Zabita
nota köçürən: Əhmədova Aygül

a

SNT 1 SNT 2 I h

Sa - hə - lə - ri şum - lu - yaq, tor - pa - ğa çi - yi - di tul - lu - yaq.

SNT 3 SNT 4 II h

A - laq - la - rı kər - ki - li - yək, ağ qı - zıl - dan don gi - yək.

Nəğmənin mətnində pambığın əkilməsi prosesi aydın izlənilir. Nümunənin musiqi kompozisiyası 2-hissəli formaya malikdir. Melobənd dörd SNT durur. Onun quruluşu aşağıdakı təqdim etdiyimiz cədvəldə öz əksini büruzə verir: [cəđ. 3]

SNT h				SNT	hissə
aa ^v	bb ^v	a ^v b ^v	b ^v c	A B A ^v C	A B

Nümunə re mayəli rast məqamına əsaslanır. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, bütün SNT-rın əsasında eyni metr-ritmik modus durur.

6/8 ölçüyə əsaslanan modus qısa və uzun ritmik vahidlərin ardıcılılaşmasından ibarətdir. Heça vəzninə əsaslanan nəğmənin mətn əsasını 4 misra - 1-ci misra 7 heca, 2-ci misra 9 heca, 3-cü misra 8 heca, 4-cü misra isə 7 heca təşkil edir və aabb formalı quruluşdadır.

oxudu: Qocayeva Zabita
nota köçürən: Əhmədova Aygül

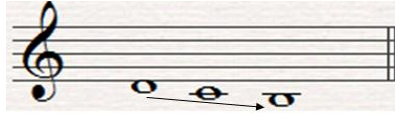
b

Ağ qı - zıl çi - çək a - cır sa - hə - lə - ri bü - rü - yür.

Yı - ğıb ver - rəm za - vod - la - ra

Gül par - ça - lar to - xu - nur.

Bu nəğmədə zəhmətkeş əkinçi tərəfindən pambığın tərənnüm olunması nəzərə çarpır. Təhlil zamanı nəğmədə erkən intonasiya etməsi üçün səciyyəvi olan bir formulun olduğunu izlədik. Belə ki, nəğmə trixord üzərində qurulmuşdur.

Informantın oxuduğu nəğmədə ritm metr-ünsürü əmək prosesindəki hərəkətə uyğun olaraq təşkil olunmuşdur. Onun musiqi formasının əsasında 4 SNT durur. “Pambıq nəğməsi”nin intonasiya quruluşu aşağıdakı təqdim etdiyimiz cədvəldə öz əksini tapmışdır: (cədv. 4)

SNT h				SNT	hissə
a a ^v	bb ^v	a ^v b ^v	b ^v b ^v	A B A ^v B ^v	A B

Təhlil etdiyimiz nümunənin məqam intonasiya mündəricəsi “si mayəli segah” məqamına əsaslanır. Nümunənin poetik mətninin əsasında 4 misradan hər misrasında 7-heca, lakin 3-cü misra 8 hecadan ibarət aaba formulu olan bir bənd durur. SNT-rın əsasında 6/8 ölçüyə əsaslanan bir modus durur:

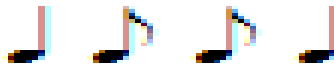
Etnoforum ifa etdiyi 3-cü bəndi təhlil zamanı c kimi qeyd etdik.

oxudu: Qocayeva Zabita
nota köçürən: Əhmədova Aygül

c

Bol məh - sul - lu çöl - lə - ri - miz bax be - lə - dir
el - lə - ri - miz. Ağ çi - çək - li pam - bı - ğı - mız,
nə xoş - baxt - dı xal - qı - mız.

Bu nümunə 4 SNT, iki hissədən ibarətdir. Havanın hər melosətri iki heca qrupuna (4+4) bölünür. Hər musiqi sintaqması bir poetik misraya uyğundur. Bütün SNT-rın əsasında 6/8 ölçüyə əsaslanan eyni metr-ritmik modus durur.

Poetik mətnin təhlilində də nəzərəçarpan fərqlilik mövcuddur. 4 misradan, ilk 3 misrası 8 heca lakin 4-cü misra 7 heca, aaaa formulunda olan nümunə bayatı quruluşunun ilkin variantlarına əsaslanır.

Yuxarıda təhlil etdiyimiz nəğmələrin hər birinin özünəməxsus temporitmi pambıq əkinin prosesləri – əkin, biçin, şümləmə zamanı zəhmətkeş insanların

hərəkətləri ilə sinxron şəkildə inkişaf edir. Son 1 ilə qədər pambığın əl ilə yığılması həm qadın, həm də kişilər tərəfindən icra olunurdu. Lakin hazırda xüsusi texnikalar tərəfindən ağ qızıl toplanılır ki, bu da əməyin yüngülləşdirilməsinə xidmət edir. Toplanılan nümunələrin mətnlərinə nəzər yetirdikdə əməksevər rəncbərlər tərəfindən məhsulu yığarkən onların sanki pambıqı oxşamaları, bəzən xahişlə, bəzən də yalvarışla müraciət etmələri düşünməyə əsas verir ki, burada pambığın artımlı olmasını, məhsuldarlığının bol olmasını arzulamaları aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Pambıq nəğmələrinin təhlilindən aydın olduğu kimi, onların artikulyasiyası üçün reçitativ-deklamasiya ifa tərzii xasdır. Səciyyəvidir ki, bu nəğmələr çox vaxt parlando üslubunda ifa olunur. Bu baxımdan təbiidir ki, pambıq havalarının melodeklamasiya hissəsi adətən ilkin məqam-intonasiya formulları (bixord, trixord, tetraord) üzərində qurulub. Bu isə nəğmələrin qədim mənşəyinə dəlalət edir. Əkinçilik təsərrüfatını əks etdirən bu nümunələrin melopoetik xüsusiyyətləri də böyük maraq kəsb edir. Belə ki, pambıq nəğmələrinin melobəndləri bayatının quruluşuna uyğun gəlir.

Həmçinin pambıq nəğmələri musiqi semantikasını baxımından da xüsusi önəm daşıyır. Bir çox pambıq nəğmələri emosional-ekspressiv və predmet-təsviri funksiyaları icra edir. Semiotik nöqtəyi-nəzərdən həmin işarələri ikon və indeks kimi səciyyələndirmək olar. Çünki tərəfimizdən elmi tədqiqata cəlb olunan bir çox pambıq nəğmələrinin semantik məzmununda oxşama, yalvarış və s. emosiyalar öz ifadəsini tapmışdır. Digər tərəfdən, həmin nəğmələrin metro-ritmik quruluşunda pambığın becərilməsi əkini-biçini və yığım prosesi təsvir olunmuşdur.

Beləliklə, ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmiş oluruq ki, ekspedisiya səfərlərimiz zamanı zəngin folklor daşıyıcıları olan etnoforların ifasında videolentə alıb təhlilə cəlb etdiyimiz, zəhmətkeş xalqımızın zəhinlərində qoruyub saxlayaraq və bu günümüzdə qədər yaşatdıqları pambıq nəğmələri Qarabağın autentik musiqi folklorunun arxaik qatlarından süzülüb gələn nümunələrdir. Bu nəğmələrdə həm də Azərbaycan xalqının bəzi animistik təsəvvürləri özünü büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan etnoqrafiyası*: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1988, 456 s.
2. Гошовский В. Фольклор и кибернетика // Сов. музыка. 1964, №12, с. 83-89
3. *Дадашзаде К.* Знаковая система дастана. Баку, 2004, 291 с.

UOT 73/76

N.M.Əsədova

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
asadova.nushaba@mail.ru*

“CAVAŞIRIN ƏRƏBLƏRLƏ DÖYÜŞÜ” TABLOSUNUN BƏDİİ-TARİXİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Albaniya hökmdarı Cavanşir, xalq rəssamı Əlibala Kazımov

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış xalq rəssamı Əlibala Kazımovun Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən “Cavanşirin ərəblərlə döyüşü” tablosunun bədii-tarixi təhlili verilmişdir. Rəssamın kətanda boya ilə çəkdiyi bu rəsm əsəri hərbi tariximizin öyrənilməsində qiymətli mənbələrdən biridir.

Əsərin başlıca mövzusunun alban hökmdarı Cavanşirin yadelli qəsbkarlara qarşı döyüşü təşkil edir. Rəssamın tarixi materiallar, çoxfıqurlu tarixi kompozisiyalar əsasında yaratdığı hərbi səhnəsi aydın şəkildə təhlil edilir. Bu baxımdan ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuş “Cavanşirin ərəblərlə döyüşü” tablosu tariximizin “canlı güzgüsü” kimi çox qiymətlidir.

H.M.Асадова

ХУДОЖЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАРТИНЫ «БИТВА ДЖАВАНШИРА С АРАБАМИ»

Ключевые слова: национальный музей истории Азербайджана, албанский правитель Джаваншир, народный художник Алибала Кязымов

В статье отражена роль художественного полотна известного мастера азербайджанской живописи – народного художника Алибалы Кязымова, являющегося единицей хранения фонда и демонстрируемой в экспозиции национального музея истории Азербайджана. Это произведение изобразительного искусства служит одним из источников изучения истории нашей страны.

В статье приводятся сведения о хранящейся в национальном музее истории Азербайджана и представленной в экспозиции картине народного художника Алибалы Кязымова «Битва Джаваншира с арабами», посвященной противостоянию правителя Албании с армией Халифата.

N.M.Asadova

AN ARTISTIC-HISTORICAL ANALYSIS IN THE TABLE TITLED OF "JAVANSHIR'S WAR WITH THE ARABS"

Keywords: National Museum of History of Azerbaijan, Albanian ruler Javanshir, artist Alibala Kazimov

This article highlights the role of painting of artist Alibala Kazimov whose art work has been displayed in the fund and exposition of National Azerbaijan History of Museum and represent significance being main sources to study our country's history.

The story of Javanshir, the ruler of Albania, with Javanshir's caliphate, is depicted on the basis of historical times in the table titled "Javanshir's War with the Arabs" by Azerbaijani People's Artist Alibala Kazimov, who was preserved and exposed in the National Azerbaijan History Museum.

Azərbaycan təsviri sənətinin yaranması və inkişafı incəsənətimizin müxtəlif mərhələlərini təmsil edən sənətkarlar nəslinin güclü yaradıcılıq potensialı ilə bağlıdır. Azərbaycan rəssamı Əlibala Kazimov kimi geniş diapazonlu sənətkarlardan söz düşəndə ilk növbədə, belə yaradıcı şəxsiyyətlərin Respublika təsviri sənət xəzinəsinə bağışladıkları dəyərli sənət əsərlərini göz önünə gətirmək yerinə düşərdi. Muzeyin Təsviri materiallar fondunda mühafizə edilən xalq rəssamı Əlibala Kazimovun "Cavanşirin ərəblərlə döyüşü" adlı nadir rəsm əsəri öz orijinallığı ilə seçilir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan təsviri sənət tarixində bu kimi rəsm əsərinin yaranma tarixi II Dünya müharibəsi dövrünə (əsasən də 1941-1945-ci illərə) aiddir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, rəssamlıq sahəsində də vətənpərvərlik mövzusu ön plana keçmişdir. Bu dövrdə rəssamların əsas mövzusu tarixi-döyüş mənzərələri və janr xarakteri daşıyırdı. Azərbaycanın görkəmli rəssamlarından S.Bəhlulzadə, K.Xanlarov, Ə.Kazimov öz əsərlərində uzaq keçmişin hər b sahələrini canlandırmışlar [3, s.257].

Göründüyü kimi, müharibə şəraitinə uyğun olaraq ölkədə vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliği ilə bağlı Cavanşir kimi igidin şücaətinə böyük maraq göstərilmişdi. Bu baxımdan müharibə vaxtında Cavanşir obrazından Azərbaycanda faşist işğalçıları ilə mübarizəyə ruhlandırmaq üçün istifadə olunurdu. 1943-cü ildə Fuad Əbdürrəhmanov Cavanşirin bərelyefini işləmişdir. 1941-ci ildə rəssam Əlibala Kazimov "Qədim mudiyalıların makedoniyalı İskəndərlə döyüşü" və rəssam Kamil Xanlarov "Cavanşir ərəb xilafəti ilə mübarizədə" əsərlərini yaradırlar. Əsərdə Cavanşirin ərəb işğalçıları ilə mübarizəsini təsvir edilmişdir [3, s.274]. Qırmızı rəngə bürünmüş sərkərdə Cavanşirin ərəb işğalçıları ilə apardığı mübarizədə sovet xalqının həm imperalizm, həm də ərəb-müsəlman dünyası simasında din və obskurantizmlə mübarizəsini simvolizə edirdi. Müasir tariximizdə bu şəklin sosialist-realist

çaları öz əhəmiyyətini itirir və yeni milli-tarixi istinad tapır. 1945-ci ildə Mehdi Hüseyn “Cavanşir” poemasını yazır. Bu əhval-ruhiyyə sovetlərin tərənnüm etmək istədiyi proletar imicinə tam da uyğun gəlmir, belə ki, Cavanşir “burjua milliyətçiliyinə” təkən verə biləcək bir obraz hesab olunur. Lakin müharibə zamanı xalqa milli səviyyədə tarixi qəhrəmanlar vermək qərarına gəlinir, hətta Stalin dinə qoyulan qadağaları belə aradan qaldırır. Müharibə bitdikdən sonra bu qadağalar təkrar qismən qüvvəyə minir, lakin müharibə vaxtı yayımlanmış Cavanşirin tarixi-bədii obrazı Azərbaycanda məşhurluq qazanır.

Bu dövrdə yadelli qəsbkarlara nifrət müharibə dövründə rəssamlıq tablolarının başlıca mövzunu təşkil edirdi. Həmin mövzunu əhatə edən çoxfıqurlu tarixi kompozisiyalar, məişət və hərbi səhnələri, qəhrəmanların portretləri rəssamların günün ən aktual və vacib tələblərinə cavab vermək əzmində olduqlarını sübut edir. Vətən torpağına məhəbbət hissi ilə aşlanmış belə əsərlər müharibə dövrünün tələbləri ilə səsleşirdi.

Beləliklə, ölkədə ideoloji mədəni-maarif müəssisəsi kimi vətənpərvərlik tərbiəsinin təbliğinə xidmət edən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində 1956-cı ildə yeni yaradılan ekspozisiyasında nümayiş məqsədilə rəssam Əlibala Kazımov tərəfindən “Cavanşirin ərəblərlə döyüşü” əsəri yaranır. Muzey-ekspozisiyada nümayiş etdirilən, rəssam Əlibala Kazımov tərəfindən çəkilmiş “Cavanşirin ərəblərlə döyüşü” tablosunda Albaniya hökmdarı Cavanşirin xilafət ordusu ilə döyüş səhnəsi ziyarətçinin gözündə o dövrü “canlandırır”. Əsərdən də görüldüyü kimi, Cavanşir öz dəstəsi ilə ərəblərə qarşı fədakarlıqla döyüşür. Müəllif əsərdə xalqımızın tarixi keçmişini şöhrətləndirərək onu ruhlandırır və qələbəyə səsləyir. Vətən övladını Cavanşir kimi düşmənlə inadlı mübarizə aparmağa çağırır. Bütün bunlar rəssamın peşəkarlığından xəbər verir.

Azərbaycan xalq rəssamı Əlibala Kazımov Respublika rəssamlarının yaşlı nəslinə mənsubdur. Onun yaradıcılığı böyük bir dövrü əhatə edir və Azərbaycan milli rəngkarlıq sənətinin ən parlaq səhifələrindəndir. O, təsviri sənətimizin klassiklərindən olan rəssamlardan biri də sayıla bilər. Məhz neçə-neçə sənətkar nəslə bu “bünövrə” üstündə bəhrələnilib, qol-qanad açıb inkişaf tapmışdır. Bir rəssam kimi o, özünün emosional, zəngin palitrası, bəlli gözəgəlimli dəst-xətti, dəyişməz rəsm üslubu ilə doğma torpağı barədə çox böyük səmimiyyətlə “söz” açmağı bacaran önəmli, yüksək professional qabiliyyətə malik bir sənətkar idi.

Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunub saxlanılan və ekspozisiyada nümayiş etdirilən, rəssam Əlibala Kazımovun çəkdiyi “Cavanşirin ərəblərlə döyüşü” tablosunda [4, inv. 454] Albaniya hökmdarı Cavanşirin xilafət ordusu ilə döyüş səhnəsi təsvir olunmuşdur. Rəssamın yaratdığı əsərin dəyəri o qədər böyükdür ki, orta məktəb kitablarında da bu əyani vəsait kimi göstərilir. 1956-cı ildə çəkilmiş bu batalistik tabloda hökmdar Cavanşir və onun süvari dəstəsi

**Rəssam Əlibala Kazımovun
“Cavanşirin ərəblərlə döyüşü”
tablosu. MATM İF. inv. 454**

ərəb döyüşçüləri ilə döyüşür. Əsərdə sosialist realizm məktəbinin elementləri bu tabloda açıq-aşkar hiss olunur. Belə ki, müəllif rəsmdə daha çox plakat çəkilişinə xas elementlərdən istifadə etmişdir. Baş müsbət qəhrəmanlar, demək olar ki, heç bir xəsarət izi göstərmirlər, onların üz ifadələri əzm və rəşadət əks etdirir. Bununla müqayisədə, mənfi qəhrəmanlar – ərəb döyüşçülərinin üz ifadələri onların necə çətinliklə Cavanşirin bacarığının öhdəsindən gəldiyini göstərir, ön planda isə ərəb süvariləri və piyadasının cəsədləri bu döyüşdə Cavanşirin qalibiyətini göstərir. Yerə yıxılmış yaralı ərəb süvarisi boğazından tutub güman ki, son anlarını yaşayır.

Bu əsəri bir anlığa göz önünə gətirərək onun mövzusu, dövrün üslubu, qəhrəmanların hərtərəfliyi barədə geniş fikir söyləyə bilərik ki, bunların da hamısı Əlibala Kazımova əsas verirdi ki, hələ o vaxtlar özünəməxsus tərtibat üslubu, kompozisiya həlli tapa bilsin.

Rəsm əsərində Cavanşirin hansı döyüşünün təsvir olunduğu dəqiq göstərilir. Buna baxmayaraq təsvir edilmiş detallara istinad edərək döyüş haqqında analitik təhlil çıxartmaq mümkündür. Bunun üçün Cavanşirin hərbi karyerasına göz gəzdirmək kifayətdir. Bu, rəssamın tarixi həqiqətlərə, realist rəsm üslubuna sadıqlığından irəli gəlirdi. Süjetin tapılması və kompozisiyanın dəqiq qurulması, həmçinin saysız-hesabsız “zarisovkalar”ı, eskizləri, köməkçi qaralama və cizgi rəsmləri, materiala yaxından bələd olması və istedadlı, professional bir sənət adamı kimi kətan üstündə əsərini başa vura bilmək bacarığı onun tarixi mövzuda yaratdığı tematik lövhələrini dəyərləndirən komponentlərdir.

Alban dövlətinin Mehranilər sülaləsindən olan Cavanşir Girdiman hakimi idi və atası Varaz Qriqor kimi Sasani imperiyasının vassalı olub, bütün Albaniyaya Arranşah titulu altında hakimlik edirdi. Cavanşirin atasının dövründə Albaniya Sasani və Bizans imperiyaları arasında qalmış çəkişmələrdə iştirak edirdi və 628-ci ildə imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən Albaniya Sasanilərin tərkibində qalmışdı. Ərəblərin işğalı ərəfəsində Alban hökmdarı Varaz Qriqor bir vassal kimi oğlu Cavanşiri Sasani ordusunun sıralarına göndərir. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı xəbər verir ki, Cavanşir 7 il öz dəstəsi ilə ərəblərə qarşı döyüşmüş, özünü cəsur əsgər, istedadlı sərkərdə kimi göstərmişdi [6, s.78].

Yeddicildlik “Azərbaycan tarixi” kitabının ikinci cildində göstərilir ki, ərəblərin ilkin hücumlarını dəf etməyə cəhd göstərən Sasani şahı III Yezdəgerd ona tabe ölkələrin hakimlərindən köməkçi qoşun dəstələri tələb edir. Yerli

qaynağın məlumatına görə, belə bir əmr alan Albaniya hökmdarı Varaz Qriqor da öz dörd oğlundan birini – Cavanşiri döyüş meydanına göndərmək qərarına gəlir. Moisey Kalankatlı Cavanşiri böyük məhəbbətlə, şairənə qələmlə təsvir edir: “Varaz Qriqor özünün ikinci oğlu, məğrur, qəddi-qamətli və gözəl Cavanşirə diqqət yetirdi. Zərif saqqal onun üzünü hələ tamam örtməmişdi; atasının sevimlisi, silah işlətmədə mahir, qartal kimi zirək, atasının dayağı, hər şeydə müvəffəqiyyət qazanan Cavanşir ona (atasına) dünyəvi həyatda öz ağılı ilə kömək etməyə, böyüklərlə bərabərləşməyə, hökmdarlar yanında olmağa hazırlaşdı”. Bu zamandan alban qoşunlarının baş sərkərdəsi olan Cavanşir öz qoşunu ilə birlikdə 634-cü ildən Sasani qoşununun baş komandanı təyin edilmiş, “təkcə öz hərbi şücaəti ilə deyil, Şahənşah taxt-tacı uğrunda saray çəkişmələrində fəal iştirakı ilə” də ad çıxarmış Xorasan hakimi Fərruxzad oğlu Rüstəmin rəhbərlik etdiyi İran ordusu tərkibində çıxış etməyə başladı [4, s. 130]. Yerli mənbənin məlumatına görə, məhz sərkərdə Rüstəm Cavanşiri III Yezdəgerdə təqdim etmişdi. Yenə həmin mənbəyə görə “Ölü suların” (İraqda əl-Bətaix – bataqlıqlar) sahilində, Kadisiyyə yanında baş vermiş (636-cı ildə) vuruşmada alban sərkərdəsi öz şücaəti ilə seçilmişdi. Onun hünər və rəşadəti III Yezdəgerdə tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdi, Şahənşah özü ona bayraq və gur səslə şeypurlar, iki qızıl cida, həmişə qabağıca aparılan qızıl suyuna salınmış iki qalxan verdi. Onu hamıdan yüksək tutdu, belinə mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmərlər və qızıl dəstəkli qılınclar taxdı, qollarına bilərzik saldı, başına isə gözəl bir tac qoydu. Bundan başqa, ona üstü başdan-başa mirvari ilə işlənmiş qaytanlar da bağışladı, boynuna çoxlu sap mirvari və incilərlə bəzədilmiş bazubənd, qızıl zərbaftalı qara ipək paltarlar verilir [2, s.76].

637-ci ildə ərəblər İran şahını onun paytaxtı olan Ktesifonda mühasirəyə aldılar. Ərəb qoşunları üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bu döyüşdə Sasani sərkərdəsi Rüstəmin komandanlığı altında 80 minlik ordunun tərkibində Cavanşirin dəstəsi də vuruşurdu. Cavanşir üç minlik alban qoşununun başında iranlılarla birlikdə altı ay Ktesifonun müdafiəsində durdu. Lakin buna baxmayaraq İran ordusu darmadağın edildi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Cavanşirin İran ordusu tərəfindən ərəblərlə son döyüşü III Yezdəgerdin hakimiyyətinin səkkizinci ilinə (639-640-cı illərə) təsadüf edir. Beləliklə, mübarizənin faydasız, imperiyanın ölümə məhkum olduğunu dərk edən Cavanşir 639-640-cı ildə vətəninə qayıdır. Moisey Kalankatlının yazdığına görə, “İran müharibələrindən şöhrətlə qayıdan Cavanşir hökmdarın sərəncamı ilə Albaniyanın bütün işlərinə rəhbərlik edirdi”... (1, s. 130; 2, s. 87).

654-cü ildə ərəblər xəlifə Osmanın sərkərdəsi Salman ibn-Rəbiənin başçılığı ilə Albaniyaya daxil olurlar. Ərəb dəstələri Qəbələ, Şəki və Dərbəndə qədər irəliləyir. Dərbənddə Xəzərlər (bəzi mənbələrdə Xəzər hunları) onların yolunu kəsib qabağa buraxmırlar. Ərəblər Dərbəndin hüdudlarından çıxarkən yerli əhali şəhərin darvazalarını bərk-bərk qapayır, Xəzər xaqanı isə onları öz

süvari dəstələri ilə qarşılayır. Beləliklə, dörd min ərəb döyüşçüsü məhv edilir. Qafqaz Albaniyası tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis Kamilla Treverin dediyinə görə, "görünür, ərəblər Albaniyanı öz tabeliyinə keçirməkdə çox maraqlı idilər. Çünki bu ölkə şimalda xəzərlərlə, cənubda İran (bu ölkə də hələlik onların tabeliyinə tam keçməmişdi) arasında yerləşirdi. Ön Asiyadan Şimali Qafqaza, Volqaya və cənubi rus çöllərinə aparan ticarət yolları da buradan keçirdi. Bundan başqa ölkənin təbii sərvətləri və yeraltı metal ehtiyatları da zəngin idi" [6, s.78].

Cavanşir xilafət və Bizans arasındakı mübarizədən istifadə edir və 667-ci ildə xilafətin paytaxtına danışıqlara yola düşür. Xəlifə onu adına layiq bir tərzdə, təntənə ilə qarşılayır və rəsmən Albaniya knyazı kimi qəbul edir. Cavanşirin diplomatik bacarığı burada özünü göstərir və üç il sonra Cavanşir xəlifədən onun Bizans imperatoru ilə danışıqlarında vasitəçisi kimi Dəməşqə getmək təklifi alır. Cavanşir vasitəçi kimi də öz işinin öhdəsindən uğurla gəlir. Hər iki tərəf danışıqların nəticəsindən razı qalır. Bundan sonra xəlifə Cavanşirin Albaniyaya qoyulmuş vergilərin üçdə birini ixtisar etmək təklifinə razılıq verir. Xəlifə həmçinin Sünik vilayətini Cavanşirin təbəçiliyinə verir və ona Atropatenanın idarəsini də təklif edir, lakin Cavanşir sonuncu təklifdən boyun qaçırır və Albaniyaya qiymətli hədiyyələrlə qayıdır. O vaxt ənənəvi sayılan silah və geyim hədiyyələri ilə birlikdə Cavanşirə fil və dənizin o tayından gətirilmiş danışan tutuquşular da bəxşiş edilmişdi. Nəticədə, Cavanşirin müsəlman xilafəti ilə yaxınlaşması Azərbaycan tarixində ölkənin islamlaşması baxımından mühüm rol oynayır.

Bu məlumatlara istinad edərək rəsmdə Mədəin döyüşündən sonrakı 7 il ərzində baş vermiş döyüşlərin birinin əks olunduğunu iddia etmək olar. Tablodakı döyüşün miqyası, güman ki, Sasani-Ərəb müharibəsinə işarədir və Cavanşirin istifadə etdiyi qızıl suyuna çəkilmiş qalxan, qızıl dəstəklili qılınc və geyindiği qiymətli qızılı zireh detalları çox güman ki, rəssam Kazımovun nəzərində III Yezdəgerdin Cavanşirə verdiyi hədiyyələrin bədii-təsviri canlandırmasıdır. Cavanşirin əynindəki qızılı zərbaftalı qara şalvar da sözsüz ki, Musa Kalankatlının sadaladığı hədiyyələrə işarədir.

"Cavanşirin ərəblərlə döyüşü" çoxfiqurlu süjetin aydınlığı, hərəkətdə olan personajların fəal dinamikası, konkret o zamanın sənədli dəqiqliyi ilə seçilir. Vuruş səhnəsinin mərkəzində dominantlaşmış kloritli alban çarının fiquru bir növ əsərin məna, mahiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Başqa bir tərəfdən, elə həmin dövrdə rəssamın bir qədər kamera mahiyyətli portret yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərin də tarixi mövzuda olanları vardır. İşlənmə üslubuna görə bir qədər rəng tonlarının parlaqlığı alınmış şəkildə rəsm olunublar. Əlibala Kazımov tematik tablo yaradıcılığında da bu janrdan uğurla istifadə edir. Məsələn, kətanlarının birində o, tamaşaçını "məcbur" edir ki, xeyli vaxt və gözlərini qırpmadan Cavanşirin yaşadığı dövrü öyrənsin.

Əsəri yaratmaq üçün rəssam geniş ədəbiyyatdan, nadir əlyazma, rəsm nümunələrindən istifadə etmişdir. Əsərdə bütün komponentlər cizgi rəsmi, rəng, kompozisiya, hər şey təsvir olunan hadisənin drammatizmini artırmaq, tamaşaçıya hərtərəfli bilgi vermək üçündür. Əsər Vətənə məhəbbəti təbliğ edən tarixi əhəmiyyətli bir sənət nümunəsidir.

Rəsmdə alban döyüşçüləri əsasən qısa kəsici qılınclarla silahlanıblar. Əsərdə ərəb döyüşçülərində xarakterik əyri ərəb qılınclarını görmək olar. Muzeydə arxeoloji qazıntılar nəticəsində Albaniya dövrünə aid bir neçə silah nümunəsi aşkar olunmuşdur və bu silahların rəsmdəki alban silahları ilə bilavasitə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ümumiyyətlə, həm ərəb, həm də alban süvarilərinin bu cür qısa qılınclardan istifadə etməsinin nə qədər həqiqətə uyğun olması sual doğurur. Sırf hərbi-taktiki baxımdan süvarilər uzun kəsici silahlardan istifadə edirdilər ki, at belindən piyadaları vurmaq mümkün olsun.

Maraqlısı budur ki, rəsmdəki ərəb süvarilərinin vahid döyüş zirehləri yoxdur, onlar daha realistik, müxtəlif tipli yüngül zireh və müxtəlif çalarlı, rəngbərəng hərbi qiyafələrdə təsvir olunublar. Bununla müqayisədə bütün alban süvariləri nəinki eyni rənglərdə, hətta eyni tipli zirehlərdə təsvir olunublar. Həm alban atlı oxatanları, həm də alban hücum dəstəsi ağır süvariləri ağır hörmə zirehlərdə təsvir olunublar. Erkən orta əsrlərə qədər bu cür zirehlər çox bahalı idi və onlardan Albaniya kimi kiçik dövlətlərdə yalnız hökmdarın seçmə dəstələrində istifadə olunurdu.

*Azərbaycan
hökmdarı Cavanşir.
VII əsr. Tunc
buxurdan. Naxçıvan*

Albanların rəsmdə geyindikləri ağır pullu və ya hörmə zəncir zirehlər daha çox orta əsr müsəlman, o cümlədən Monqol, Osmanlı və Səfəvi zirehlərini xatırladır və nə qədər həqiqətə yaxın olduğu sual doğurur. Bu cür zirehlər çox ağır idi və yalnız xüsusi ağır süvari dəstələri tərəfindən istifadə edilirdi. Süvarilər, xüsusən də süvari oxatanlar bacardıqca yüngül geyinirdilər ki, zirehin ağırlığı onların ox atmaq bacarığına mane olmasın. Orta Asiya süvari oxatanları ümumiyyətlə, metal zirehlər əvəzinə bişmiş, çoxlaylı dəri və ya xəz zirehlərə üstünlük verirdilər. Qafqaz Albaniyasının ordu quruluşu haqqında məlumatlar zəngin olmasa da, zənn etmək mümkündür ki, Şimaldakı Xəzər xaqanlığı ilə əlaqələr müəyyən dərəcədə ordu quruluşuna da təsir göstərmişdi. Hələ Roma dövründə belə ağır zirehli süvarilərdən istifadə olunurdu, lakin bu çox xərc tələb edən bir qoşun növü idi və onlar əsasən nizələrlə silahlanırdı. Katafrakt adlanan bu ağır zirehli süvari döyüşçülər cinahlardan piyadalar tərəfindən qorunulmalı idilər. Rəsmdə Alban piyadalarını görməməyimiz, əvəzində atlı oxatanları görməyimiz döyüş səhnəsinin ən ön cərgədə yox, daha

arxa planda, ikinci cəbhə xəttində və ya cinah meydanda baş verməsi ilə izah oluna bilər ki, bu da öz növbəsində tabloda Cavanşirin tərkibində vuruşduğu Sasani Rüstəmin ordusunun ərəblərlə növbəti bir döyüşündən səhnənin canlandırıldığına işarə edir.

Alban və İran süvarilərinin, ərəblərin və ümumiyyətlə, digər köçəri və ya cənub xalqlarının ağır zirehlərdən istifadə etməməsinə daha bir səbəb hava temperaturunun bu regionlarda çox yüksək olması idi. Ağır bağlı zirehlər əvəzinə yüngül hörmə və ya qismən pullu parça, dəri və ya xəz zirehlərə üstünlük verilirdi. VII əsrə aid Cavanşirin heykəli mövcuddur ki, orada Cavanşir atın belində, hərbi-təntənəli yüngül qiyafədə təsvir olunmuşdur. Heykəlcinin əsli Ermitaj Muzeyində, tökmə kopyası isə Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanılır. Güman ki, rəssam kinofilmlər və bədii ədəbiyyatda təsvir olunan milli obrazları izləyiciyə daha yaxın və doğma gələcək formatda çatdırmağa çalışıb və bu məqsədlə Alban süvarilərini orta əsr müsəlman ölkələrinə xarakterik zirehlərdə çəkib. Bununla yanaşı, rəsmdə Musa Kalankatlının qeyd etdiyi tarixi faktlardan da istifadə olunmuşdur və tablону tam rəssam fantaziyası adlandırmaq da düzgün deyildir.

Beləliklə, şanlı qəhrəmanlıq tariximizi yaradan rəsm əsərlərini öyrənmək, onu oxucuya çatdırmaq muzey işçisinin əsas vəzifələrindən biridir. Bu gün muzeylər tarixi dövrlərə aid maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini, insanların müasir ənənələrə əsaslanan zəngin yaradıcılıq əzmini müxtəlif vasitələrlə üzə çıxarmaqla qəhrəmanlıq tariximizin təbliğində ön planda mövqə tuturlar. Bu baxımdan yaddaşımızda silinməz izlər buraxmış tarixi hadisələrin elmi araşdırılması tarixşünaslığımızda önəmli istiqamətlərdən biri sayılır.

Hazırda Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi özünün milli oyanış, milli özünüdərk dövrünü yaşayır. Bu dövr hər bir şəxsin milli mənsubiyyəti dərk etməsi, soykökünə qayıtması, tariximizi böyüməkdə olan nəsillərə hərtərəfli və düzgün öyrətmək əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Milli şüur – milli tarixi yaddaş, milli-mənəvi əxlaq dəyərləri, milli ümumbəşəri qürur hissləri kimi mühüm keyfiyyətləri də özündə əks etdirən bu cür tarixi janrdə yaradılmış rəsm əsərlərini öyrənmək hər birimizin vətənpərvərlik və mənəvi borcudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. *Kalankatlı M.* Albaniya tarixi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Ziya Bünyadovundur). Bakı: 1993, 235 s.
3. *Kərimov K.C., Əfəndiyev R.C., Rzayev H.İ., Həbibov N.D.* Azərbaycan İncəsənəti. Bakı: İşıq, 1992, 344 s.
4. *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Təsviri İncəsənət Fondu, inv. 454.*

5. *Miklaşevskaya N.M.* Становление и развитие искусства социалистического реализма в Советском Азербайджане: 1920-1945 гг. (живопись, графика, скульптура, театрально-декорационное искусство). Баку: Элм, 1974, 246 с.

6. *Тревер К.В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н. э. М.-Л., 1959, 450 с.

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnmişdir. Məsələn: [1, s.8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **n.q.aslanova@gmail.com**
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 28.06.2019
Kağız formatı 60×84^{1/16}, 17,5 ç.v.
Sifariş 247, sayı 200

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68